

नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र: वर्तमान अवस्था, समस्या र प्रभावकारी सञ्चालनका उपायहरू

अनुसन्धान प्रतिवेदन

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान
Policy Research Institute

काठमाडौं, नेपाल

नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र: वर्तमान अवस्था, समस्या र प्रभावकारी सञ्चालनका उपायहरू

अनुसन्धान प्रतिवेदन

चन्द्र कुमार घिमिरे
हरि शर्मा न्यौपाने, पीएचडी
लक्ष्मण प्रसाद भट्टराई

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान
Policy Research Institute

काठमाडौं, नेपाल

नी.अ.प्र. अनुसन्धान प्रतिवेदन सङ्ख्या: ०२७

ISBN: 978-9937-9597-2-8 (Print)

ISBN: 978-9937-9597-3-5 (Electronic)

यस प्रकाशनमा अभिव्यक्त विचारहरू सम्बद्ध अनुसन्धानकर्ताका हुन् । तिनले नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका विचार र दृष्टिकोणको प्रतिनिधित्व गर्छन् नै भन्ने छैन ।

सर्वाधिकार © नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान, २०८०

यस प्रतिवेदनको कुनै पनि अंश नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको लिखित स्वीकृतिविना व्यापारिक प्रयोजनका लागि पुनरुत्पादन, पुनःप्रकाशन, अनुलिपि यन्त्र वा त्यस्तै अन्य यन्त्रहरूमा सञ्चयन, प्रसारण तथा विद्युतीय, यान्त्रिक, प्रतिलिपि, रे कर्डिड अथवा त्यस्तै कुनै माध्यमहरूमा प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

उद्धरणका लागि : घिमिरे, चन्द्र कुमार; न्यौपाने, हरि शर्मा र भट्टराई, लक्ष्मण प्रसाद । (२०८०) । नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र: वर्तमान अवस्था, समस्या र प्रभावकारी सञ्चालनका उपायहरू । काठमाडौं: नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान ।

लेआउट : सुविन उलक

प्रकाशन मिति : असार २०८०

प्रकाशन प्रति : ३००

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान

नारायणहिटी, काठमाडौं, नेपाल

इमेल: info@pri.gov.np

वेब: www.pri.gov.np

फोन: +९७७-१-४५३०५१७/४५३४९७९

प्राक्कथन

सन् १९८० को दशकको मध्यपछि नेपालले आयात व्यापारको अवरोध हटाउन भन्सार दरहरू कम गर्ने नीति लिँदै खुला व्यापार तथा आर्थिक उदारीकरण गर्ने नीतिको सुरुआत गरेको थियो भने सन् १९९० पछि यस नीतिलाई थप गति दिन आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्धनका लागि विभिन्न नीतिगत उपायहरू लागु गर्नुको साथै संस्थागत सम्यन्त्र पनि स्थापना भयो । सन् २००४ मा नेपालले विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को सदस्यता प्राप्त गरेपछि WTO को प्रावधान बमोजिम सदस्य राष्ट्रहरूले पूरा गर्नुपर्ने खुला व्यापार तथा व्यापार सेवा क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न सर्तहरू तथा प्रतिबद्धताहरू अनुसार यस क्षेत्रका विद्यमान समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न तत्कालीन ऐन तथा नीति नियमहरूको परिमार्जन गर्दै खुला व्यापारको प्रवर्धन गर्न धेरै नीतिगत व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ ।

सन् २०२१ मा नेपालको आयात व्यापार अत्याधिक वृद्धि भई १४.००८ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ भने निर्यात व्यापार १.८९० अर्ब अमेरिकी डलरको मात्र रहेकोले व्यापार घाटा १२.१२ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ । हालैका वर्षहरूमा नेपाली परम्परागत निर्यातमूलक वस्तुहरूको उत्पादन आधार तथा उत्पादनको स्तर सानो र उत्पादित वस्तुहरूको प्रतिस्पर्धी क्षमता कमजोर देखिएको छ । साथै, निर्यात व्यापारको लागि उत्पादित औद्योगिक उत्पादनहरू पनि देशभित्रको कच्चा पदार्थमा मात्र आधारित नभएर बाह्य कच्चा पदार्थमा (पाम तथा सूर्यमुखी तेल) आधारित हुँदै गएको पाइन्छ ।

नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई औद्योगिक विकासमा विदेशी तथा स्वदेशी लगानी आकर्षित गर्ने र निर्यातमुखी उद्योगलाई विकास गरी निर्यात विविधीकरण गर्दै व्यापार घाटा र अन्ततः आर्थिक वृद्धिको फराकिलो आधार निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएर अगाडि बढाएको पाइन्छ । यद्यपि, नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा आयातको अंश निर्यात व्यापारको अंशभन्दा निकै बढी रहेको छ । सन् १९९९ मा नेपालको कुल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा निर्यातको अंश ४३.४७ प्रतिशत रहेकोमा २०२१ मा ११.९ प्रतिशतमा सङ्कुचन भएको छ ।

नेपालका दुवै छिमेकी मुलुकहरू भारत तथा चीनले विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोग मार्फत नै औद्योगिक क्षेत्रको विकासमा स्वदेशी र विदेशी लगानी आर्कषण गरेर तीव्र औद्योगिकीकरण, रोजगारका अवसरहरूको विस्तार, र निर्यात प्रवर्द्धनमा निकै सफलता प्राप्त गरेका छन् । यद्यपि, नेपालले विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र निर्यात प्रवर्द्धनमा आशातित सफलता हासिल गर्न सकेको छैन । त्यसैले, नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको कति सफल प्रयोग गर्‍यो, के-कति उपलब्धि हासिल गर्‍यो, यसका समस्याहरू के-के हुन् र विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफल उपयोग गर्न आगामी दिनमा अवलम्बन गर्नुपर्ने पहलहरू के-के हुन सक्छन् भन्ने प्रश्नहरू नेपालको अर्थतन्त्रको पुनर्संरचना, तीव्र औद्योगिकीकरण र उत्पादनमूलक क्षेत्रसँग गाँसिएको सार्वजनिक नीतिसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण सवालहरू हुन् ।

उल्लिखित विषयहरू समेटेर नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानले “नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र: वर्तमान अवस्था, समस्या र प्रभावकारी सञ्चालनका उपायहरू” विषयको यो अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रकाशन गर्न सफल भएको छ। विशेषगरी यस अनुसन्धानमा विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिहरू तथा कानुनी प्रवन्ध र संस्थागत संरचनाको समीक्षासहित ती नीतिहरूको कार्यान्वयनमा देखापरेका समस्याहरूको पहिचान गरिएको छ। साथै, विशेष आर्थिक क्षेत्रको वर्तमान अवस्था; सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उपलब्ध गराएका प्रोत्साहन तथा सहजीकरण; र लगानीकर्ताले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग स्थापना वा सञ्चालन गर्दा देखापरेका समस्याहरूको पहिचान गर्दै विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिहरूको कार्यान्वयन तथा यसको सञ्चालनमा चाल्नुपर्ने थप सुधारका उपायहरू सिफारिस गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित भई यो अध्ययन सम्पन्न भएको छ। यस अध्ययनका विश्लेषण तथा नतिजा र नीतिगत सिफारिसहरू नेपालको औद्योगिक विकासका लागि र आगामी दिनमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सम्बन्धित नीति प्रयोगकर्ताहरू, नीति अनुसन्धानकर्ता, प्राध्यापक, विद्यार्थीहरू, र यससम्बन्धी चासो राख्ने पाठकहरूलाई सहयोगी सामग्री हुनेछ भन्ने आशा लिएको छ।

यस अध्ययनको मस्यौदा पुनरावलोकन गरी मस्यौदालाई परिष्कृत गर्न महत्त्वपूर्ण सुझाव दिनुहुने नेपाल सरकारका पूर्वसचिव श्री यामकुमारी खतिवडा तथा लक्ष्मी रवर प्रोडक्ट्सका उद्योगी श्री ज्ञानेन्द्र कसजुप्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दछु। यस अध्ययनका क्रममा आफ्नो महत्त्वपूर्ण विचार तथा सूचना प्रदान गरेर सहयोग पुर्याउने विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी मामिलाका जानकार व्यक्तित्वहरू, अनुसन्धानकर्ताहरू, बुटवल र भैरहवाका व्यवसायी तथा उद्योगीहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु। त्यसैगरी, अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणका अधिकारी तथा कर्मचारीहरू र तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यमा सहयोग पुर्याउनु हुने सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु।

यस अध्ययनलाई मूर्त रूप दिनुहुने अनुसन्धानकर्ताहरू श्री चन्द्र कुमार घिमिरे, डा. हरि शर्मा न्यौपाने र लक्ष्मण प्रसाद भट्टराईका साथै नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको प्रकाशन पुनरावलोकन तथा सिफारिस समितिमा रहेर यस प्रतिवेदनलाई थप परिष्कृत गर्न सुझाव दिनुहुने डा. विक्रम आचार्य, डा. राजेन्द्र खनाल, दिपेन्द्र प्रसाद पन्त र गोपाल आचार्य तथा सुन्दर ग्राफिक डिजाइनको लागि सुविन उलकप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

डा. मुकुन्द राज कट्टेल

प्रमुख, सूचना तथा ज्ञान व्यवस्थापन विभाग

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान

असार, २०८०

विषय सूची

परिच्छेद १

पृष्ठभूमि

१.१ नेपालमा उद्योग तथा व्यापारमा गरिएका नीतिगत प्रयासहरूको सिंहावलोकन	१
१.२ अध्ययनको आवश्यकता	५
१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू	१३
१.४ अध्ययनको कार्य क्षेत्र तथा प्रश्नहरू	१४
१.५ अध्ययन विधि	१५
१.६ अध्ययनको सीमा	१७

परिच्छेद २

विशेष आर्थिक क्षेत्र र यसको प्रयोग

२.१ विश्वमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अभ्यास	१९
२.२ छिमेकी मुलुकहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अभ्यास	२९
२.३ अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवबाट केही सिकाइहरू	४०

परिच्छेद ३

नेपालमा औद्योगिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

३.१ औद्योगिक क्षेत्रको स्थापना र वर्तमान अवस्था	४३
३.२ नेपालले सन् १९९० पछि औद्योगिक विकासको लागि अपनाएका मुख्य नीतिगत व्यवस्थाहरूको सङ्क्षेप	४६
३.३ पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०७६/७७ - २०८०/८१) मा औद्योगिक विकास	५७
३.४ नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना तथा कानुनी व्यवस्था	५७

परिच्छेद ४

नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अवस्था

४.१ विशेष आर्थिक क्षेत्रको समग्र अवस्था	७७
४.२ विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन अवस्था	७९

४.३ विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माणाधिन अवस्था	८३
४.४ अन्य अवस्थाका विशेष आर्थिक क्षेत्र	८६

परिच्छेद ५

अनुसन्धान नतिजा तथा विश्लेषण	८९
५.१ निर्माण र विकास	८९
५.२ नीतिगत व्यवस्थाको विश्लेषण	९६
५.३ संस्थागत प्रबन्ध	११२
५.४ निर्यात अवस्था	११४
५.५ सञ्चालन दक्षता	११६
५.६ सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र केन्द्रित समस्याहरू	१२१
५.७ सरोकारवालाहरूको सहयोग र समन्वय	१२३

परिच्छेद ६

निष्कर्ष र सुझावहरू	१२५
६.१ निष्कर्ष	१२५
६.२ सुझावहरू	१२८

सन्दर्भ सामाग्री	१४७
-------------------------	------------

अनुसूचीहरू	१५५
-------------------	------------

तालिकाहरूको सूची

तालिका २.१: विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रकार र विदेशी साभेदारी	२४
तालिका २.२: विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नियमन प्रणालीमा हुनपर्ने तत्वहरू	२८
तालिका २.३: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रबन्धमा संलग्न सरोकारवाला तथा तिनीहरूको भूमिका	२८
तालिका २.४: चीनमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा दिइने प्रोत्साहनको समग्र खाका	३२
तालिका २.५: भारतमा भएका चालु अवस्थाका विशेष आर्थिक क्षेत्रको सङ्ख्या र क्षेत्रगत वितरण	३५
तालिका २.६: भारतमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा हुने उद्योगलाई दिइएका छुट सुविधाहरू	३७
तालिका २.७: भारतमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने विकासकर्तालाई दिइएका छुट सुविधाहरू	३७
तालिका ३.१: नेपालमा सञ्चालित औद्योगिक क्षेत्रहरू र प्रयोगको अवस्था	४३
तालिका ३.२ औद्योगिक क्षेत्रहरूमा भएको लगानी, उद्योगहरूको सङ्ख्या र रोजगारी सिर्जनाको अवस्था	४४
तालिका ३.३: नेपाल सरकारले सन् २०१६ मा स्थापना गरेका औद्योगिक क्षेत्रहरू	४६
तालिका ३.४: नेपालले औद्योगिक विकासको लागि चालेका मुख्य नीतिगत व्यवस्थाहरूको सङ्क्षेप	४८
तालिका ३.५: विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगले पाउने सहूलियतसम्बन्धी मुख्य प्रावधानहरू	६७
तालिका ४.१: विभिन्न चरणमा रहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको वर्तमान अवस्था र सङ्ख्या	७७
तालिका ४.२: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्वीकृत र सञ्चालित उद्योगहरूको विवरण	८०
तालिका ४.३: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्वीकृत प्लट रद्ध गरिएका उद्योगहरूको विवरण	८१
तालिका ४.४: विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासको लागि खर्च भएको विवरण	८२
तालिका ४.५: प्रत्येक प्रदेशमा एक विशेष आर्थिक क्षेत्र हुनेगरी अगाडि बढाइएको आयोजनाहरू	८७
तालिका ५.१: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आ.व.२०७९/०८० मा सञ्चालनमा रहेका उद्योगहरू	९९
तालिका ५.२: विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग नीतिगत द्वन्द्व र सहयोगको अवस्था	१११
तालिका ५.३: नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना भएका उद्योगहरूको निर्यात अवस्था	११४

तालिका ५.४: नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट निर्यात गरिरहेका उद्योगहरू	११५
तालिका ५.५: नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट निर्यात गरिने वस्तुहरू	११५
तालिका ५.६: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको हालसम्मको उपयोग स्तर	११७
तालिका ५.७: विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गरिएको विवरण	११९

चित्रहरूको सूची

चित्र १.१: कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा बृहत् आर्थिक क्षेत्रको योगदान	६
चित्र १.२: नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वस्तु तथा सेवाको आयात र निर्यातको अवस्था	७
चित्र १.३: नेपालको कुल आयात, निर्यात तथा व्यापार सन्तुलनको अवस्था (सन् २०००–२०२१)	८
चित्र १.४: नेपालको कुल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा निर्यात व्यापारको अंश (सन् १९६५–२०२१)	९
चित्र १.५: नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना तथा स्थापनाको लागि अध्ययन भएका क्षेत्रहरू	१०
चित्र २.१: विशेष आर्थिक क्षेत्रको क्षेत्र र अवधारणा	१९
चित्र २.२: विश्वका विभिन्न अर्थतन्त्र र क्षेत्रहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको वितरणको अवस्था	२१
चित्र २.३: एसियाका विभिन्न अर्थतन्त्रमा विशेष आर्थिक क्षेत्र वितरणको अवस्था	२३
चित्र २.४: विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलताका कारक तत्वहरू	२६
चित्र २.५: विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानूनहरूमा समावेश भएका मुख्य तत्वहरू	२७
चित्र २.६: चीनको पूर्वी सामुद्रिक क्षेत्रमा रहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू	३१
चित्र ३.१: विशेष आर्थिक क्षेत्रको संस्थागत विकासक्रम (सन्मा)	५९
चित्र ४.१: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको मास्टर प्लान	८३
चित्र ४.२: सिमराको सम्पूर्ण ब्लकको पूर्णखाका	८४
चित्र ४.३: निर्माणाधिन सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र ब्लक 'ए' को मास्टर प्लान	८५
चित्र ४.४: निर्माणाधिन पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्रको मास्टर प्लान	८६
चित्र ५.१: सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणलाई विनियोजित पुँजीगत बजेट तथा खर्च	९८

ACRONYMS

AfDB	African Development Bank
BEZA	Bangladesh Economic Zones Authority
CBSEZ	Cross Border Special Economic Zone
DFZ	Duty Free Zone
DPA	Domestic Processing Area
DTA	Domestic Tariff Area
EIA	Environment Impact Assessment
EMP	Environment Management Plan
EPH	Export Promotion House
EPZs	Economic Processing Zone
EZ	Economic Zones
FDI	Foreign Direct Investment
FE	Foreign Exchange
FEID	Foreign Exchange Investment Department
FGD	Focused Group Discussion
FTWZ	Free Trade & Warehousing Zone
GFET	Guidelines for Foreign Exchange Transactions
ICD	Inland Container Depot
ICP	Integrated Check Point
ICT	Information and Communication Technology
IEE	Initial Environmental Examination
IFC	International Finance Corporation
JV	Joint Venture
KIS	Key Informant Survey
LDCs	Least Developed Countries
LLDCs	Landlocked Developing Countries
MNCs	Multi National Companies
MoU	Memorandum of Understanding
NRN	Non-Residential Nepali
OECD	Organization for Economic Cooperation & Development

RPA	Rapid Participatory Assessment
SEZ	Special Economic Zone
SIDs	Small Island Developing States
SOP	Standard Operating Procedures
SRO	Statutory Regulatory Orders
UNCTAD	United Nation Conference on Trade and Development
UNCDP	United Nations Committee for Development Policy
US	United States
VAT	Value Added Tax
WB	World Bank
WIR	World Investment Report

Executive Summary

The historical trend of Nepal's international trade since 1965 shows that the total import of goods and services exceeds the export of goods and services. In 1997, the difference between imports and exports was less than 12 percentage points of gross domestic product (GDP). In the year 2021, however, the difference reached 33.39 percentage points of GDP.

In the year 2000, the import and export trade were \$1.782 and \$41.279 billion respectively and the trade deficit was only \$0.5 billion. In 2021, the import trade increased tremendously and reached \$14.008 billion, while the export trade increased to \$1.890 billion only, and the trade deficit increased to \$12.12 billion due to a lack of expected growth in export trade. Similarly, the share of exports in Nepal's total international trade was 43.47 per cent in 1999, then the share of exports gradually decreased to 11.9 per cent in 2021.

The production level of manufacturing industries in Nepal is shrinking. Nepal's traditional export items such as tea, coffee, cardamom, ginger, broom grass (*Thysanolaena Maxima*), herbs, essential oil, fruit juice, ready-made clothes, silver ornaments, handicrafts, and carpets have a small production base and level. Meanwhile, the production cost is high, so the competitiveness of these products is weak. It has also been observed that the industrial products produced for export business are not only based on domestic raw materials but also based on foreign raw materials (e.g., palm and sunflower oil). The average growth rate of value-added received from the manufacturing industry was only 3.7 per cent per year during the last 10 years.

India and China are major trade partners and investors of Nepal. The investments from India and China are concentrated in banking, insurance, dry port, education and telecommunications, energy, tourism and transportation facilities, and cement production. In 2022, Nepal's 62.5 per cent of total imports were from India whereas the country imported 13.8 per cent only from China. Similarly, out of Nepal's total export trade, India constituted 77.6%, while the share of exports to China stood very low, at only 0.4 per cent in the same period.

According to the Economic Openness Index 2021 published by the Heritage Foundation, Nepal ranked 157th out of 178 countries with a score of 50.7. This shows that Nepal's export trade is very weak and lacks proper policy implementation arrangements as a result of which the country is unable to attract adequate private and foreign investments.

Nepal's immediate neighbours (India and China) have achieved marked economic success through the implementation of Special Economic Zones (hereinafter "SEZ") policies. However, in Nepal's case, several questions linger. The questions, among others, are: How successfully has Nepal used the SEZ policies? To what degree has the country achieved

through industrial development and trade? What are the reasons for not achieving the expected outcomes? What are the measures to be adopted in the future for the successful use of SEZ infrastructures and policies? These questions are critical for restructuring Nepal's economy, rapid industrialization, and developing the manufacturing sector by implementing all related public policies of the country. Thus, the focus of this study was to identify the current situation and problems of the SEZ and recommend policy measures to be taken in the future for the effective implementation of SEZ facilities.

On this ground, PRI conducted this study intending to review the implementation status of policies related to SEZ, other legal provisions, and institutional arrangements adopted after economic liberalization and trade openness in Nepal. The study concentrated to explore the present implementation status of the SEZ, the incentives and facilities provided by the Government of Nepal for Nepalese SEZ, and identifying problems faced in the implementation of those policies. Furthermore, this study also attempted an investigation of the investors' problems for the establishment and operating industries in the SEZ. Similarly, the study made an effort to identify and analyze the factors and policy disruptions that obstructed SEZ infrastructure development and the effective operation of SEZ for successful outcomes including an exploration of the policy measures needed to adapt for the effective implementation of the SEZ in Nepal.

This study analyzed in detail the SEZ policies currently adopted in Nepal and other policies related to SEZ implementation. For instance, macroeconomic policies; finance and monetary policies; and revenue and foreign exchange policies that are related to the effective operation of the SEZ have been analyzed. Attempts have also been made to resolve the complications that have arisen from the implementation of the SEZ and its policies. Also, other sectoral policies such as forest and environment, labour, commerce and export, energy, transport and road, land, and industrial policies affecting the special economic zone have been reviewed. Apart from this, the current institutional arrangements and capacity of the SEZ Authority of Nepal and the operational efficiency of the SEZ have also been analyzed. The cooperation and coordination status of the concerned agencies to make an effective one-window service policy has also been included for analysis.

For the study, a mixed method was adopted using both quantitative and qualitative data. Both primary and secondary data have been used. Basic methods such as review of previous study reports, interviews with experts as well as industrialists and knowledgeable persons, group discussions with stakeholders, and on-site observation were used to collect necessary information and data for the analysis of the subject matter. An analytical review of the periodical reports of the SEZ Authority; existing policies and government budget speech; laws and regulations related to the SEZ; and the articles published in newspapers were reviewed. The efforts and experiences, and policy arrangements for the implementation of

SEZ in neighbouring countries, mainly China, India, and Bangladesh were also critically analyzed.

Starting in the 1980s, export-oriented industrial policies were implemented globally. During the same period, export promotion zones (hereinafter “EPZ”) were also established. It is widely accepted that the SEZ is developed from these export promotion centres. The SEZ plays direct and indirect roles in the national, regional, and local economic development. The SEZ helps to enhance investment in the productive sector, increase exports, and link the country’s local and national production system to the global value chain.

By the year 2020, the number of SEZs in the world reached 5,383. Among them, 2,543 (47 %) are operational in China and 373 in India. There are two main aspects of the SEZ which determine the model, characteristics, style, and ultimately the success of a particular economic sector. These aspects are: (a) the economic view, and (b) the legal considerations. Many countries of the world (China, Vietnam, Bangladesh, and Cambodia, for example) have achieved considerable success in their economic growth, industrialization, and trade through the implementation of SEZ policies that encourage to operate industries in the SEZ with both domestic and foreign investment. However, the African SEZ failed to achieve the expected results and create jobs as they were weak in terms of attracting foreign investments and attracting firms in the SEZ. The reasons behind this are the lack of synergy between the sectoral focus and the comparative advantage of the respective countries; lack of adequate infrastructures; unstable political and social circumstances; poor understanding of high-level political personnel vis-à-vis the SEZs, lack of coordination among related institutions; poor governance; and unclear business strategies.

Some of the trends emerging in the world regarding SEZ are very interesting. First, conglomerates of private sector large business groups have been actively involved in the development of the special economic zone. Sembcorp Industries and Ascendas-Singbridge of Singapore; Mitsubishi and Sojitz-Somotomo of Japan, are some of the examples in this regard. The second trend of SEZ development and operation is the government-government (G-G) cooperation model. Foreign investment has substantially and rapidly increased in the zones established under the model. The Thilawa SEZ project established in Myanmar in cooperation between the Japanese government and the Myanmar government is a remarkable example of the G-G cooperation model. The public-private partnership (PPP) model for the development and operation of SEZ is the third trend. This includes the SEZ established in Laos by the Laos government and a Malaysian private investment company; the Nigerian Lekki Free Zone - a special economic zone built by a Chinese company in collaboration with the Lagos state government, and the SEZ established in Georgia in collaboration of the Chinese Hauling company and Georgian government are notable examples of the PPP model. Likewise, a SEZ named Amata City Bien Hao of Vietnam was established in 1994 with the joint venture (JV) investment by Amata Thailand Developer in

collaboration with the Vietnam Government Enterprise “Sonadez” is a successful JV model of foreign investment.

All over the world, industries located in SEZ are given special or different treatment compared to industries located in other parts of the country. Such special treatment includes tax facilities, liberal labour policies, excise duty exemptions provided on purchases made from the market, and tax exemptions (value-added tax or customs, sales tax, income tax, profit tax, and export tax rebates). The administrative services in the SEZ are offered with fewer procedural requirements by adopting concise and simple practices through the provisions of online or one-window services. The foreign direct investment arrangement is liberal, easy, and simple; a simple and short process followed for the clearance of imported raw materials or export of manufactured goods at the port; a simple and short process followed for a refund of the profit or investment or royalty or tax rebates and facilitation for procurement.

Nepal’s neighbouring countries India and China have achieved great success in expanding employment opportunities and promoting exports using SEZ by attracting domestic and foreign investments in the development of the industrial sector. In the early 1980s, China adopted an openness policy and initiated SEZ establishment through the mobilization of domestic and foreign capital, technology, and management expertise. The SEZ policy paid immensely to China’s economic growth, job creation, and overall development through increased participation in international trade. The special economic zone development policy is the prioritized policy in China and has been adopted by the central government as well as provincial and local governments offering various facilities to the SEZ.

India has started enthusiastically SEZ policy since 2000 peering at Chinese success. By the year 2020/21, the total investment in the Indian SEZ reached US\$ 83.12 billion and the number of jobs created by the industries operating in the SEZ reached 2,358,136. In Bangladesh, Bangladesh EPZ Authority and Bangladesh SEZ Authority are functioning separately and these authorities are headed by the Prime Minister. Both EPZ and SEZ operate in a specialized sector. The EPZ focuses only on export trade whereas SEZ focuses on production for both domestic consumption and export markets. Bangladesh has achieved success in its SEZ policy since the early 1990s by focusing on an area with a comparative advantage- the textile and garment industry. Now, Bangladesh is inviting and encouraging Japan, South Korea, and China to invest in the development and operation of SEZs in the areas of comparative advantage.

Almost along with India, the concept of a SEZ in Nepal also started with the initiation of the Bhairahawa SEZ. Then, the process of the Simara SEZ began. The SEZ Development Committee was formed under the Ministry of Industry, Supply, and Commerce in the year 2004 for institutional arrangements. The government of Nepal formed SEZ Development Authority as a separate entity in 2013 using provisions of the Development Committee Act,

2013. The Special Economic Zones Act, of 2073 was issued by the Government of Nepal in 2016 and the SEZ Authority became a legally institutionalized body. By the end of 2022, a total of 14 locations across the country are identified for SEZ and the feasibility studies have been completed.

The Fifteenth Five-Year Plan of Nepal aims to establish five SEZs by the end of the plan period within the country. It has taken a policy to encourage and mobilize foreign investment and technology to promote export through the development of industrial infrastructure. Besides, it strategically guides to use of technology and the development of the SEZ; industrial districts and villages; and the cross-broader economic zones including industrial infrastructures with the participation of the private sector to create an enabling environment for export business.

Under the various policy regimes related to the SEZ, the Industrial Policy 2067 has provisioned more exemptions and concessions to promote and advance industrial development. Such provisions are related to exemption on income tax and excise duty and other non-monetary facilities. The Special Economic Zones Act (2073) issued by the Government of Nepal (GoN) should be taken as a milestone. According to Section 3 of the Act, the GoN can identify potential areas and designate SEZs across the country by publishing a notice in the Nepal Gazette; Section 6 mentioned private sector can establish and operate SEZs; Section 24 declared provisions about economic concessions and other facilities offered to the industries established in the SEZ. Similarly, in Section 49, the study and decision regarding the initial environmental examination (IEE) and environmental impact assessment (EIA) can be made by the SEZ authority in the case of industries to be established in SEZ; Section 27 explains the provision on lease and rental exception; Section 32 mentions important provisions such foreign currency account, use and payback in foreign currency and other concessions relevant to the field.

The GoN has prioritized SEZs for export-oriented industries and various policy arrangements have been made (as discussed earlier) to attract domestic private investment, and foreign capital and technology to promote export by diversifying exports to create a broad base for economic growth of Nepal. In this regard, a total of NRs. 22.074 crores of capital was invested in the development of the SEZ and its infrastructure until June 2008. Furthermore, NPR. 639.75 crores was allocated between July 2008 and June 2021 (FY 2065/66- 2077/78 B.S). However, the SEZ Authority spent only 47% of the capital budget out of the total allocated budget during those 11 years. Overall, only 50% of the total allocated budget has been spent including both current and capital expenditure. It raises questions about the performance of the SEZ Authority and shows weakness in the long public procurement process, the capacity of administrative leadership, and the ability of the SEZ Authority to implement the work plan. Moreover, the lack of infrastructural development within the SEZ has also affected industrial development.

As of FY 2078/79 (June 2022), only Bhairahawa SEZ is in operation. Block A of the Simara SEZ is anticipated to commence its operations in FY 2079/80 (2023). Nepal has made various efforts to develop industrial districts and SEZs in various locations of the country for promoting industrial development in Nepal through improving policy regimes related to the SEZ gradually taking account of tax and other duty exemptions and other non-monitory facilities. However, the pace of SEZ development and operation is very weak. Although Bhairahawa SEZ is established at an accessible location, its operation has not been that effective also because there is no significant difference in the facilities enjoyed by industries in other places of the countries and the industries operating within the SEZ. Although SEZ aims to improve Nepal's international trade by increasing the production of exportable goods and strengthening the domestic production system to increase exports and link them to the world value chain, there has not been much progress in this aspect.

The Bhairahawa SEZ has been put into operation before the completion of basic development work and other important infrastructures related to services in place. Such service-related infrastructures are high-speed internet access; uninterrupted supply of quality electricity; water supply; and operation and management of one-window services. The SEZ Authority is troubled with the full operation and management of Bhairahawa SEZ by leasing plots allocated for the industry. Although it is in a highly accessible area, industrialists have not considered SEZ to be an attractive place for the establishment and operation of the industry. This argument has been further confirmed by the 20 plots of land whose permits were recently cancelled by the SEZ Authority. During the interaction, industrialists raised the question that government officials and responsible employees of the Bhairahawa SEZ often do not stay full-time in the office. Despite such complaints, the central SEZ authority has not yet taken the necessary actions. These facts make it easy to conclude that there is a weakness in the operation and management of the Bhairahawa SEZ.

The importance of locational advantage is one of the major factors among factors that make a special economic zone successful in the world. Compared to the international practice, the locations selected for the construction and operation of SEZ in Nepal are not appropriate. For a successful implementation, SEZ should be developed in locations that are connected to high-speed road or rail networks and dry ports, have transport and transit agreements with nearby seaports, and have quick access to international airports from the viewpoint of air cargo. The operational Bhairahawa SEZ and the Simara SEZ, which will soon come into operation, are both very close to the border of India but are yet to be connected to the railway network. Similarly, the under-construction SEZ at Panchkhaal and the proposed SEZs at Jumla, Gorkha, and Nuwakot are also observed to be in an unsuitable location considering the locational advantage for export promotion.

It is suggested that the Special Economic Zone Authority and the Ministry of Industry, Commerce and Supply should study and analyze the basic aspects like a comparative

advantage in Nepal's export business and assessment of the country's opportunities while choosing the location of the SEZ and investing in the required infrastructure. This is a technical matter, which should not be deemed political. The reason is, currently, even the SEZs inaccessible locations like Bhairahawa are not operational at their full capacity, and the question of how much will be used of all the other proposed SEZs also remains unanswered.

Whether it is a special production-focused SEZ or the SEZ focused on all products, authorization should be given for the establishment of industries and service-producing industries that have forward and backward linkage. However, it has been observed that Simara SEZ despite being designated as a Garment Special Economic Zone, has suffered due to failure to provide for requisite ancillary industries such as knitting, yarn, textile, embroidery, dyeing industries, as well as fashion designing services, and vocational schools for producing semi- and fully skilled workers, which has led to weak promotion within the economic sector.

Economic policies, especially those related to finance and monetary aspects; exchange policies; special programs aimed at economic recovery in the event of epidemics or unforeseen events; concessional loans and the extension of the loan repayment period; loan restructuring and rescheduling; foreign exchange management and payment systems should also include the industries operating within the SEZs. It has been observed that present provisions for the simplification of the process of foreign investment in the country and repatriation, and the Industrial Business Act (B.S. 2076) Section 37 has only recognized the 'single point service centre. However, these important legal provisions refuse to recognize the one-window service unit of the SEZ established as per the SEZ Act (Section 33. Thus, this policy conflict prevents the differential treatment and one window service provisions for foreign investors who are interested in the SEZ.

The Nepal Trade Integrated Strategy, 2016, which is currently in implementation, has also not given any priority to the goods and services produced by the industries operating in the SEZ. Similarly, the procedures on subsidies to exports (B.S. 2075) also failed to recognize the industries established in the SEZ for export promotion.

The Special Economic Zones Act (B.S. 2073) has provisioned that the business transactions carried out by the industries established in the SEZ and the goods or services produced in that zone will be subjected to a "Differential treatment" and treated as an area outside the jurisdiction of the tax. However, revenue-related laws have not adopted this principle. The Income Tax Act (B.S. 2058), the Value Added Tax Act (B.S. 2052), the Internal Tariff Act (B.S. 2058), and the Customs Act (B.S. 2063), as well as the economic acts and bills which have been amended from time to time, are yet to address this matter. Further, the Commercial Policy 2015 (B.S.2072) seems to be silent regarding the provision of differential treatment for industries operating in SEZ. Similarly, concrete initiatives are yet to be taken for the

implementation of policy and strategy in points 10.3.12 and 10.3.17 of the Commercial Policy (B.S. 2072).

Section 9 of the Electricity Distribution Regulations (B.S. 2069) states that more than one industry in the SEZ compound can get 11 KV or 33 KV feeders, but there is no provision to provide electricity to the industries in the SEZ at a competitive price anywhere in the existing eight policies related to electricity. Likewise, there have been plans to operate Bhumi Bank, but it fails to incorporate any provisions for the special economic zones. Nepal still lacks a comprehensive policy outline on how much land is required and how it will be made available for the development of SEZs based on the priority of private sector investment. Similarly, the Forest Act (B.S. 2076) and the Environment Protection Act (B.S. 2076) have also not made any specific provisions targeting the SEZ.

As observed in the Labor Act (B.S. 2074), the labour-related provisions are not liberal for industries operating in SEZs, and for Industries operating outside the SEZs excluding a few exceptions. Moreover, the Public Roads Act (B.S. 2031) and the National Transport Policy (B.S. 2058) seem to be completely indifferent to the issues of industry and SEZ.

The government should develop and operate SEZs as exemplary, and it will be a source of inspiration. Therefore, to advance its development and operation as a model, it is appropriate to adopt a policy of establishing multi-commodity SEZ and the SEZ with specialized single commodities taking account of comparative advantages and providing priority to exportable goods and services. A cross-border SEZ can also be developed based on feasibility studies at the international border by taking diplomatic initiatives with both neighbours India and China, as per necessity.

The policy arrangements should be made to develop SEZ based on technical and logistical feasibility, considering factors like the distance from the international border, and the place where the facility of express highway or railway exists or such facility can be reached fast, with provisions of electrification and communication. The federal government must adopt policies to establish one SEZ in each province by collaborating with the provincial governments.

It is suggested that the development of SEZ should target public-private partnerships and the establishment of the manufacturing units of renowned multinational companies in Nepal. In addition, to lure the foreign private sector in Nepal, the policy should adopt special diplomatic initiatives and give priority to the large conglomerate companies with sufficient experience, and active in the development of the SEZs in the world, such as Sembcorp Industries and Ascendas-Singbridge Singapore; Mitsubishi, Sojitz, and Sumitomo, Japan. It helps to mobilize a large chunk of foreign investment in Nepal

It is also imperative to adopt a policy of appointing a competent operator from the provincial government or the private sector based on competition in the decentralized model for the operation of the SEZ that have been completed but have not been fully operational to their capacity, such as Bhairahawa and Simara Block ‘A’.

This study finds that the overall economic policies are not sensitive to the SEZ, and industries established in the SEZ in Nepal. Similarly, various sectoral policies that should play a complementary supporting role are not conducive to the industries established in the SEZ and are indifferent towards the same. Further, the industrial policy to operate the SEZ was also not seen to be adequate and favourable towards the industries operating in the SEZ. In addition to government investment, Nepali policies have not been conscious and active in promoting private and other parties’ investment in the development and operation of the SEZ.

In analyzing the situation of policy conflict and cooperation or non-cooperation with the special economic zone, the policies such as monetary policy, foreign exchange policy, labour policy, energy policy, land policy, and transportation and road policies are considered uncooperative towards SEZs whereas, the Fifteenth Five-Year Plan, finance (budget) policy, revenue policy, forest and environment policy, commerce and export policies have partial support. The industrial policy however is highly supportive of SEZs. Therefore, the government should facilitate the problems created due to the aforementioned policies as well as other laws and strategies related to the special economic zone and ensure its coordination.

The suggestions of this research are presented in six points. The first point is related to the construction and development of the SEZ, the second point is the operation of the SEZ that has already been completed, and the third point relates to the suggestions to improve the overall economic policies (finance, revenue, monetary and foreign exchange). Further, the fourth point contains suggestions for necessary amendments in the industrial policy, and the fifth point contains matters of additional arrangements or improvements to be made in the sectoral policies that directly and indirectly affect the SEZ. Finally, the sixth point includes important suggestions regarding the institutional management of the SEZ Authority (see for detailed information Clause 6.2 of Chapter 6).

To sum up, it has been found that the policy harmonization between the country’s overall economic policies and the sectoral policies that should promote and facilitate the SEZ and the industries operating in the SEZ is very weak. Due to this, a characteristic differential treatment as seen around the world between the industries operating within the SEZ and outside is not evident in Nepal so far. Additionally, another special feature of the SEZ seen all over the world, the “single-window service” is also not available in Nepal. Mainly due to these reasons, investors are not willing to invest in the special economic zones of Nepal.

This study concludes that only by addressing these problems and issues, the special economic zone can motivate investors.

The analysis and policy recommendations made by this study will be beneficial for the industrial development of Nepal and the policy suggestions will be helpful to the policy practitioners for the effective operation of the SEZs in Nepal in future.

कार्यकारी सारांश

नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको ऐतिहासिक प्रवृत्ति हेर्दा सन् १९६५ देखि नै वस्तु तथा सेवाको कुल आयात निर्यात व्यापारभन्दा बढी रहेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतको आधारमा सन् १९९७ मा आयात र निर्यातको फरक १२ भन्दा कम प्रतिशत विन्दु रहेकोमा सन् २०२१ मा आयात र निर्यातको फरक ३३.३९ प्रतिशत विन्दुमा पुगेको छ। सन् २००० मा नेपालको आयात र निर्यात व्यापार क्रमश १.७८२ र १.२७९ अर्ब अमेरिकी डलर रहेकोमा व्यापार घाटा ०.५ अर्ब अमेरिकी डलर मात्र रहेको थियो। सन् २०२१ मा आयात व्यापार अत्यधिक वृद्धि भएर १४.००८ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ भने निर्यात व्यापार १.८९० अर्ब अमेरिकी डलरको मात्र रहेको छ। निर्यात व्यापारमा अपेक्षित वृद्धि नभएकोले व्यापार घाटा अत्यधिक वृद्धि भएर १२.१२ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ। यसैगरी सन् १९९९ मा नेपालको कुल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा निर्यातको अंश ४३.४७ प्रतिशत रहेकोमा त्यसपछि निर्यातको अंश क्रमश ह्रास भएर २०२१ मा ११.९ प्रतिशतमा सङ्कुचन भएको छ।

नेपालमा उत्पादनमूलक उद्योगहरूको उत्पादनको स्तर खुम्चिँदै गएको छ। नेपालका परम्परागत निर्यातमूलक वस्तुहरू चिया, कफी, अलैंची, अदुवा, अम्रिसो, जडीबुटी, तथा सुगन्धित तेल, फलफूलको जुस, तयारी पोसाक, चाँदीका गरहगना तथा हस्तकला र गलैँचा आदिको उत्पादन आधार तथा उत्पादनको स्तर सानो छ भने उत्पादन लागत धेरै भएकोले उत्पादित वस्तुहरूको प्रतिस्पर्धी क्षमता कमजोर देखिएको छ। साथै, निर्यात व्यापारको लागि उत्पादित औद्योगिक उत्पादनहरू पनि देशभित्रको कच्चा पदार्थमा मात्र आधारित नभएर बाह्य कच्चा पदार्थमा (पाम तथा सूर्यमुखी तेल) आधारित रहेको छ। विगत १० वर्षमा उत्पादनमूलक उद्योग क्षेत्रको औसत मूल्य अभिवृद्धिको दर ३.७ प्रतिशत प्रति वर्ष मात्र रहेको छ।

भारत र चीन नेपालका प्रमुख व्यापार साझेदार तथा लगानीकर्ता हुन्। नेपालमा भारत र चीनको लगानी बैकिङ, बीमा, सुख्खा बन्दरगाह, शिक्षा र दूरसञ्चार, ऊर्जा क्षेत्र, पर्यटन र पारवहन सुविधा, सिमेन्ट उत्पादन आदि क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित रहेका छन्। यद्यपि, आ.व. २०७८/०७९ मा नेपालको कुल आयातको ६२.५ प्रतिशत हिस्सा भारत र १३.८ प्रतिशत हिस्सा चीनबाट हुने गरेको छ भने नेपालको कुल निर्यातको ७७.६ प्रतिशत निर्यात भारतसँग हुन्छ। चीनमा हुने निर्यातको अंश अति न्यून (०.४ प्रतिशत मात्र) रहेको छ।

हेरिटेज फाउन्डेसनले प्रकाशित गरेको आर्थिक खुलापनसम्बन्धी सूचकाङ्क २०२१ ले आर्थिक नेपाललाई ५०.७ अङ्कसहित १ सय ७८ देशमध्ये १५७औँ स्थानमा राखेको छ। यसले नेपालको निर्यात व्यापारमा अत्यन्त कमजोर र यससम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन पक्ष पनि प्रभावकारी नभएकोले निजी तथा वैदेशिक लगानी आकर्षित हुन नसकेको तथ्य प्रस्ट हुन्छ।

नेपालमा आर्थिक उदारीकरण तथा व्यापारमा खुलापन आएपछि अवलम्बन गरिएका विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिहरू तथा कानुनी प्रबन्ध र संस्थागत संरचनाको समीक्षासहित विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिहरूको कार्यान्वयन अवस्था र ती नीतिहरूको कार्यान्वयनमा देखापरेका

समस्याहरूको पहिचान गर्ने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिएको थियो । विशेष आर्थिक क्षेत्रको वर्तमान अवस्था र सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूमा उपलब्ध गराएका प्रोत्साहन र सहजीकरणका साथै लगानीकर्ताले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग स्थापना वा सञ्चालन गर्दा देखा परेका समस्याहरूको आकलन गर्दै विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीति तथा यसको सञ्चालनमा प्रभावकारिता ल्याउने उपायहरूमा केन्द्रित रहेर यो अध्ययन गरिएको थियो । साथै, विशेष आर्थिक क्षेत्रका पूर्वाधार समयमा नौ निर्माण हुन नसकेका कारक पक्षको पहिचान तथा विश्लेषण र यसको पूर्ण कार्यान्वयन तथा सफलताको लागि नीतिगत व्यवधानहरूको विश्लेषण गर्ने प्रयास समेत गरिएको छ ।

छिमेकी मुलुकहरूले अभूतपूर्व उपलब्धि हासिल गरेको अवस्थामा नेपालले विशेष आर्थिक क्षेत्रको कति सफल प्रयोग गर्‍यो, के-कति उपलब्धि हासिल गर्‍यो, आशातित सफलता हासिल नहुनाका कारण के-के हुन् तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफल उपयोग गर्न आगामी समयमा अवलम्बन गर्नुपर्ने पहलहरू के-के हुन सक्छन् भन्ने प्रश्नहरू नेपालको अर्थतन्त्रको पुनर्संरचना, तीव्र औद्योगिकीकरण र उत्पादनमूलक क्षेत्रसँग गाँसिएका सार्वजनिक नीतिसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण सवालहरू हुन् । यस सन्दर्भमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको वर्तमान अवस्था र समस्याहरूको पहिचान गरेर सम्बन्धित नीतिको सुधार तथा नीति कार्यान्वयनमा चालुपर्ने थप सुधारका उपायहरू सिफारिस गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित भई यो अध्ययन सम्पन्न भएको छ ।

यस अध्ययनले नेपालमा हाल अपनाइरहेको विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिहरूको गहन अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दै विशेष आर्थिक क्षेत्र कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित अन्य नीतिहरू, उदाहरणार्थ, समग्र आर्थिक नीति, वित्त तथा मौद्रिक नीति, राजस्व र विदेशी मुद्रा विनिमयसम्बन्धी नीतिहरूलाई केन्द्रमा राखेर प्रभावकारी रूपमा विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनको लागि देखापरेका जटिलताहरू केलाउने प्रयास भएको छ । त्यसैगरी, अन्य क्षेत्रगत नीतिहरूतर्फ विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई प्रभाव पार्ने वन तथा वातावरण, श्रम, वाणिज्य तथा निर्यात, उर्जा, यातायात र सडक, भूमि र औद्योगिक नीतिहरूको समीक्षा गरिएको छ । यस बाहेक, नेपालमा स्थापना भएको विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको वर्तमान संस्थागत प्रबन्ध र क्षमता, हाल सञ्चालनमा आएका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको सञ्चालन दक्षता पनि विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणको अन्तमा एकलविन्दु सेवालाई प्रभावकारी बनाउन सरोकारवाला निकायहरूले गरेका सहयोग र समन्वयलाई पनि समावेश गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा परिमाणात्मक (quantitative) तथा गुणात्मक (qualitative) दुवै विधिको उपयोग हुने गरी मिश्रित विधि (mixed research methodology) अपनाइएको छ भने प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै प्रकारका सूचना तथा तथ्याङ्कको प्रयोग गरिएको छ । विषयवस्तुको विश्लेषणको लागि आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुपूर्व अध्ययन प्रतिवेदनहरूको समीक्षा, विशेष आर्थिक क्षेत्रका सम्बन्धमा जानकार विज्ञहरूका साथै उद्योगी व्यवसायीहरू तथा जानकार व्यक्तिसँग अन्तरवार्ता, सरोकारवालाहरूसँग समूह छलफल र स्थलगत अवलोकन आदिजस्ता आधारभूत विधिहरूको उपयोग गरिएको थियो । विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणका आवधिक प्रतिवेदनहरू, विशेष आर्थिक क्षेत्रको कार्यान्वयनसम्बन्धी विद्यमान नीति, ऐन, तथा नियमहरू, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू आदिको

विश्लेषणात्मक समीक्षा तथा छिमेकी मुलुकहरू मूलतः चीन, भारत र बङ्गलादेशले विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालन गरेका प्रयासहरू, नीतिगत व्यवस्था र अनुभवहरूका अध्ययन गरेर समीक्षात्मक विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

सन् १९८० को दशकबाट निर्यात केन्द्रित उद्योग नीतिको बाहुल्यता बढ्न थालेको र त्यस क्रममा निर्यात प्रवर्धन क्षेत्रहरू (export promotion zones, EPZs) स्थापना भएका थिए । विशेष आर्थिक क्षेत्र यिनै निर्यात प्रवर्धन केन्द्रबाट विकास भएको मत धेरैमा छ । विशेष आर्थिक क्षेत्रले राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय आर्थिक विकासमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष भूमिका खेल्नुको साथै मूलतः उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी बढाउन, निर्यात अभिवृद्धि गर्न र देशभित्रको उत्पादन प्रणालीलाई विश्व मूल्य शृङ्खलामा जोड्न सहयोग गरेको हुन्छ ।

सन् २०२० सम्म आइपुग्दा विश्वमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सङ्ख्या ५ हजार ३ सय ८३ पुगेको छ । यी मध्ये चीनमा २ हजार ५ सय ४३ (४७ प्रतिशत) रहेका छन् भने भारतमा ३ सय ७३ वटा रहेका छन् । विशेष आर्थिक क्षेत्रमा मुख्य दुई वटा पक्षहरू- १) आर्थिक दृष्टिकोण, र २) कानुनी दृष्टिकोण महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । यी दुई पक्षले नै विशेष आर्थिक क्षेत्रको ढाँचा, विशेषता, शैली र अन्ततः सफलतालाई निर्धारण गर्दछन् । स्वदेशी तथा विदेशी लगानीमा विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र उद्योग स्थापना गर्न प्रोत्साहन दिने नीतिगत व्यवस्थाले चीन, भियतनाम, बङ्गलादेश, कम्बोडियाजस्ता धेरै मुलुकहरूले सफलता हासिल गरेका छन् । यद्यपि, अफ्रिकी विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूले वैदेशिक लगानीको प्रवाह गर्न, फर्महरू आकर्षित गर्न र रोजगारी सिर्जनाको सन्दर्भमा कमजोर देखिएकोले अपेक्षित परिणाम प्राप्त गर्न सकेनन् । यसको पछाडि क्षेत्रगत फोकस र सम्बन्धित देशको तुलनात्मक लाभविच तालमेल नहुनु, पर्याप्त पूर्वाधारको अभाव; तरल सामाजिक तथा राजनीतिक अवस्था र उच्चस्तरीय राजनीतिक सुभबुभ तथा सहयोगको अभाव; सुशासनको अभाव र अस्पष्ट व्यापार रणनीति आदि कारणहरू रहेका छन् ।

विश्वमा देखापरेका विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी केही प्रवृत्तिहरू निकै लोमहर्षक छन् । पहिलो, निजी क्षेत्रका ठुला व्यवसायिक समूहहरू (conglomerate) विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासमा धमाधम संलग्न भएका छन् । उदाहरणका लागि Sembcorp Industries (सिङ्गापुर), Ascendas-Singbridge (सिङ्गापुर), Mitsubishi, Sojitz/Somitomo (जापान), दोस्रो प्रवृत्ति अर्न्तगत विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा सरकार-सरकार सहकार्य मोडेल हो । यस किसिमको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पनि पर्याप्त वैदेशिक लगानीमा ह्वात्तै बढेको छ । म्यानमारमा जापान र म्यानमार सरकारविचको सहयोगमा स्थापित Thilawa SEZ सरकार र सरकारविचको सहयोगको उल्लेखनीय उदाहरण हो । तेस्रो प्रवृत्ति विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा सार्वजनिक-निजी क्षेत्रको साभेदारी हो । यस अर्न्तगत लाओसमा लाओस सरकार र मलेसियाको एक निजी लगानी कम्पनीले निर्माण गरेको विशेष आर्थिक क्षेत्र; नाईजेरियामा एक चिनियाँ कम्पनीले लागोस स्टेट सरकारसँग मिलेर गरेको Lekki Free Zone नामको विशेष आर्थिक क्षेत्र; र जर्जियामा जर्जिया सरकार र चिनियाँ Hualing Group को साभेदारी लगानी आदि उदाहरणीय नमुना हुन् । विदेशी लगानीको उपयोग गरेर संयुक्त लगानी (joint venture, JV) मोडेलबाट विभिन्न मुलुकहरूमा स्थापित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू सफलतापूर्वक

सञ्चालित छन्। थाइल्याण्डको Amata नामको developer ले भियतनामको Government Enterprise 'Sonadez' सँग मिलेर सन् १९९४ मा स्थापना गरेको Amata City Bien Hao नामक विशेष आर्थिक क्षेत्र यस्तै उल्लेखनीय उदाहरण हो।

संसारभरि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहने उद्योगलाई देशका अन्य भूभागमा हुने उद्योगका तुलनामा विशेष वा फरक व्यवहार (differential treatment) गरिन्छ। यस अर्न्तगत कर सुविधा दिने, उदार श्रम नीति, बजारबाट गरिने खरिदमा लाग्ने अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर वा भन्सारमा छुट दिने एवम् विक्री कर, आयकर, लाभकरमा छुट दिलाउने गरिन्छ। प्रशासनिक सेवा प्रदान गर्दा अपनाउने कार्यविधि सरल र सङ्क्षिप्त, अनलाइन वा एकद्वार सेवाको उपलब्धता, प्रत्यक्ष विदेशी लगानीमा उदार व्यवस्था, कच्चा पदार्थका आयातमा वा उत्पादित वस्तुको निर्यातमा सहज, सरल र छोटो प्रक्रिया, नाफा वा लगानी वा रोयल्टी फिर्तामा सरल र छोटो प्रक्रिया, आन्तरिक खरिदमा विक्रीकर र शोधभर्नाको व्यवस्थाजस्ता विशेष प्रशासनिक व्यवहारहरू अधिकतम प्रयोगमा गरिएको पाइन्छ।

नेपालका दुवै छिमेकी मुलुकहरू भारत तथा चीनले विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोग मार्फत नै औद्योगिक क्षेत्रको विकासमा स्वदेशी र विदेशी लगानी आर्कषण गरेर उत्पादनमूलक क्षेत्रमा तीव्र औद्योगिकरण गरेर रोजगारका अवसरहरूको विस्तार र निर्यात प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य प्राप्तमा निकै सफलता प्राप्त गरेका छन्। चीन सन् १९८० को सुरुआतमा अर्थतन्त्रमा खुलापनको नीति अपनाउँदै विशेष आर्थिक क्षेत्र (special economic zone, SEZ) थालनीबाट वैदेशिक पुँजी, प्रविधि र व्यवस्थापकीय विशेषज्ञताको सधन उपयोग गरेर अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको वृद्धि मार्फत विश्व अर्थतन्त्रमा जोडिन पुग्यो। यसले चिनको आर्थिक विकासमा अपार सफलता प्राप्त भयो। चीनमा केन्द्रीय सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई नीतिगत प्राथमिकतामा राखे प्रान्तीय र स्थानीय सरकारले समेत आफ्नो कार्यक्षेत्रका विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखेर विभिन्न सुविधा दिँदै आएकोले चीनको अर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना तथा समृद्धिमा निकै महत्त्वपूर्ण योगदान पुगेको छ।

चीनको सफलताबाट प्रभावित भारतले सन् २००० देखि नै घनिभूत रूपमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोग गर्न थालेको छ। सन् २०२०/०२१ सम्म भारतमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको लगानी ८३.१२ बिलियन अमेरिकी डलर पुगेको छ भने विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूले सिर्जना गरेको रोजगारीको सङ्ख्या २३ लाख ५८ हजार १ सय ३६ पुगेको छ। बङ्गलादेशमा प्रधानमन्त्रीबाट नेतृत्व हुने Bangladesh EPZ Authority / Bangladesh SEZ Authority दुवै निकायहरू अलग-अलग रूपमा क्रियाशील छन्। बङ्गलादेशका EPZ / SEZ हरू विशिष्टतामा आधारित छन्। EPZ निर्यात व्यापारमा मात्र केन्द्रित छ भने SEZ आन्तरिक उपभोग र निर्यात दुवैखाले बजारका लागि उत्पादन गर्न केन्द्रित छ। बङ्गलादेशले सन् १९९० को सुरुआतदेखि तुलनात्मक लाभ भएको कपडा र गार्मेन्टस् उद्योगमा केन्द्रित गरेपछि सफलता प्राप्त गरेको छ भने तुलनात्मक लाभ भएका क्षेत्रमा जापान, दक्षिण कोरिया र चीनलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा लगानी गर्न आह्वान र उत्प्रेरित गरिरहेको छ।

लगभग भारतसँगसँगै नेपालमा पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रको अवधारणा भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापनाबाट सुरु भएको थियो । त्यसपछि सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापनासम्बन्धी प्रक्रिया प्रारम्भ भयो । संस्थागत व्यवस्थातर्फ वि.सं.२०६० सालमा उद्योग, आपूर्ति तथा वाणिज्य मन्त्रालय अन्तर्गत विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास समिति गठन गरिएको र यसलाई वि.सं. २०६९ सालमा विकास समिति ऐन, २०१३ ले दिएको अधिकार प्रयोगगरी नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास प्राधिकरण नामको एक छुट्टै निकायको रूपमा स्थापना गर्‍यो । नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ जारी गरेपछि विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले कानुनी रूपमा नै संस्थागत भयो भने वि.सं.२०७८ सम्म देशभर कुल १४ स्थानमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भइसकेको छ ।

नेपालको पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजनाले योजना अवधिको अन्तसम्म पाँच वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने लक्ष्य लिनुका साथै निर्यात प्रवर्धनका क्षेत्रमा वैदेशिक पूँजी तथा प्रविधिको लगानी आकर्षित गर्दै औद्योगिक पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन र परिचालन गर्ने नीति लिएको छ भने लगानीमैत्री वातावरण तयार गर्न प्रविधिको प्रयोग, एकद्वार प्रणालीको विकास र औद्योगिक पूर्वाधार विकास गर्ने रणनीति कार्यान्वयन गर्न अन्तरदेशीय आर्थिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, औद्योगिक ग्रामहरूमा निजी क्षेत्रको संलग्नतामा पूर्वाधार निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याउने कार्यनीति लिएको छ ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाहरू अन्तर्गत औद्योगिक नीति, २०६७ ले औद्योगिक विकासलाई उच्च प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउन उद्योगहरूलाई आयकर, विक्रीकर तथा अन्तःशुल्क आदिजस्ता थप छुट सुविधा तथा सहूलियत उपलब्ध गराउन मार्गनिर्देश गरेको पाइन्छ । नेपाल सरकारले जारी गरेको विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ लाई एक कोशेहुङ्गाका रूपमा लिनुपर्छ । ऐनको दफा ३ बमोजिम नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी विशेष आर्थिक क्षेत्र तोक्न सक्ने, दफा ६ ले निजी क्षेत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना र सञ्चालन गर्न सक्ने, दफा २४ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने उद्योगले पाउने सहूलियतसम्बन्धी व्यवस्था, दफा ४९ बमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनसम्बन्धी निर्णय विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने उद्योगका हकमा प्राधिकरणले गर्ने, दफा २६ ले बहाल वा लिज करमा छुट, दफा २७ ले आयकर छुट, दफा ३० बमोजिम निर्यातसरहको सुविधा पाउने, दफा ३१ ले विदेशी मुद्रामा फिर्ता लैजान सक्ने, दफा ३२ बमोजिम विदेशी मुद्रामा खाता खोल्न पाउनेजस्ता महत्त्वपूर्ण प्रवाधानको साथै अन्य सहूलियतको व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई औद्योगिक विकासमा विदेशी तथा स्वदेशी लगानी आकर्षित गर्ने र निर्यातमुखी उद्योगलाई विकास गरी निर्यात विविधीकरण गर्ने र अन्ततः आर्थिक वृद्धिको फराकिलो आधार निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएर विभिन्न नीतिगत व्यवस्था गर्दै निर्माण कार्य अगाडि बढाएको पाइन्छ ।

यस सन्दर्भमा, नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा २०६४/६५ सम्म ने.रु. २२.०७४ करोड पुँजीगत खर्च गरेको देखिन्छ भने आ.व. २०६५/६६ देखि ०७७/७८ सम्मको अवधिमा पुँजीगत तर्फ ६३९.७५ करोड विनियोजन भएकोमा सो ११ वर्षको अवधिमा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले पुँजीगत

तर्फ कुल विनियोजित बजेटको ४७ प्रतिशत मात्र खर्च गरेको देखिन्छ। समग्रमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको लागि विनियोजित बजेटको ५० प्रतिशत (चालु खर्च समेत) मात्र खर्च भएको छ। यसले लामो सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया, प्रशासनिक नेतृत्व क्षमता, र विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रधिकरणको, कार्य योजनाको कार्यान्वयन गर्न सक्ने क्षमतामा प्रश्न उठाएको छ भने समयमा विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र पूर्वाधारको विकास नभएकोले औद्योगिक विकासमा समेत असर गरेको छ।

नेपालमा २०७८ सालसम्म सञ्चालनमा आएको एक मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र हो। आ.व.२०७९/०८० देखि सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको ब्लक “ए” सञ्चालन गर्न सुरु गरिने भएको छ। नेपालले उद्योग प्रवर्धनको लागि औद्योगिक तथा विपेश आर्थिक क्षेत्रको स्थापना र कर छुट तथा उद्योग नीतिमा केही सुधार गरेको भएपनि अन्य स्थानका उद्योगहरू र विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र सञ्चालन हुने उद्योगहरूले पाउने सुविधामा तात्त्विक अन्तर नभएकोले भैरहवाजस्तो सुगम स्थानमा स्थापना भएको विपेश आर्थिक क्षेत्रको कार्यान्वयन त्यति प्रभावकारी देखिएन। विशेष आर्थिक क्षेत्रले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सुधार गर्न निर्यातमूलक वस्तुहरूको उत्पादन वृद्धि तथा आन्तरिक उत्पादन प्रणालीलाई सुदृढ गर्दै निर्यात बढाएर विश्व मूल्य शृङ्खलामा जोड्ने लक्ष्य लिएको भए पनि यसतर्फ खासै प्रगति भएको पाइएन।

भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण पूर्वाधारहरू विद्युत्को निर्वाध आपूर्ति र गुणस्तर, उच्च क्षमताको इन्टरनेट, पानी, एकद्वार सेवाको व्यवस्थापनजस्ता आधारभूत पूर्वाधार विकासको कार्य नसकी विशेष आर्थिक क्षेत्र सम्पन्न भएको मानी सञ्चालनमा ल्याइएकोले समस्या आएको देखिन्छ। साथै, भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगीहरू आकर्षित नभएको तथ्य हालै अनुमति रद्द भएको २० वटा प्लटले समेत पुष्टि गर्दछ। भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रका जिम्मेवार कर्मचारीहरू कार्यालयमा प्रायः पूरा समय नबस्ने र यस विषयमा पटक-पटक गुनासो गरे पनि उनीहरूलाई जिम्मेवार बनाउन केन्द्रीय निकायले चासो नदिने गुनासो छलफलको क्रममा उद्योगी व्यवसायीहरू उठाएका थिए। यी तथ्यहरूले भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन पक्षमा कमजोरी रहेको सजिलै आकलन गर्न सकिन्छ।

विश्वभर विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई सफलता बनाउने प्रमुख कारक तत्वहरू (major success factor) मध्ये स्थान विशेषको महत्त्व (locational advantage) एक प्रमुख तत्व हो। नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण र सञ्चालनका लागि चयन गरिएका स्थानहरू अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससँग तुलना गर्दा उपयुक्त स्थानमा छनोट भएको देखिदैन। सफल कार्यान्वयनको लागि खासगरी द्रुतगतिको सडक र रेल्वे नेटवर्कसँग जोडिएको, सुख्खा बन्दरगाहसँग गाँसिएको, नजिकको सामुद्रिक बन्दरगाहसँग यातायात र पारवहन सम्झौताले आबद्ध भएको र हवाई कार्गोका दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको शीघ्र पहुँच भएको स्थानमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ। सञ्चालनमा आएको भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र र निर्माण सम्पन्न भई सञ्चालनको तरखरमा रहेको सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र दुवै भारतको सीमाबाट नजिक भए पनि हालसम्म रेल्वे नेटवर्कसँग जोडिएका छैनन्। निर्माणाधिन विशेष

आर्थिक क्षेत्र पाँचखाल र प्रस्तावित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू जुम्ला, गोरखा र नुवाकोट, निर्यात प्रवर्धनको लागि locational advantage को दृष्टिकोणबाट उपयुक्त स्थानमा रहेको मान्न सकिने अवस्था देखिदैन ।

विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रधिकरण तथा उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले पनि नेपालको निर्यात व्यापारमा रहेको तुलनात्मक लाभ र देशको अवसरको आकलनजस्ता आधारभूत पक्षलाई अध्ययन तथा विश्लेषण गरेर मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थान छनोट र पूर्वाधारमा लगानी गर्नुपर्छ । यो विषय प्राविधिक भएकोले राजनीतिक विषय बन्नु हुँदैन । भैरहवाजस्तो सुगम क्षेत्रमा रहेको विशेष आर्थिक क्षेत्र समेत पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन हुन नसकेकोले विशेष आर्थिक क्षेत्रको लागि हाल प्रस्ताव भएका स्थान र सङ्ख्या हेर्दा प्रस्तावित सबै विशेष आर्थिक क्षेत्रको उपयोग कति हुन्छ, भन्ने प्रश्न अनुत्तरित नै रहेको छ ।

विशिष्ट उत्पादन केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र होस् वा सबै उत्पादन केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र, अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध (forward and backward linkage) भएका उद्योग तथा सेवा उत्पादन गर्ने उद्योग स्थापनार्थ विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अनुमति दिनुपर्छ । तर, सिमरामा गार्मेण्टस् विशेष आर्थिक क्षेत्र भनेर तोकिँदा गार्मेण्टस् उद्योगलाई सहयोगी उद्योगहरू (ancillary industries) जस्तै टाँक, धागो, कपडा, इम्ब्रोइडरी, डाइड जस्ता उद्योगहरू, फेसन डिजाइनिङ सेवा, अर्ध र पूर्णदक्ष कामदार उत्पादन गर्ने सिपमूलक स्कुल (vocational school) आदिलाई सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा प्रवर्धन गरेको देखिएन ।

आर्थिक नीतिहरू विषेश गरी वित्त तथा मौद्रिक नीति, विनिमयसम्बन्धी नीति र माहामारी वा अप्रत्यासित घटनामा आर्थिक पुनर्उत्थान गर्ने लक्ष्य लिएका विशेष कार्यक्रम, सहूलियत कर्जा, कर्जा भुक्तानी अवधिको म्याद थप, कर्जा पुनर्संरचना तथा पुर्नतालिकीकरण, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन, भुक्तानी प्रणाली आदि पक्षहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरू समेत समेटिनु पर्छ । विदेशी लगानी ल्याउँदा र फिर्ता लैजाने (repatriation) विद्यमान प्रक्रिया सरलीकरण गर्न र औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ को दफा ३७ ले व्यवस्था गरेको उद्योग विभागमा रहने 'एकलविन्दु सेवा केन्द्र' लाई मात्रै चिनेको पाइयो । अर्थात्, विदेशी लगानी ल्याउने र फिर्ता लैजाने सो महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाले प्राधिकरणमा रहने विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐनको दफा ३३ ले सिर्जना गरेको एकद्वार इकाइलाई चिन्न अस्वीकार गरेको छ । यसबाट विदेशी लगानी ल्याउने लगानीकर्ताले विशेष व्यवहार र प्राधिकरणमा रहने एकद्वार इकाइबाट सेवा नपाउने स्थिति उत्पन्न गरेको देखियो ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति २०१६ ले पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगबाट उत्पादन गरिने वस्तु र सेवाका बारेमा कुनै प्राथमिकता दिएको पाइदैन । निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि २०७५ ले निर्यात बढाउने उद्देश्यले स्थापना गरिएको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई कुनै स्थान दिएको छैन ।

विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना भएको उद्योगबाट गरिने व्यापारिक कारोबार र सो क्षेत्रमा उत्पादित वस्तु वा सेवालाई करको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर रहेको इलाका मानी विशेष व्यवहार "differential treatment" गरिने भनिए पनि राजस्वसम्बन्धी कानूनहरूले सो

प्रावधानहरूलाई अङ्गीकार गरेको देखिएन । आयकर ऐन, २०५८, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२, अन्तः शुल्क ऐन, २०५८, र भन्सार ऐन, २०६३ का साथै तिनीहरूलाई समय-समयमा संशोधन गर्ने आर्थिक ऐन, विधेयकहरूले सम्बोधन गर्न बाँकी देखियो । वाणिज्य नीति २०१५ (वि.सं. २०७२) मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगका लागि विशेष व्यवहारको व्यवस्था सम्बन्धमा मौन रहेको देखिन्छ भने वाणिज्य नीति २०७२ को नीति र कार्यनीतिको बुँदा १०.३.१२ र १०.३.१७ कार्यान्वयन गर्न हालसम्म ठोस पहल गरेको देखिएन ।

विद्युत् वितरण विनियमावली, २०६९ को दफा ९ ले विशेष आर्थिक क्षेत्र कम्पाउण्डमा एकभन्दा बढी उद्योगका लागि ११ केभी वा ३३ केभीको फिडर लिन पाउने भनिए तापनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएका उद्योगहरूलाई प्रतिस्पर्धी मूल्यमा विद्युत् उपलब्ध गराउने प्रावधान सो विनियमावली लगायत विद्युत् सम्बन्धमा हाल विद्यमान आठवटा नीतिहरूमा कहीं उल्लेख गरिएको देखिएन ।

यसैगरी, भूमि बैंक सञ्चालनमा ल्याउने भनिए पनि यसले विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि कुनै प्राथमिकता दिएको देखिएन । निजी क्षेत्रको लगानी तथा अग्रसरतामा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्दा के-कस्तो कति जग्गा, कसरी उपलब्ध गराउने भन्ने स्पष्ट नीतिगत खाका नेपालमा तय भएको छैन भने वन ऐन, २०७६ र वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ ले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई लक्षित गरी कुनै विशिष्ट व्यवस्था गरेको छैन ।

श्रम ऐन, २०७४ विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिर रहने उद्योगहरूमा श्रमसम्बन्धी केही अपवादबाहेक समान व्यवहार रहेवाट विशेष आर्थिक क्षेत्र श्रम कानूनका दृष्टिले सरल र उदार हुन नसकेको देखिन्छ । साथै, सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१ र राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ उद्योगधन्दा तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रका मामिलामा बिल्कुल उदासिन देखिन्छ ।

सकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको विकास तथा सञ्चालन उदाहरणीय र प्रेरणाको स्रोत (role model) हुनेगरी बनाउनु पर्छ । त्यसैले यसको विकास तथा सञ्चालन नमुनाका (model) रूपमा अगाडि बढाउन तुलनात्मक लाभ (comparative advantage) भएका निर्यातमूलक वस्तु उत्पादनलाई तथा सेवा क्षेत्रमा जोड दिन सम्भाव्यताको आधारमा बहुवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्र (multiple product SEZ) तथा एकल वस्तु केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र (product specific SEZ) स्थापना गर्ने नीति लिनु उपयुक्त हुन्छ । दुवै छिमेकीसँग कूटनीतिक पहल गरेर अन्तराष्ट्रिय सीमाना सम्भाव्यता अध्ययनको आधारमा आवश्यक भए क्रस बोर्डर विशेष आर्थिक क्षेत्र (cross broader SEZ) पनि विकास गर्न सकिन्छ ।

प्राविधिक तथा लोजिष्टिक सम्भाव्यताको आधारमा अन्तराष्ट्रिय सीमानाबाट नजिकको दूरी, यथासम्भव द्रुत राजमार्ग (express way) वा रेलमार्गको सुविधा पुगेको तथा पुऱ्याउन सकिने स्थान, विद्युतीकरण र सञ्चारजस्ता अत्यावश्यक पूर्वाधारहरूलाई दृष्टिगत गरेर मात्रै विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको विकास गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिनुपर्दछ । हरेक प्रदेशमा एक-एक वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना हुनेगरी प्रदेश सरकारहरूलाई पनि संलग्न गराउने नीति सङ्घीय सरकारले लिनु उपयुक्त हुन्छ ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको विकास सार्वजनिक-निजी साभेदारी तथा ख्याति कमाएका उत्पादनमूलक बहुराष्ट्रिय कम्पनी (MNCs) लाई लक्षितगरी त्यस्ता कम्पनीको उत्पादन इकाई (manufacturing unit) नेपालमा स्थापना गर्न सहजीकरण गर्ने नीति लिनु पर्दछ । साथै, ठुला विदेशी निजी क्षेत्रलाई आमन्त्रण गर्दा विश्वमा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासमा अग्रणी भूमिकामा सक्रिय Sombcorp Industries (सिङ्गापुर), Ascendas-Singbridge (सिङ्गापुर), Mitsubishi, Sojitz र Somitomo (जापान) जस्ता ठुला conglomerate लाई नेपालमा ल्याउन विशेष कूटनीतिक पहल गर्ने नीति अवलम्बन गरेमा वैदेशिक लगानी परिचालन हुन्छ ।

निर्माण सम्पन्न भएका तर पूर्ण क्षमतामा सञ्चालनमा नआइसकेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू (जस्तै: भैरहवा र सिमरा ब्लक 'ए') को पूर्ण स्वरूपमा सञ्चालनका विकेन्द्रीकृत मोडेलमा प्रदेश सरकार वा निजी क्षेत्रबाट प्रतिस्पर्धाका आधारमा सक्षम अपरेटर नियुक्त गरी विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालन गर्ने नीति लिनु उपयुक्त हुन्छ ।

यस अनुसन्धानले समग्र आर्थिक नीतिहरू विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगहरूप्रति संवेदनशील नभएको देखाएको छ । त्यसैगरी पूरक रूपमा सहयोगी भूमिका खेल्नुपर्ने विभिन्न क्षेत्रगत नीतिहरू विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगहरूप्रति उदासिन रहेको पाइयो । साथै, विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई सञ्चालन गर्ने औद्योगिक नीति पनि विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूप्रति पर्याप्त र अनुकूल रहेको देखिएन । त्यस्तै, विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा सरकारी लगानीका अतिरिक्त निजी र अन्य पक्षको लगानी प्रवर्द्धन गर्न नेपाली नीतिहरू सचेत र सक्रिय भएको पाइएन ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग नीतिगत द्वन्द्व र सहयोग वा असहयोगको अवस्था विश्लेषण गर्दा मौद्रिक नीति, विदेशी विनिमय नीति, श्रम नीति, उर्जा नीति, भूमि नीति, र यातायात तथा सडक नीतिहरू असहयोगी देखिए । पन्द्रौँ योजना, वित्त (बजेट) नीति, राजस्व नीति, वन तथा वातावरण नीति, वाणिज्य तथा निर्यात नीतिहरूले आंशिक सहयोग गरेको र औद्योगिक नीतिले उच्च सहयोग गरेको पाइयो । त्यसैले, उल्लिखित नीतिहरूको साथै विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य ऐन, नीति तथा कार्यनीति र समन्वयको कारण सिर्जना हुने समस्या समाधानको लागि सरकारले सहजीकरण गर्नु आवश्यक छ ।

यस अनुसन्धानको सुझावलाई ६ बुँदामा प्रस्तुत गरिएको छ । पहिलो बुँदाले विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण र विकाससम्बन्धी, दोस्रो बुँदाले यसपूर्व निर्माण सम्पन्न गरिएका विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन र तेस्रो बुँदाले समष्टीगत आर्थिक नीतिहरू (वित्त, राजस्व, मौद्रिक र विदेशी विनिमय आदि) विषयमा गरिनुपर्ने सुधारसम्बन्धी सुझावहरू समेटेको छ । त्यसैगरी, चौथो बुँदाले औद्योगिक नीतिमा गर्नुपर्ने परिमार्जनका विषयहरू, पाँचौँ बुँदाले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने क्षेत्रगत नीतिहरूमा गरिनुपर्ने थप व्यवस्था वा सुधारका विषयहरू र छैठौँ बुँदाले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको संस्थागत प्रबन्धसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण सुझाव समावेश भएको छ (विस्तृत विवरणको लागि हेर्नुहोस् परिच्छेद ६ को खण्ड ६.२) ।

समग्रमा भन्नुपर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूलाई प्रवर्धन र सहजीकरण गर्नुपर्ने औद्योगिक नीतिसँग देशको समग्र आर्थिक नीतिहरू र सहयोगी हुनुपर्ने क्षेत्रगत नीतिहरूबिच नीतिगत तालमेल (policy harmonization) धेरै कमजोर रहेको पाइयो । यसले गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा र अन्यत्र खोलिने उद्योगहरूबिच संसारभर उपलब्ध हुने विशेषता तथा फरक व्यवहार (differential treatment) नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रमा हालसम्म उपलब्ध नभएको देखियो । साथै, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा संसारभर देखिने अर्को विशेषता एकलविन्दु सेवा (single window service) नेपाली विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उपलब्ध भएको छैन । यी कारणहरूले गर्दा लगानीकर्ता विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानी गर्न इच्छुक नभएकोले उक्त समस्या एवम् मुद्दाहरूको सम्बोधन गरेर मात्रै विशेष आर्थिक क्षेत्रले लगानीकर्तालाई उत्प्रेरित गर्न सक्ने निष्कर्ष यस अध्ययनले निकालेको छ ।

अध्ययनको क्रममा कोभिड-१९ को दोस्रो लहरको विषम परिस्थिति, साधन स्रोतको कमी, त्यसैगरी, केही मुख्य उत्तरदाताहरूको (respondent) अनिच्छा तथा उदासिनता, र पर्याप्त तथ्याङ्कको अभाव आदि कारणले समेट्नुपर्ने केही विषयहरू छुटेको भए पनि यस अध्ययनले गरेका विश्लेषण तथा नीतिगत सिफारिसहरू नेपालको औद्योगिक विकासका लागि र आगामी दिनमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सम्बन्धित नीति प्रयोगकर्ताहरू (policy practitioners) लाई सहयोगी हुने नै छ ।

परिच्छेद १

पृष्ठभूमि

१.१ नेपालमा उद्योग तथा व्यापारमा गरिएका नीतिगत प्रयासहरूको सिंहावलोकन

औद्योगिक विकास तथा व्यापार प्रवर्धनको लागि तत्कालीन राणा सरकारले सन् १९३६ (वि.सं. १९९३) सालमा उद्योग परिषद्को स्थापना गर्दै कम्पनीसम्बन्धी कानून र औद्योगिक व्यवसायसँग सम्बन्धित कानून तयार गरेको देखिन्छ।

सन् १९४० (वि.सं.१९९६) मा व्यवसायिक तालिमको माध्यमबाट रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्ने उद्देश्यले घरेलु इलम प्रचार अड्डा स्थापना भएको थियो। आ.व. २०१३/१४ (सन् १९५६/५७) मा यो संस्थालाई घरेलु इलम केन्द्रमा नामाकरण गरियो र आ.व. २०२१/२२ (सन् १९६४) संस्थाको संरचना १४ अञ्चलमा विस्तार भएको थियो। यसैगरी, घरेलु इलम केन्द्र वि.सं. २०३० (सन् १९७३) सालमा घरेलु तथा ग्रामीण उद्योग विभागमा रूपान्तरण भई ७५ वटै जिल्लामा जिल्लास्तरीय कार्यालयहरू स्थापना भएको पाइन्छ भने वि.सं. २०४९ (सन् १९९२) सालमा घरेलु तथा साना उद्योग विभागमा परिणत गरियो। हाल ७७ जिल्ला मध्ये २७ जिल्लाहरूमा घरेलु तथा साना उद्योग विभाग अर्न्तगत कार्यालय र ४८ वटा जिल्लामा घरेलु तथा साना उद्योग विकास समितिहरूले सेवा दिइरहेका छन् (उद्योग विभाग, २०७८)।^१

सन् १९४६ (वि.सं. २००२) मा स्थापना भएको रघुपति जुट मिल्स, विराटनगरलाई नेपालको पहिलो आधुनिक उद्योग मानिन्छ (Khatri, 2018)। नेपालको पहिलो आवधिक विकास योजना सन् १९५६ (वि.सं.२०१३) मा सुरु भएको थियो। यद्यपि चौथो आवधिक योजना (१९७०-१९७५) देखि नेपालले औद्योगिक उत्पादन तथा व्यापार विविधीकरणमा प्राथमिकता दिएको पाइन्छ (National Planning Commission [NPC], 1992)। नेपालका पाँचौँ, छैठौँ र सातौँ पञ्चवर्षीय योजनाहरूले राष्ट्रिय उत्पादनको वृद्धि र जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्य लिएर कृषि, यातायात तथा सञ्चार, आत्मनिर्भरताको लागि उद्योगको विकास तथा उर्जा र निजी क्षेत्रको प्रवर्धनमा प्राथमिकता दिएको पाइन्छ (NPC, 1980)। सन् १९६४/६५ देखि १९८९/९० सम्म नेपालको औषत वार्षिक आर्थिक वृद्धिदर ३.४ प्रतिशत प्रति वर्ष र वार्षिक प्रतिव्यक्ति आयको वृद्धि दर ०.८ प्रतिशत मात्र रहेको थियो। निरपेक्ष रूपमा

१ घरेलु तथा साना उद्योग विभाग मातहतका साविकका क्षेत्रीय कार्यालयहरू खारेज गरी जिल्लास्तरीय कार्यालयमा कायम गरिएको। तालिम कार्यक्रममा दोहोरौपन (duplication) हटाउन र मितव्ययिता अपनाउन ७५ जिल्ला मध्ये २७ जिल्लालाई विभाग अर्न्तगत र ४८ जिल्ला घरेलु तथा साना उद्योग विकास समिति अर्न्तगत राखी कार्य सञ्चालन गर्ने नीति अख्तियार गरिएको छ भने तालिमवाहेक उद्योग प्रशासनसम्बन्धी सबै कार्य गर्न उल्लिखित ४८ कार्यालयहरूलाई विभागबाट अख्तियारी प्रदान गर्ने नीति हालसम्म पनि कायमै छ। <http://dcsi.gov.np/post/view?id=22>

हेर्दा सन् १९७४/७५ को मूल्यमा उक्त २६ वर्षको अवधिमा प्रतिव्यक्ति आय ने.रु. १ हजार ३ सय ४ बाट १ हजार ६ सय ५ मात्र पुगेको थियो । यस अवधिमा प्रतिव्यक्ति आयमा रु. ३ सय १ मात्र वृद्धि भएको थियो (NPC, 1992) । नेपालमा पहिलो पटक सन् १९६० मा बालाजु औद्योगिक क्षेत्र स्थापना भएको थियो । यो औद्योगिक क्षेत्र नेपालको पहिलो व्यवस्थित औद्योगिक क्षेत्र थियो । त्यसपछि, सन् १९८६ सम्म देशको विभिन्न स्थानमा नौ वटा औद्योगिक क्षेत्रहरू स्थापना भएका छन् (तालिका ३.१) ।

आठौँ पञ्चवर्षीय योजनाले यस अगाडि उल्लेख गरिएको न्यून आर्थिक वृद्धिदर तथा न्यून प्रतिव्यक्ति आय वृद्धिदर दुवैलाई आत्मसात् गर्दै दिगो आर्थिक विकास, गरिवी निवारण र क्षेत्रीय सन्तुलन कायम राख्ने मुख्य-मुख्य उद्देश्यहरू लिएको थियो । आठौँ पञ्चवर्षीय योजनाबाट नै नेपालले निजी क्षेत्र, व्यापार विविधीकरण र औद्योगिक विकासलाई प्राथमिकता दिई आर्थिक उदारीकरणतर्फ अगाडि बढेको पाइन्छ (NPC, 1992) ।

नेपालको योजनावद्ध विकास सुरु भएपछि सन् १९८० को दशकको मध्यसम्म कार्यान्वयनमा आएका आवधिक विकास योजनाहरूले व्यापार तथा आत्मनिर्भरताको लागि उद्योगधन्दाहरूको विकास गर्न प्राथमिकता दिएको भएपनि आर्थिक उदारीकरण तथा खुला व्यापारको अवधारणाले मूर्त रूप लिएको थिएन । आर्थिक उदारीकरण कुनै पनि देशको विश्वका अन्य देशहरूसँगको आर्थिक अन्तरसम्बन्धसँग सम्बन्धित छ । आर्थिक उदारीकरणलाई विश्वव्यापी लगानी तथा व्यापार प्रवर्धन गर्न अर्थतन्त्रको औद्योगिकीकरण र विश्व मूल्य शृङ्खलामा सहभागिताको लागि सम्बन्धित देशको अर्थतन्त्रको खुलापनाको स्तरको रूपमा व्यक्त गर्न सकिन्छ । आर्थिक उदारीकरण गर्ने नीतिले बजारमा उचित र स्वतन्त्र मूल्य संयन्त्र र प्रतिस्पर्धाको वातावरण कायम गर्न सरकारको भूमिकालाई कम गर्ने अवधारणाको वकालत गर्दछ । यसले अर्थतन्त्रमा व्यापार उदारीकरण, वित्तीय उदारीकरण र सकारको भूमिकालाई कम गर्ने विषयहरूलाई समावेश गर्दछ ।

सन् १९८० को दशकको मध्यपछि नेपालले आयात व्यापारको अवरोध हटाउन भन्सार दरहरू कम गर्ने नीति लिँदै खुला व्यापार तथा आर्थिक उदारीकरण गर्ने नीतिको सुरुआत गरेको थियो (Bhatta, 2013; Shrestha, 2017; Khanal et al., 2005) । सामान्यतया, घरेलु तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई अवरोध नगरी सरकारले खुला व्यापारको अवधारण अगाडि बढाउँदा आर्थिक क्रियाकलापहरू स्वतन्त्रपूर्वक तथा प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा चलायमान हुने भएकोले आर्थिक वृद्धि तथा रोजगारी सिर्जना गर्न आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । अर्थतन्त्रमा व्यापार क्षेत्रबाट प्राप्त हुने दिगो योगदान कुनै पनि देशको आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको विश्वसनीयतामा भर पर्दछ ।

दी हेरिटेज फाउन्डेसनले प्रकाशित गरेको आर्थिक खुलापनासम्बन्धी सूचकाङ्क सन् २०२१ ले नेपाललाई ५०.७ अङ्कसहित १ सय ७८ देशमध्ये १५७औँ स्थानमा राखेको छ (Miller et al., 2021) । यो आर्थिक खुलापनासम्बन्धी सूचकाङ्कले व्यापार र लगानीका लागि सहज भएका वा नभएका देशकोहरूको अवस्था चित्रण गर्दछ भने लगानीकर्ताहरूलाई आफ्नो लगानी गर्ने क्षेत्रको निर्णय गर्न समेत सहयोग गर्दछ ।

विश्वको समग्र स्थिति हेर्दा आर्थिक खुलापन भएका देशहरूले नै वैदेशिक लागानीलाई सहजै आकर्षण गर्न सकेका छन् र यी देशहरू अन्य आर्थिक खुलापना नभएका देशहरूको तुलनामा बढी समृद्ध छन् ।

सन् १९९० मा बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पुर्नस्थापना भएपछि, नेपालले खुला व्यापार तथा आर्थिक उदारीकरणको नीतिलाई थप गति दिन आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्धनका लागि विभिन्न नीतिगत उपायहरू लागु गर्नुको साथै संस्थागत संयन्त्र पनि स्थापना गरेको थियो । वैदेशिक लागानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन १९९२, औद्योगिक व्यवसाय ऐन १९९२, वैदेशिक लागानी तथा एकद्वार सेवा नीति १९९२, श्रम ऐन १९९२, ट्रेड युनियन ऐन १९९२, निजीकरण ऐन १९९४, आयकर ऐन २००२ आदिजस्ता ऐन तथा अन्य नीतिहरू ल्याइएको थियो । उल्लिखित नीतिहरूले निजी क्षेत्रको बृहत्तर सहभागितामा आमजनताको आय वृद्धि गर्न रोजगारका अवसरहरू सिर्जना गर्ने; आन्तरिक बजारको क्षमता तथा दक्षता सुधार गर्ने; र देशको समग्र आर्थिक वृद्धि गर्ने मुख्य-मुख्य उद्देश्यहरू रहेका थिए । यसको साथै वैदेशिक लागानीको लागि उपयुक्त व्यवसायिक वातावरण सिर्जना गर्दै वैदेशिक पुँजी तथा प्रविधि भित्र्याउने; नेपाली उद्योगहरूको औद्योगिक उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरेर राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा औद्योगिक क्षेत्रको योगदान बढाउने; नेपाली उद्योगहरूको व्यवस्थापकीय र प्राविधिक पक्ष सुधार गरेर अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा नेपाली औद्योगिक वस्तुहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउने आदि पक्षहरूलाई आत्मसात् गर्दै आवश्यक नीतिगत सुधार गर्ने रणनीति लिएको थियो ।

सन् २००४ मा नेपालले विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को सदस्यता प्राप्त गर्‍यो र त्यसपछि WTO को प्रावधान बमोजिम सदस्य राष्ट्रहरूले पूरा गर्नुपर्ने खुला व्यापार तथा व्यापार सेवाक्षेत्रसम्बन्धी विभिन्न सर्तहरू तथा प्रतिवद्धताहरू अनुसार यस क्षेत्रका विद्यमान समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न तत्कालीन ऐन तथा नीति नियमहरूको परिमार्जन गर्दै खुला व्यापारको प्रवर्धन गर्न नेपालले धेरै नीतिगत व्यवस्थाहरू गरेको छ । यसको अतिरिक्त नेपालले सन् २००४ देखि नै दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (SAFTA, साफ्टा)^२ र बहुक्षेत्रीय व्यापार तथा आर्थिक सहयोगका लागि बङ्गालको खाडीको प्रयास (BIMSTEC, विमस्टेक)^३ जस्ता दुई प्रमुख क्षेत्रीय व्यापार सम्झौताको सदस्यता पनि लिएको छ । नेपालले गरेका यी पहलहरूको मुख्य उद्देश्य निर्यातमा आधारित उद्योगहरूको प्रवर्धन गरेर अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी बन्दै विश्व मूल्य शृङ्खलामा जोडिनु रहेको छ (Acharya, 2013) ।

नेपाल सरकार र ब्रिटिश भारत सरकारबिच सन् १७९२ मार्च १ मा व्यापारसम्बन्धी सन्धि भएको थियो । यस वाणिज्य सन्धि अनुसार नेपाल र ब्रिटिश ईस्ट-इन्डिया कम्पनी दुवै देशहरूबिच व्यापार गर्दा मालसामानहरूमा २.५ प्रतिशत भन्सार लगाउने, मालसामानहरू चोरी वा डकैतीको कारण हानी नोक्सानी भए क्षतिपूर्ति दिने र अनुमति लिएर दुवै देशका व्यापारीहरूले सामानहरू आयात निर्यात

२ The South Asian Free Trade Area (SAFTA)

३ Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC)

तथा ढुवानी गर्न कुनै बाधा नहुने सहमति (Dahal et al., 2019) भएको थियो । नेपाल–भारत तथा नेपाल–चीनबिचको व्यापारको इतिहास धेरै लामो भए तापनि दोस्रो विश्वयुद्धको अन्त्यपछि सन् १९५० मा नेपाल–भारतबिच पहिलो व्यापार तथा पारवहन सन्धि भएको थियो । नेपाल र चीनबिच सन् १९५५ मा कूटनीतिक सम्बन्ध स्थापना भएपछि १९५६ अक्टोवरमा दुई देशहरूबिच आर्थिक सहायतासम्बन्धी पहिलो सम्झौता भएको थियो । नेपाल र चीनले १९८२ मा अन्तरसरकारी आर्थिक तथा व्यापार समिति (inter-governmental economic and trade committee [IGETC]) गठन गरेका थिए । यो IGETC नै नेपाल–चीनबिच हुने व्यापारसम्बन्धी छलफलको लागि मुख्य फोरम बनेको छ (Prasad, 2015) भने नेपाल र चीनबिच पहिलो पटक सन् २०१६ मा व्यापार तथा पारवहनसम्बन्धी प्रोटोकलमा सहमति भएको थियो (Pandey, 2020) ।

भारत र चीन नेपालका प्रमुख व्यापार साभेदार हुन् । नेपालमा भारत तथा चीनको लगानी विविध व्यापार तथा उद्योगहरूमा रहेको छ । यी क्षेत्रहरू उत्पादन, सेवा (बैंकिङ, बीमा, सुख्खा बन्दरगाह, शिक्षा र दूरसञ्चार), ऊर्जा क्षेत्र, पर्यटन र पारवहन सुविधा, सिमेन्ट उत्पादन आदिसँग सम्बन्धित रहेका छन् । नेपाले भारत तथा चीनसँग गरेका व्यापार सम्झौताले भारतीय तथा चिनियाँ बजारमा प्राथमिक तथा प्रशोधित वस्तु निकासी गर्न अवसर प्राप्त गरेको छ । नेपालले आर्थिक वृद्धि तथा विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको भूमिकालाई दृष्टिगत गरेर परम्परागत कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रको संरचनागत सुधार तथा खुला व्यापारको नीति लिएको छ । उदाहरणका लागि नेपाल व्यापार एकीकरण रणनीति २०१० (Nepal Trade Integration Strategy [NTIS], 2010) कार्यान्वयन भैसकेको छ भने नेपाल व्यापार एकीकरण रणनीति २०१६ पनि कार्यान्वयनमा छ । यी दुवै रणनीतिहरू अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसँग सम्बन्धित छन् । उल्लिखित रणनीतिहरूमा व्यापारको प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग [Trade-Related Technical Assistance (TRTA) and Aid for Trade (AfT)] सम्बन्धी विषयहरूलाई केन्द्रमा राखिएको छ । यसैगरी, NTIS 2016 ले नेपालको निर्यात व्यापार क्षेत्रका मुख्य मुख्य चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न र व्यापारको प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गर्न निम्न पक्षहरूमा ध्यान दिन आवश्यक हुने विषय उठान गरेको छ ।

- (क) अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको लागि संस्थागत सुदृढीकरण तथा व्यापार वार्ता (trade negotiation) र अन्तरएजेन्सी समन्वयसम्बन्धी मानव संसाधन र संस्थागत क्षमताको विकास;
- (ख) लगानी प्रोत्साहन, आन्तरिक व्यापार र निर्यात प्रवर्धन गर्न व्यवसायिक वातावरणको सिर्जना;
- (ग) व्यापार लागत कम गर्न व्यापारसम्बन्धी पूर्वाधार विकास गर्दै ढुवानी सेवाको सहजीकरण;
- (घ) व्यापारसम्बन्धी मानक निर्धारण र प्राविधिक नियमनसम्बन्धी व्यवस्था;
- (ङ) सेनेटरी तथा फाइटो-सेनेटरीसम्बन्धी उपायहरू;
- (च) बौद्धिक सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकार; र
- (छ) व्यापार सेवाहरूसम्बन्धी मुद्दाहरू आदि रहेका छन् ।

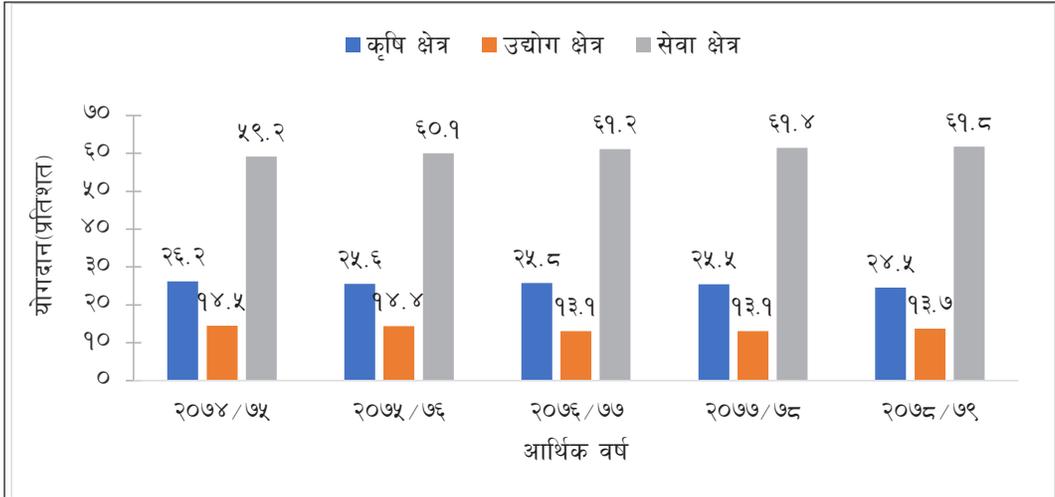
माथि उल्लिखित विविध पक्षको अतिरिक्त निर्यात व्यापारको लागि मूल्य शृङ्खलाहरूमा केन्द्रित हुँदै प्राथमिक क्षेत्रका उत्पादन वृद्धि र आपूर्ति र सेवा क्षेत्रको क्षमता सुदृढ गर्न आवश्यक छ। यी क्षेत्रहरू कृषि तथा वनजन्य उत्पादनहरू (अलैंची, अदुवा, चिया, औषधी र सुगन्धित तेल तथा जडिबुटी); सीप तथा हस्तकलामा आधारित उत्पादनहरू र औद्योगिक उत्पादनहरू (craft and manufacturing products) जस्तै कपडा तथा तयारी पोशाक, धागो र डोरी; छाला तथा तयारी जुता; च्याङ्गा, पस्मिना; र कार्पेट तथा कालिन); र सेवाक्षेत्र-विभिन्न किसिम र तहका दक्ष तथा अर्ध-दक्ष मानव संसाधन; सूचना प्रविधि र पर्यटन आदि सम्बन्धित रहेका छन् (Ministry of Commerce, 2016)।

नेपालको भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीति तथा कार्ययोजना २०१७-२०२१ ले सीमा तथा भन्सार प्रक्रियाहरूसँग सम्बन्धित जोखिम व्यवस्थापनका उपायहरू अवलम्बन गर्न लेखापरीक्षणमा आधारित नियमन तथा नियन्त्रण, सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग, भन्सारमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरका मापदण्डहरू अपनाउने; र भन्सार एजेन्सीहरू र निजी क्षेत्रको सहकार्यमार्फत व्यापार तथा निर्यातलाई सहज बनाउँदै समग्र व्यापार क्षेत्रले आर्थिक प्रभाव पार्ने लक्ष्य राखेको छ (Asian Development Bank [ADB], 2017)। यसको अतिरिक्त वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन २०१९; सार्वजनिक निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ (सन् २०१९) र विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन २०१६ (वि.सं. २०७३) को पहिलो संशोधन र उद्योग विभागमा 'एकद्वार सेवा' जस्ता नीतिगत व्यवस्था मार्फत व्यापारलाई टेवा पुऱ्याउने प्रयास गरेको छ। लगानी बोर्डले नेपालमा लगानी र व्यवसायिक वातावरण सहज बनाउने प्रयास समेत गरेको देखिन्छ।

१.२ अध्ययनको आवश्यकता

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को नतिजा अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २ करोड ९१ लाख ६४ हजार ५ सय ७८ पुगेको छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय, २०७८)। नेपालको अर्थत्रन्तको आकार प्रचलित मूल्यमा ३६.२८९ अर्ब अमेरिकी डलर रहेको छ भने प्रतिव्यक्ति गार्हस्थ्य उत्पादन अन्तर्राष्ट्रिय मापनको आधारमा १,२२२.९ अमेरिकी डलर (क्रयशक्तिको आधारमा ४,२६०.८ अमेरिकी डलर) हेको छ (World Bank Development Indicators, 2021a)। हालैका वर्षहरूमा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको (gross domestic production) संरचनामा परिवर्तन हुँदै गैरकृषि क्षेत्रको हिस्सा बढिरहेको छ। नेपालको कृषि क्षेत्रले कुल जनसङ्ख्याको ६० प्रतिशतभन्दा बढी जनसङ्ख्याई रोजगारी दिनुको साथै अर्थतन्त्रको प्रमुख योगदान गर्ने क्षेत्रहरूमध्ये एक भएपनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा हालैका वर्षहरूमा कृषि क्षेत्रको अंश क्रमशः घट्दै गएको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०७९)। मुख्य आर्थिक क्षेत्रको बृहत् वर्गीकरणका आधारमा आ.व. २०७८/७९ मा राष्ट्रिय कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २४.५ प्रतिशत रहेको छ भने गैरकृषि क्षेत्रको हिस्सा ७५.५ प्रतिशत पुगेको छ। गैरकृषि क्षेत्रको हिस्सामध्ये औद्योगिक तथा सेवा क्षेत्रहरूको योगदान क्रमशः १३.७ र ६१.८ प्रतिशत रहेको छ (यससम्बन्धी विस्तृत विवरण चित्र १.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ)।

चित्र १.१: कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा बृहत् आर्थिक क्षेत्रको योगदान

स्रोत: Central Bureau of Statistics [CBS], 2022

नेपालका उत्पादनमूलक उद्योगहरूको उत्पादनको स्तर खुम्चिँदै गएको छ भने निर्यात व्यापारको अवस्था पनि निराशाजनक हुनुको साथै निर्यात योग्य वस्तुको उत्पादित परिमाण सानो र लागत धेरै भएकोले ती वस्तुहरू प्रतिस्पर्धी समेत छैनन् । सन् २०१५ मा नेपालको कुल वैदेशिक व्यापारमा निर्यातको अंश २१.८ प्रतिशत रहेकोमा २०२१ मा घटेर ११.९ प्रतिशतमा भरेको छ (चित्र १.४) भने विगत १० वर्षमा उत्पादनमूलक उद्योग क्षेत्रको औसत मूल्य अभिवृद्धिको दर ३.७ प्रतिशत प्रति वर्ष मात्र रहेको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०१८) ।

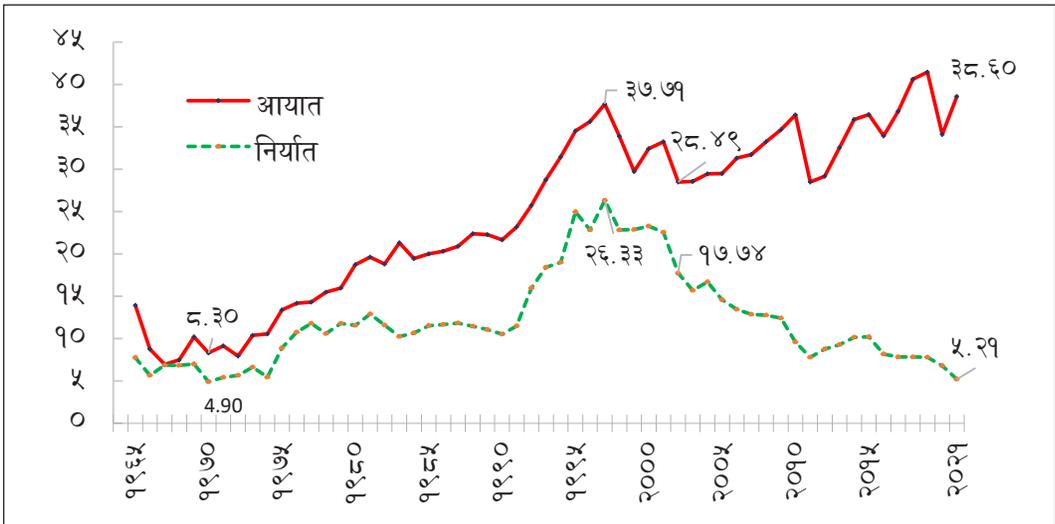
विश्व बैंकले प्रतिव्यक्ति आय १ हजार २५ अमेरिकी डलरभन्दा बढी भएका देशहरूलाई निम्न-मध्यम आय भएका देशहरू भनी परिभाषित गरेको छ । यस सन्दर्भमा २०१९ (वि.सं. २०१६ असार) मा नेपालको प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष राष्ट्रिय आय (gross per capita national income) १ हजार ९० अमेरिकी डलर पुगेको र गरिबी तथा आर्थिक असमानता र समावेशीको पक्षमा उल्लेख्य प्रगति गरेकोले विश्व बैंकले २०२० जुलाई देखि आधिकारीक रूपमा नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्र (least developed country) श्रेणीबाट न्यून मध्यम आय भएको (lower middle income country) देशहरूको श्रेणीमा राखेको छ । यसको साथै नेपालमा लगानी र उत्पादकता सुधार भई आर्थिक वृद्धि हुने प्रक्षेपण गर्दै २०२६ को अन्त्यसम्म नेपाल न्यून आय भएको देशको स्थितिबाट स्तरोन्नति (graduate) हुने आकलन समेत गरिएको छ ("World Bank elevates...", 2020; World Bank, 2017a) ।

यस सन्दर्भमा नेपाल अतिकम विकसित राष्ट्रको श्रेणीबाट न्यून मध्यम आय भएको देशमा स्तरोन्नति (fraduation) भएपछि अतिकम विकसित राष्ट्रको हैसियतले पाउने विभिन्न छुट सुविधाहरू र ड्यूटी-

फ्री मार्केटजस्ता निश्चित प्राथमिकताहरूबाट वञ्चित हुने हुँदा नेपालले प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष राष्ट्रिय आय (per capita gross national income) १ हजार ३६ अमेरिकी डलर वा सोभन्दा माथि कायम राख्न, गरिवी घटाउन र आय असमानता तथा तथा आय वितरण आदि पक्षमा ध्यान दिँदै आर्थिक वृद्धि तथा रोजगारी सिर्जना गर्न कृषि क्षेत्र तथा उत्पादनमूलक उद्योगहरूको प्रवर्धन गर्नुको साथै जरूरी छ।

उल्लिखित सन्दर्भमा, नेपालको आयात तथा निर्यात व्यापारको ऐतिहासिक प्रवृत्ति हेर्दा सन् १९७० देखि नै नेपालको कुल वस्तु तथा सेवाको आयात निर्यात व्यापारभन्दा बढी रहेको छ। चित्र १.२ मा नेपालको सन् १९६५ देखि २०२१ सम्मको वस्तु तथा सेवाको आयात तथा निर्यात व्यापारको अवस्था (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतमा) देखाइएको छ।

चित्र १.२: नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वस्तु तथा सेवाको आयात र निर्यातको अवस्था (प्रतिशतमा)

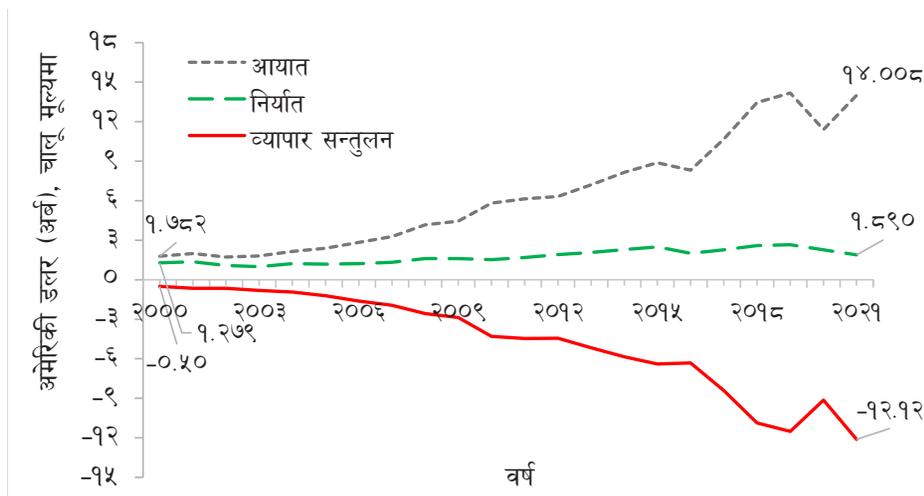
स्रोत: World Bank, 2021b, 2021c

चित्र १.२ अनुसार नेपालको वस्तु तथा सेवाको आयात तथा निर्यात व्यापार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रतिशतको आधारमा आयात व्यापार निर्यातको तुलनामा सन् १९७० देखि नै धेरै हुने गरेको भएपनि १९९७ सम्म आयात तथा निर्यात व्यापार दुवै क्रमिक रूपमा बढेर आयात निर्यातको फरक १२ भन्दा कम प्रतिशत विन्दुमा रहेको देखिन्छ। यसको अर्थ व्यापार घाटा व्यापार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३.४-११.३८ प्रतिशत विन्दुमा रहेको देखिन्छ। सन् १९९७ मा आयात तथा निर्यात व्यापार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको क्रमश ३७.७९ र २६.३३ प्रतिशत रहेको छ। त्यसपछि सन् २००२ मा आयात व्यापार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २८.४९ प्रतिशतमा ह्रास भएपनि क्रमश वृद्धि हुँदै २०२१ मा ३७.६

प्रतिशतमा पुगेको छ (चित्र १.२) । अर्थात गत २४ वर्षमा निर्यात व्यापार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २६.३३ प्रतिशतबाट ५.२१ प्रतिशतमा हास भएको छ, भने २०२१ मा आयात निर्यातको फरक प्रतिशत विन्दुमा ३३.३९ पुगेको छ ।

यसैगरी, सन् २०००-२०२१ सम्मको व्यापार सन्तुलनको प्रवृत्ति चित्र १.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सन् २००० मा नेपालको आयात तथा निर्यात व्यापार क्रमश १.७८२ र १.२७९ अर्ब अमेरिकी डलर थियो भने व्यापार घाटा ०.५ अर्ब अमेरिकी डलर मात्र रहेको थियो । सन् २०२१ मा आयात व्यापार अत्यधिक वृद्धि भएर १४.००८ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ, भने निर्यात व्यापारमा उल्लेख्य वृद्धि नभएकोले १.८९० अर्ब अमेरिकी डलर मात्र रहेको र व्यापार घाटा अत्यधिक वृद्धि भएर १२.१२ अमेरिकी डलर पुगेको छ ।

चित्र १.३: नेपालको कुल आयात, निर्यात तथा व्यापार सन्तुलनको अवस्था (सन् २०००-२०२१)

स्रोत: World Bank, 2021d, 2021e

नेपालको कुल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा औसत निर्यात व्यापारको अंश सन् १९६५-१९९९ को अवधिमा प्रति वर्ष ३८.७ प्रतिशत रहेको थियो । सन् १९९९ मा कुल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा निर्यातको अंश ४३.४७ प्रतिशत रहेको थियो । त्यसपछि निर्यातको अंश क्रमश हास भएर २०२१ मा ११.९ प्रतिशतमा संकुचन भएको छ (चित्र १.४) ।

भन्सार विभागको आ.व.२०७८/०७९ अर्थात जुलाई २०२१ देखि जुन २०२२ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विश्वका १७० देशहरूसँग भएको छ, भने कुल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा निर्यात तथा आयातको अंश क्रमश ९.४३ र ९०.५७ प्रतिशत रहेको छ । नेपालका सबैभन्दा ठुला व्यापार साझेदार हाम्रा छिमेकी राष्ट्रहरू भारत र चीन हुन् । कुल आयातको ६२.५ प्रतिशत हिस्सा

भारत र १३.८ र प्रतिशत हिस्सा चीनबाट हुने गरेको छ भने नेपालको कुल निर्यातको ७७.६ प्रतिशत निर्यात भारतसँग हुन्छ । चीनमा हुने निर्यातको अंश अति न्यून जम्मा ०.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ ।

नेपालको परम्परागत निर्यातयोग्य वस्तुहरू तयारी पोसाक, पस्मिनाबाट बनेका वस्तुहरू, हस्तकला, छाला तथा छालाबाट बनेका वस्तुहरू, अन्य उत्पादनहरू (चिया, कफी, अलैंची, अदुवा, अम्रिसो, जडीबुटी, तथा सुगन्धित तेल, फलफूलको जुस, चाँदीका गरहगना आदि) र गलैँचा आदि हुन (Trade and Export Promotion Centre [TEPC], 2017) । यी वस्तुहरूको उत्पादन आधार तथा उत्पादन परिमाण (scale of production) सानो हुनुको साथै उत्पादन लागत समेत धेरै भएकोले उत्पादित वस्तुहरूको प्रतिस्पर्धी क्षमता कमजोर रहेको छ ।

चित्र १.४: नेपालको कुल अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा निर्यात व्यापारको अंश (सन् १९६५-२०२१)

स्रोत: Ratio derived from World Bank, 2021d, 2021e

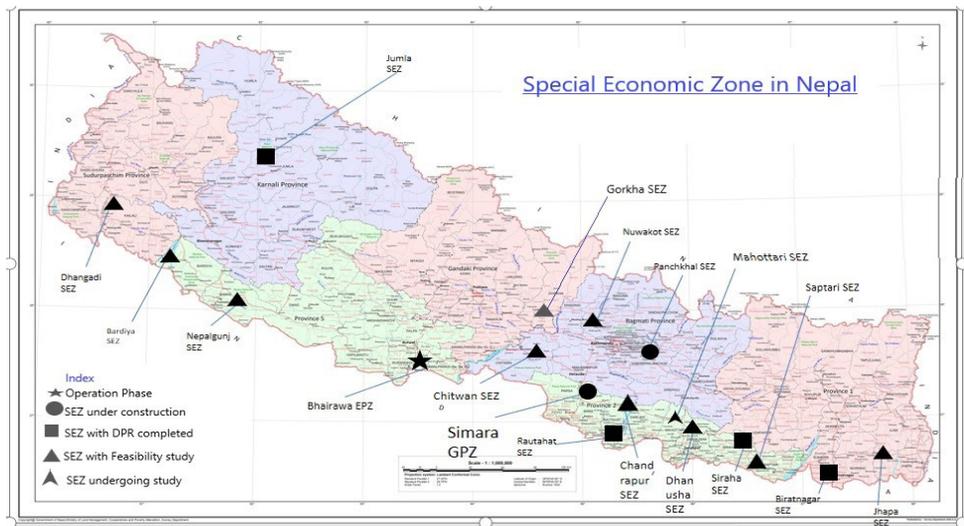
विश्व बैंकको २०२० को doing business प्रतिवेदन अनुसार १९० देशहरू मध्ये नेपाल ९४ स्थानमा रहेको छ भने नेपालको कर भुक्तानी सेवा, विद्युत्को आपूर्ति, व्यवसाय सुरुआत गर्न लाग्ने समय तथा लागत, र निर्माण कार्यको लागि स्वीकृति प्राप्त गर्न लाग्ने समय तथा लागत आदि पक्षमा कमजोर देखिएको छ (World Bank, 2020) । बढ्दो अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार घाटा नेपालको अर्थतन्त्रको लागि एक प्रमुख चुनौती हो । हालैका वर्षहरूमा नेपालको आयात व्यापार निर्यातको तुलनामा निकै ठुलो रहेकोले व्यापार घाटा कम गरी शोधनान्तर स्थिति कायम गर्न निकै चुनौती देखिएको छ ।

नेपालको आठौँ पञ्चवर्षीय योजना (१९९२-१९९७) ले पहिलो पटक निर्यातमुखी व्यापार नीति अवलम्बन गरेको देखिन्छ, र यसका लागि व्यापार र लगानी नीतिअनुरूप कर नीति, भन्सार नीति, निजीकरण नीति, प्रक्रियागत सरलीकरणसम्बन्धी नीति अवलम्बन गर्न थालियो । यी नीतिहरूको ध्येय मूलतः

औद्योगिक विकास, पर्यटन विकास र निर्यात प्रवर्धन तथा विविधिकरणलाई जोड दिइएको थियो । नेपालले उद्योग प्रवर्धनको लागि औद्योगिक तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना (special economic zone [SEZ]), यस पछि विशेष आर्थिक क्षेत्र भनिने) र कर छुट तथा उद्योग नीतिमा सुधार गरेको भएपनि त्यति प्रभावकारी देखिएन । विशेष आर्थिक क्षेत्रका सन्दर्भमा ठोस रूपमा दशौं पञ्चवर्षीय योजना (२००२-२००७) र एघारौं त्रिवर्षीय योजना (२००७-२०१०) ले सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न गर्ने, विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासका लागि वैदेशिक सहयोग जुटाउने साथै यस विषयलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्ने कार्य भयो ।

सन् २००४ अर्थात् वि.सं.२०६३ सालमा नेपाल सरकारले विकास समिति ऐन, २०१३ बमोजिम एक छुट्टै निकायको रूपमा उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय अन्तर्गत विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास समिति स्थापना गर्‍यो । यो समिति मूलतः प्रशासनिक, नीतिगत सुधार, नीतिको कार्यान्वयन, विशेष आर्थिक क्षेत्रको सम्भाव्यता अध्ययन, विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी पूर्वाधारको विकास साथै नियमन कार्यजस्ता क्रियाकलापका लागि जिम्मेवार रहेको थियो । नेपाल सरकारले साविकको विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास समितिलाई स्तरोन्नती गर्ने र स्वायत्तता दिने अभिप्रायले छुट्टै विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ जारी गरेपछि विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण अस्तित्वमा आयो ।

चित्र १.५: नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना तथा स्थापनाको लागि अध्ययन भएका क्षेत्रहरू

स्रोत: Ministry of Industry, Commerce and Supplies [MoICS], 2023

नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधारको इतिहास हेर्दा नेपाल सरकारको वि.सं.२०५६/०५७ (१९९९) को बजेट वक्तव्यले “निर्यातमूलक उद्योगहरूलाई चाहिने भौतिक पूर्वाधार लगायतका प्रशासनिक एवम्

आर्थिक सुविधाहरू एकै थलोबाट उपलब्ध गराई औद्योगीकरण प्रक्रियालाई गति दिने उद्देश्यले “ड्राइपोर्ट” सुविधा उपलब्ध हुने स्थलहरू नजिकै क्रमशः निर्यात प्रवर्धन केन्द्रको स्थापना गरिने” प्रतिवद्धता गरेको थियो । त्यसपछि नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना प्रक्रिया सुरु भयो । साथै, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयअन्तर्गत विशेष आर्थिक क्षेत्र आयोजना रूपमा पहिलो विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवा २०६० माघ १५ गतेको नेपाल सरकारको निर्णयअनुसार स्थापना भएको थियो । तत्पश्चात् सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रक्रिया प्रारम्भ भयो । नेपाल सरकारले विकास समिति ऐन, २०१३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गर्दै ‘विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास समिति (गठन), आदेश २०६९’ जारी गरेपछि सो आयोजनाले विकास समितिको रूप लिएको थियो । नेपालले पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई औद्योगिक विकासमा विदेशी तथा स्वदेशी लगानी आकर्षित गर्ने र निर्यातमुखी उद्योगलाई विकास गरी निर्यात विविधीकरण गर्ने र अन्ततः आर्थिक वृद्धिको फराकिलो आधार निर्माण गर्ने उद्देश्यले अवलम्बन गरेको हो । अहिलेसम्म सरकारले देशभर कुल १४ स्थानमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना लक्ष्य अगाडि बढाएको छ । यससम्बन्धी विवरण चित्र १.५ मा हेर्न सकिन्छ । चित्रानुसार भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र (तारा चिन्ह) मात्र सञ्चालनमा रहेको छ । धनगढी, बर्दिया, नेपालगन्ज, चितवन, गोरखा, नुवाकोट, चन्द्रपुर, धनुषा, सप्तरी, र भ्रुवामा विशेष आर्थिक क्षेत्रका स्थापनाको लागि सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भइसकेको छ । यसैगरी जुम्ला, रौतहट, सिराहा, र विराटनगरको परियोजनाको पूर्ण प्रस्ताव (detail project report) तयार भएको छ । महोत्तरीको विशेष आर्थिक क्षेत्र अध्ययनको क्रममा नै रहेको र सिमरा तथा पाँचखालको विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूमा निर्माण कार्य चालु रहेकोमा सिमराको ब्लक “ए” को निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छ भने पाँचखालको निर्माणाधिन अवस्थामा छ ।

सयुक्त राष्ट्रसंघको Committee for Development Policy (UNCDP) ले नेपाललाई अल्पविकसित देशको सूचीबाट स्तरोन्नति गर्न २६ फेब्रुअरी २०२१ मा गरेको सिफारिसमा आगामी पाँच वर्ष नेपालले स्तरोन्नतिको तयारी गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ (UNCDP, 2021) । यस्तो स्तरोन्नतिका लागि अल्पविकसित मुलुकले पूरा गर्नुपर्ने तीन वटा पूर्वसर्तहरू प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय (GNI per capita), मानव संसाधन सूचकाङ्क (human assets index [HAI]), and economic and environmental vulnerability index [EVI]) हुन् ।^४ यी मध्ये पछिल्लो दुई पूर्वसर्त नेपालले पूरा गरे तापनि पहिलो पूर्वसर्त GNI per capita हासिल हुन बाँकी छ । यसैले तल्लो-मध्य आय हुने मुलुकको कोटीमा स्थान राख्न नेपालले तीव्र र दिगो वृद्धि हासिल गर्नुपर्छ । तथापि, नेपालले पछिल्ला वर्षहरूमा हासिल गरेका आर्थिक वृद्धि र व्यापार उपलब्धि उल्लेखनीय, समावेशी तथा दिगो छैनन् । विगत पाँच वर्षमा (२०७३/७४ – २०७७/७८) कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि तथा उद्योग क्षेत्रको योगदान घटेको छ भने व्यापार घाटा बढेको छ (चित्र १.१, र चित्र १.३) । यसको मूल कारण आधारभूत क्षेत्रको संरचनागत रूपान्तरण नहुनु हो भने अर्कोतर्फ विद्यमान न्यून उत्पादकत्व, उच्च उत्पादन लागत र उत्पादन

^४ The thresholds for LDC graduation are, (a) GNI per capita income -USD 1,222 (if only income, \$2444), (b) Human Assets Index- 66, and (c) Economic and Environmental Index- 32. Retrieved on March 29 from <https://www.un.org/development/desa/dpad/least-developed-country-category/ldc-criteria.html>

वृद्धिसँग घट्दो लागतको प्राप्ति (scale of economies) हुन नसक्नु, न्यून आर्थिक वृद्धि आदि नेपालको व्यापारमा कमजोर हैसियतका लागि जिम्मेवार छन् ।

विश्व बैंकको एक प्रतिवेदनले सङ्घीय व्यवस्था सङ्क्रमणमा हैन तथापि वामे सरिरहेको समयमा नेपालले अल्पविकसित मुलुकबाट माथि उठ्ने अठोट गरेको टिप्पणी निम्न बमोजिम गरेको छ ।

“The transition to federalism is a testament to Nepal’s desire to accelerate its development progress to achieve a series of ambitious goals. Nepal aspires to be a prosperous middle-income country by 2030 and committed to achieving a range of aspirational development goals, including the Sustainable Development Goals (SDGs)” (Ezemenari, 2019, p. 10).

यस सन्दर्भमा, नेपाल सरकारको पन्द्रौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०७६/७७–२०८०/८१) ले अगाडि सारेको ‘समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली’ को नारा परिपूर्ति गर्न विकास र उत्पादनका क्षेत्रमा मूल प्राथमिकताका क्षेत्र पहिल्याउनु अपरिहार्य रहेको छ । पछिल्ला वर्षहरूमा तीव्र रूपमा बढ्दो व्यापार घाटालाई न्यूनीकरण गर्न र बाह्य जोखिम कम गर्न कृषि तथा गैरकृषि दुवै क्षेत्रमा उत्पादन वृद्धिको लागि हाम्रा योजना तथा कार्यक्रमहरूको प्राथमिकता तय हुनुपर्ने विषयमा दुई मत छैन । सन् १९८० (वि.सं. २०३७) को मध्यान्तरतिरबाट सुरु भएको आर्थिक तथा व्यापार उदारीकरणको लहरसँग नेपालमा पनि नीतिगत सुधारका पहलहरू नथालिएका हैनन् । नेपालको उत्पादनशील उद्योग क्षेत्र प्रवर्धन गर्ने नीतिहरूले प्रतिस्पर्धी लागत तथा गुणस्तरीय उत्पादन र सोका आधारमा निर्यात वृद्धि गर्ने लक्ष्य लिए पनि हालसम्म अपेक्षित परिणाम आउन सकेको देखिएन (चित्र १.२, १.३ र १.४) भने एसियाली विकास बैंकको एक अध्ययन प्रतिवेदनले गरेको निम्न टिप्पणीबाट समेत नेपालले गरेका प्रयासहरूबाट अपेक्षित परिणाम नआएको पुष्टि हुन्छ ।

“Nepal’s exports are 13 times smaller than imports and are mainly primary products with little value addition. The exports suffer from quality issues, low productivity, lack of product diversification and principally structural and institutional deficiencies. One peculiar aspect hindering Nepal’s export prospect is poor investment climate, reflected in the World Bank’s Doing Business Index ” (ADB, 2019, p.9).

नेपालको निर्यात वृद्धिमा जारी असफलताका लागि विभिन्न कारकहरू मध्ये न्यून मूल्य अभिवृद्धि प्रमुख रह्यो । अर्थात्, नेपालबाट निर्यात गरिने प्रमुख वस्तुहरू अप्रसोधित वा अर्धप्रसोधित नै रहेका छन् । उदाहरणार्थ जडिबुटी, अदुवा, अलैंची आदि । त्यसैगरी, पछिल्ला वर्षहरूमा खाद्यवस्तु र उपभोग्य वस्तुको आयात उच्च गतिमा बढ्दो छ । यसले व्यापार घाटाको खाडल भन्ने बढाउँदै लगेको छ (चित्र ३) । यस्तो अवस्थामा विशेष आर्थिक क्षेत्रले निर्यात बढाउन र व्यापार घाटाको अन्तर कम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोग गरेको वर्षौं भयो । विशेष

आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी छुट्टै ऐन २०७३ अनुसार विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण अस्तित्वमा आएको पनि पाँच वर्ष पूरा भएको छ भने विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन २०७३ ऐन २०७५ मा संशोधन समेत भएको छ । तथापि विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा अन्य संरचना समयमा नै तयार गरेर उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी आकर्षण तथा वृद्धि गर्न यथेष्ट भूमिका खेल्न नसकेको र लगानी गर्ने उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्न नसक्दा व्यवसायीहरू पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग स्थापना गर्न अनिच्छुक रहेको तथ्य विशेष आर्थिक क्षेत्र, भैरहवाका खाली प्लटहरूले उजागर गरेका छन् ।

यसैगरी, विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्यात वृद्धि तथा उद्योग प्रवर्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अस्त्र हुँदाहुँदै पनि नेपालमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन । अर्कोतर्फ नेपाल सरकारले देशका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको रूपमा विकास गर्ने योजना समेत अगाडि बढाएको छ । यस पृष्ठभूमिमा नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रको वर्तमान अवस्थाको समीक्षा गर्दै यी क्षेत्रहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारक पक्षहरू र नीतिगत अवरोधहरूको विश्लेषण गर्नु नितान्त आवश्यक रहेको छ । मूलतः यस अध्ययनले भैरहवाजस्तो सुगम क्षेत्रमा पनि किन विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग-व्यवसायीहरूको स्वदेशी तथा वैदेशिक लगानी आकर्षित हुन सकेन ? र नेपालका नीतिगत समस्याहरू के हुन् ? यी समस्याहरूको समाधान कसरी गर्न सकिएला ? आदि प्रश्नको उत्तर खोज्न र सरकारले घोषणा गरेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू भविष्यमा सफल रूपमा कार्यान्वयन गर्न र विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई नीतिगत र कार्यगत तहमा सफल बनाउन गरिनुपर्ने सुधारका व्यवहारिक उपायहरूको खोजीविना विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफल कार्यान्वयन सम्भव हुन सक्दैन । तसर्थ, माथि उल्लिखित नीतिगत समस्याहरूको समाधानको खोजी गर्न र आवश्यक सुझावहरूको खाका नेपाल सरकारलाई पृष्ठपोषण गर्ने उद्देश्य लिएर नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानले यो अध्ययन गरेको थियो ।

१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको वर्तमान अवस्था र समस्याहरू उजागर गरी यसलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न अपनाउनुपर्ने सुधारका उपायहरू पत्ता लगाउनु रहेको थियो । विशेषतः सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उपलब्ध गराएका प्रोत्साहन र सुविधाहरू, सहजीकरण गरेका पक्षहरू र स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग स्थापना वा सञ्चालन गर्दा भोग्नुपरेका समस्याहरूको पहिचान गरेर मूलभूत समस्याहरूका आधारमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नेसम्बन्धी नीतिको सुधार तथा नीति कार्यान्वयनमा चाल्नुपर्ने थप सुधारका उपायहरू सिफारिस गर्ने उद्देश्य यस अध्ययनको रहेको थियो । अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका थिए ।

- १) नेपालमा आर्थिक उदारीकरण तथा व्यापारमा खुलापन अपनाउँदा नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेका उद्योग व्यवसाय तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिगत, कानुनी, र संस्थागत

प्रबन्धहरूको समीक्षा गरी विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा यी प्रबन्धहरूको उपयुक्तता, पर्याप्तता र प्रभावकारीता विश्लेषण गर्ने,

- २) अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन/व्यवस्थापन तथा प्रभावकारीताका लागि कार्यान्वयनमा ल्याइएका नीतिगत, संस्थागत तथा सहजीकरणसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको समीक्षा गरी नेपालका लागि हुनसक्ने असल अभ्यासहरू विश्लेषण गर्ने,
- ३) नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा सहजीकरणमा देखा परेका समस्या तथा कमी-कमजोरीहरू पहिचान गरी यस क्षेत्रको प्रभावकारी सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त नीतिगत, उपायहरू सिफारिस गर्ने ।

१.४ अध्ययनको कार्य क्षेत्र तथा प्रश्नहरू

माथि बुँदा नम्बर १.२ मा उल्लिखित विशिष्ट उद्देश्यहरू हासिल गर्न अध्ययनका देहाय अनुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू तय गरी उत्तर खोज्ने प्रयास गरेको छ :

- १) नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना तथा विकासका सन्दर्भमा आर्थिक उदारीकरण तथा व्यापारमा खुलापन अपनाउँन के-कस्ता नीतिगत/कानुनी, संस्थागत र संरचनागत प्रबन्धहरू अवलम्बन गरेको छ ? तिनको उपयुक्तता, पर्याप्तता र प्रभावकारीताको अवस्था कस्तो छ ?
- २) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानीकर्ताहरूका लागि के-कस्ता (वित्तीय तथा गैरवित्तीय) सुविधाहरू उपलब्ध छन् ? विदेशी लगानीकर्ताका लागि भिसा प्रबन्ध, कार्य अनुमति, सञ्चालन विवाद समाधान (निरुपण), लगानीको सुरक्षा र छुट तथा अन्य प्रोत्साहनसहितका वित्तीय तथा गैरवित्तीय सुविधाहरूको के-कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगलाई लागत र समयका आधारमा प्रतिस्पर्धी बनाउन एकद्वार प्रणालीबाट सेवा, सहयोग तथा सहजीकरण उपलब्ध गराइएको छ कि छैन ?
(क) भन्सार तथा कर प्रशासन, सङ्घीय तथा प्रदेश उद्योग प्रशासन, सुरक्षा निकायहरू र स्थानीय नगरपालिका तथा गाँउपालिकाबाट के-कति सहयोग र सहजीकरण प्राप्त भयो ?
(ख) सडक, विद्युत, दूरसञ्चार, बैंक लगायतका निकायहरूबाट के-कति सहयोग र सहजीकरण प्राप्त भयो ?
- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्रको सङ्ख्यात्मक घोषणा र विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापनाका लागि गरिएको स्थानको छनोटको उपयुक्त छ कि छैन ? लजिष्टिक व्यवस्थापन तथा हुवानी दूरीका आधारमा नेपालका लागि आगामी दिनमा आवश्यक पर्ने विशेष उत्पादन जोन, विशेष सेवा जोन र क्षेत्रगत विशिष्ट जोनलाई ध्यानमा राखी हाल प्रस्तावित गरिएका विशेष आर्थिक क्षेत्रको लक्ष्य तथा स्थापना हुने स्थानहरू यथार्थपरक एवम् उपयुक्त छन् कि छैनन् ?

- ५) नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग स्थापना तथा सञ्चालनका लागि उपलब्ध गराएको सुविधा तथा सहजीकरणबाट स्वदेशी तथा विदेशी लगानी अभिवृद्धि र निकासी प्रवर्धनमा कस्तो योगदान भएको देखिन्छ ? यदि अपेक्षाकृत योगदान देखिएन भने त्यसमा के-कस्ता समस्याहरू देखिन्छन् ?
- ६) अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन/व्यवस्थापन तथा प्रभावकारीताका लागि के-कस्ता नीतिगत तथा संस्थागत सहजीकरणका व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएको पाइन्छ ? त्यसबाट नेपालका लागि के-कस्ता असल अभ्यासहरू ग्रहण गर्न सकिन्छ ?
- ७) नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा सहजीकरणमा देखा परेका मुख्य समस्याहरू के-के हुन् ? विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रभावकारी सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि के-कस्ता नीतिगत, संस्थागत, संरचनागत र कार्यात्मक उपायहरू अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिन्छ ?

१.५ अध्ययन विधि

यस अध्ययनका लागि कुनै एक विधिमा मात्र आधारित हुँदा अध्ययनको उद्देश्य र निर्धारित गरिएका अध्ययन प्रश्नहरूको पूर्ण चिरफार गर्न कठिन हुने भएकोले मिश्रित विधि (mixed methodology) अवलम्बन गरिएको थियो । यस अध्ययनको लागि उपलब्ध भएका र प्रयोग गर्न सकिने सूचना तथा तथ्याङ्क परिमाणात्मक (quantitative) र गुणात्मक (qualitative) विधिको अवलम्बन गरेर व्याख्यात्मक तरिकाले विश्लेषण (descriptive analysis) गरिएको छ । त्यसैगरी अध्ययनलाई आवश्यक पर्ने सूचना तथा तथ्याङ्क प्राथमिक (primary) तथा द्वितीय (secondary) दुवै स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको थियो ।

गुणात्मक अन्तर्वार्ताबाट (qualitative interview) तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सम्भाव्य मुख्य जानकार व्यक्ति (key informants) को एक सूची तयार गर्न नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानका अधिकारीहरूसँग समन्वय गरियो । यस्तो सूची तयार गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग वर्तमान र विगतमा कुनै न कुनै रूपमा सम्बद्ध मुख्य व्यक्तिहरूलाई प्राथमिकता दिइयो । तथ्याङ्क स्रोत व्यक्तिका रूपमा मुख्य जानकार व्यक्तिहरूको (sample) चयनको लागि उद्देश्यमूलक (purposive) विधिबाट सम्बन्धित क्षेत्र तथा उपक्षेत्रहरूको प्रतिनिधित्व (representative) हुने गरी सरकारी, अर्धसरकारी, निजी व्यवसायी तथा उद्योगी, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा संलग्न लगानीकर्ता, प्राविधिक समेतलाई संलग्न गरेर सकभर सन्तुलित ढङ्गले तथ्याङ्क लिने कार्य भयो ।

यस अध्ययनको क्रममा कोभिड-१९ को दोस्रो लहर सुरु भएकोले बढ्दो सङ्क्रमणका कारण जारी निषेधाज्ञामा भौतिक रूपमा कुनै पनि अन्तर्वार्ता लिन र छलफल आयोजना गर्न असम्भव भएकाले जुम (zoom) माध्यमबाट अन्तर्वार्ता लिई सूचना सङ्कलन कार्य सम्पन्न गरियो । डेस्क अनुसन्धान विधिको (desk research method) को उपयोग गरी विभिन्न स्रोतहरू जस्तै आर्थिक सर्वेक्षण, विश्व बैंकको

डाटावेस, विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रधिकरण आदिबाट, सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्क (quantitative data) सङ्कलन गरियो । सङ्ख्यात्मक, तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्न सारांश तालिका (summary table) एवम् रेखाचित्र (diagram) को प्रयोग गरिएको थियो अन्ततः सूचना तथा तथ्याङ्क विश्लेषणमा त्यसरी प्राप्त नतिजा आकलन (result articulation) गर्न अनुसन्धानकर्ताहरूको अनुभव (experience), अवलोकन (observation), र सिकाइ (learning) पनि प्रयोग गरियो । यो अध्ययन गर्दा निम्न पक्षहरूलाई केन्द्रमा राखिएको थियो ।

१.५.१ पूर्वप्रकाशित अनुसन्धात्मक सामाग्रीहरूको समीक्षात्मक अध्ययन

पूर्व प्रकाशित प्रतिवेदन, लेख एवम् पुस्तिकाहरूलाई तथ्य र तथ्याङ्कको दोस्रो स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको थियो । स्रोत सामाग्रीहरू खोज्न उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग आदिको वेबपेज गुगल सर्च इन्जिनको प्रयोग गरिएको थियो । उपलब्ध दस्तावेजहरूको डेस्क समीक्षा (desk review) गर्दा पुनरावृत्ति (iterative) तथा विस्तृत (extensive) समीक्षा विधि प्रयोग गरिएको थियो । नेपाल सरकार र अन्य पक्षबाट गराइएका अध्ययन प्रतिवेदन यसका लागि छानिएका थिए । त्यसैगरी, अनलाइनमा पहुँच उपलब्ध भएका विदेशीले प्रकाशित गरेका लेख सामाग्रीहरूबाट अन्य मुलुकहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोगको अनुभव अध्ययन गर्ने कार्य भयो । नेपाली लेखकका लेखहरू नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अवस्था, समस्या र समाधानको उपाय खोज्न उपयोग गरिएको थियो ।

१.५.२ विशेष आर्थिक क्षेत्र सम्बन्धित नीतिहरूको अध्ययन विश्लेषण

नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई सहजीकरण गर्ने वा प्रभाव पार्ने नीतिहरूको विश्लेषण यस अध्ययनले गरेको छ । यस क्रममा तीन खाले नीतिहरूलाई प्रमुख केन्द्रमा राखियो । पहिलो, नेपाल सरकारका आ.व. २०४८/४९ देखि २०७८/७९ सम्मका बजेट वक्तव्यहरू र औद्योगिक नीति अर्न्तगत पन्ध्रौँ योजनामा भएको उद्योगसम्बन्धी परिच्छेदलाई अध्ययन विश्लेषणमा समावेश गरियो । विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन २०७३, औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७६ र विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन २०७५ को विश्लेषण गर्ने कार्य भयो । त्यसैगरी, दोस्रोमा समष्टिगत आर्थिक नीति अर्न्तगत वित्तीय नीति, मौद्रिक नीति, राजस्व नीति लगायतलाई विश्लेषण गरियो । अन्ततः तेस्रोमा क्षेत्रगत नीतिहरू मूलतः वन तथा वातावरण, श्रम, भूमि, वाणिज्य, उर्जा, यातायात तथा पूर्वाधार लगायतलाई विश्लेषण गरियो ।

१.५.३ विज्ञाबाट जानकारी र सुझाव सङ्कलन

प्रस्तुत अध्ययनले औद्योगिक नीति तथा आर्थिक नीतिसम्बन्धी अर्थविज्ञ तथा उद्योगसम्बन्धी नीतिगत तहमा कार्य गरेका उद्योग मन्त्रालयका पूर्वसचिवहरूसँग प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्यअनुरूप विशेष आर्थिक क्षेत्रबारे जानकारी लिन छलफल गरियो । त्यसैगरी, विशेष आर्थिक क्षेत्रका बारेमा स्थलगत रिपोर्टिङ गर्ने

पत्रकारहरूसँग पनि वार्ता गरियो । विशेष आर्थिक क्षेत्रका वर्तमान तथा पूर्वपदाधिकारीहरूसँग पनि सूचना सङ्कलन गरियो । साथै, विशेष आर्थिक क्षेत्र रहेका जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूसँग पनि अध्ययनको उद्देश्यका लागि वार्तालापमा संलग्न गराइयो ।

१.५.४ स्थलगत भ्रमण तथा उद्योगी तथा व्यवसायीसँगको अन्तर्क्रियाबाट राय सङ्कलन

विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्यातजन्य उद्योगसँग गाँसिएको विषय भएकोले उत्पादक तथा निर्यात व्यापारसँग सम्बन्धित उद्योगी तथा व्यवसायीका राय सुन्ने कार्य गरियो । यसका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहेका उद्योगी, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा नरहे तापनि विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई नजिकबाट नियालेका उद्योगी साथै उद्योगी एवम् उद्योग क्षेत्रका नेतृत्वहरूसँग अध्ययन टोलीले सम्पर्क र वार्ता गर्‍यो । अध्ययनको उद्देश्यअनुरूप डिजाइन गरिएको यस्तो वार्ताका क्रममा निजहरूबाट गुणात्मक तथ्य तथा तथ्याङ्क लिने कार्य गरियो ।

अनुसन्धानको क्रममा बृटवल उद्योग वाणिज्य संघ तथा सिद्धार्थ नगर उद्योग वाणिज्य संघहरूमा आबद्ध व्यवसायीहरूसँग अन्तर्क्रिया गरिएको थियो भने विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थलगत भ्रमणको क्रममा भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूसँग समेत अन्तर्क्रिया गरिएको थियो । ती अन्तर्क्रियाहरू व्यवहारिक समस्याको पहिचान गर्न र समाधानको उपाय खोज्न निकै सहयोगी भए ।

१.५.६ अन्तरीष्ट्रिय अभ्यासको अध्ययन

विशेष आर्थिक क्षेत्र नेपालको मौलिक उत्पादन होइन । अन्य देशहरूले गरेको सफल प्रयोगपश्चात् नेपालले सिकेर यसलाई प्रयोग गर्न थालेको हो । छिमेकी मुलुकहरूले अपनाएको अभ्यासबाट निरन्तर सिकाइ गर्नु उपयोगी हुन्छ । यसका लागि यस अध्ययनले विश्वको समग्र स्थिति र हाम्रा छिमेकी मुलुकहरूको अभ्यास केलाउने प्रयास भएको छ । तथापि, नेपालको विशिष्ट राजनीतिक तथा आर्थिक परिवेश र सोअनुरूप मौलिक आवश्यकतालाई पनि मध्यनजर राखेर चीन र भारतको अभ्यासलाई अधिकतम समीक्षा गरिएको थियो ।

१.६ अध्ययनको सीमा

क) **भर्चुअल छलफल तथा अन्तर्क्रियामा आधारित प्राथमिक तथ्याङ्क:** अध्ययनको प्रारम्भमा नै कोभिड-१९ को दोस्रो लहरले मुलुक आक्रान्त भएपछि देशमा निषेधाज्ञा लागु भयो । साथै, कोभिड-१९ को कहर बढ्दै गएसँगै निषेधाज्ञापनि लम्बिँदै गएकोले स्थलगत भ्रमणमा गरिने कतिपय केन्द्रित समूह छलफल (focus group discussion), मुख्य जानकार सर्वेक्षण (key informant survey) र द्रुत सहभागी मूल्याङ्कन (rapid participatory appraisal) जस्ता उपकरणहरूको (tools) सहयोगबाट स्थलगत सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न कठिनाई भएकोले अध्ययनका लागि निर्धारण गरिएको समय सीमाभित्र कार्य सम्पन्न गर्न पहिलो स्रोतबाट

तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न जुम छलफल र डेस्क अनुसन्धान (desk research) मा अत्यधिक निर्भर रहनु पर्ने अवस्था सिर्जना भयो ।

- ख) **सीमित अन्तरक्रिया:** पूर्वनिर्धारित कार्यतालिकाअनुरूप स्थलगत कार्यको लागि चन्द्रपुर, रौतहट, सिमरा, पाँचखाल र गोरखा जान कोभिड-१९ को कारण असहज भएकोले बुटवल उद्योग वाणिज्य संघ तथा सिद्धार्थ नगर उद्योग वाणिज्य संघहरूमा आबद्ध व्यवसायीहरू र भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूसँग मात्र अन्तरक्रिया गरिएको थियो ।
- ग) **कार्यक्षेत्रगत सर्तमा संशोधन:** उल्लिखित सीमाहरूको अलावा प्रस्तुत अध्ययनको पूर्वनिर्धारित कार्यक्षेत्रगत सर्तमा मा केही परिवर्तन गर्नुपर्ने बाध्यकारी अवस्था आयो । प्रारम्भमा नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रका अलावा औद्योगिक क्षेत्र (industrial zones) लाई पनि यस अध्ययनको दायरामा ल्याउने योजना थियो । तथापि, औद्योगिक क्षेत्रलाई अध्ययनमा समेट्दा अध्ययनको कार्यक्षेत्र ज्यादै बृहत् भई समय तथा निर्धारित लागत बढ्नुको साथै कोभिड-१९को कारण स्थलगत भ्रमण तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न अवरोध हुने भएकोले औद्योगिक क्षेत्रको अध्ययनको पक्षलाई भविष्यमा अर्को अध्ययनमा राख्न उपयुक्त हुने देखी सो विषयलाई यस अध्ययनमा समावेश गरिएको छैन ।
- घ) **तथ्याङ्क सङ्कलन अवधिबिचका तथ्याङ्कको मात्र प्रयोग:** यस अध्ययनको विश्लेषणका लागि प्रयुक्त सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक तथ्याङ्क अध्ययन अवधिभित्र उपलब्ध तथ्याङ्कलाई मात्रै उपयोग गरिएको छ । अध्ययन अवधि अर्थात् २०७९ भदौ पछाडि कुनै परिवर्तन आएको भए (जस्तै: विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगको सङ्ख्यामा आएको परिवर्तन) त्यसलाई यस अध्ययनले नसमेटेको हुन सक्छ ।

माथि उल्लिखित चार कारणहरूले गर्दा यो अध्ययन विशेषतः भर्चुअल छलफल तथा अन्तरक्रिया, द्वितीय तथ्याङ्क र सीमित क्षेत्रमा गरिएको स्थलगत छलफल तथा अन्तरक्रिया र भ्रमणबाट मात्र सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कमा आधारित भएकाले यस अध्ययनको उपलब्धि (प्राप्ति) तथा सिफारिसहरूमा उक्त सीमितता देखिन सक्दछ ।

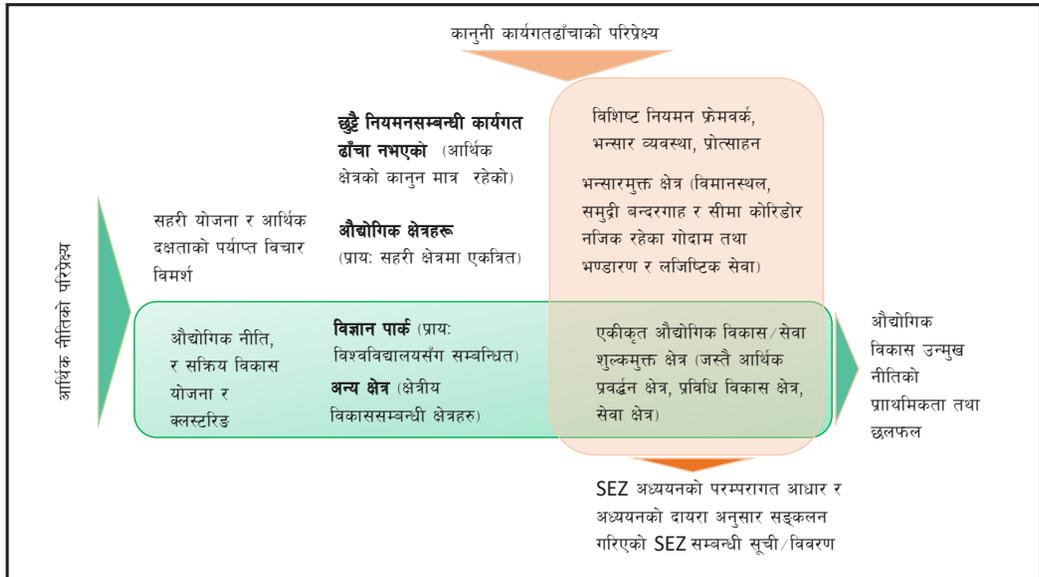
परिच्छेद २

विशेष आर्थिक क्षेत्र र यसको प्रयोग

२.१ विश्वमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अभ्यास

सामान्यतया: विशेष आर्थिक क्षेत्रले राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय आर्थिक विकासमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष भूमिका खेल्छ। मूलतः उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी बढाउन, निर्यात अभिवृद्धि गर्न र देशभित्रको उत्पादन प्रणालीलाई देशभित्रको वा देशबाहिरको व्यापार मार्फत मूल्य शृङ्खला प्रणालीमा आबद्ध हुन विशेष आर्थिक क्षेत्रले उदाहरणीय भूमिका खेलेको हुन्छ। विशेष आर्थिक क्षेत्रले आन्तरिक उत्पादन प्रणालीलाई विश्व मूल्य शृङ्खलामा जोड्न सहयोग गरेको हुन्छ (Farole, 2011)^५। सन् १९८० को दशकतिर निर्यात केन्द्रित उद्योग नीतिको बाहुल्यता बढ्न थाल्यो। त्यस क्रममा निर्यात प्रवर्धन क्षेत्रहरू (export promotion zones, EPZs) को लहर चलन थाल्यो। अहिले देखिने विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्यात प्रवर्धन केन्द्रबाट विकास भएको मत धेरैमा छ (ADB, 2019)^६।

चित्र २.१: विशेष आर्थिक क्षेत्रको क्षेत्र र अवधारणा

स्रोत: UNCTAD, 2019, p. 136

- ५ SEZs play varied roles in facilitating national, regional and local economic development, and global economic connections integrating in the global value chains. SEZs are delimited geographic areas located within a country's borders where administration or the rules for doing business are different than they are throughout the rest of the country's territory (Farole, 2011).
- ६ SEZ are advanced forms of EPZs established with a prime focus to enhance export-oriented manufacturing industries (ADB, 2019).

नेपालको विशेष आर्थिक क्षेत्र (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७५ को दफा ३ अनुसार तोकिएको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा निर्यात प्रशोधन क्षेत्र, निर्यात प्रवर्धन गृह वा नेपाल सरकारले तोकेको अन्य कुनै क्षेत्र रहन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। निर्यात प्रशोधन क्षेत्र भन्नाले निर्यातजन्य उद्योग स्थापना गर्न विकास गरिएको विशेष आर्थिक क्षेत्रको भूभाग हो भने निर्यात प्रवर्धन गृह भन्नाले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र स्थापना भएको उद्योगको उत्पादनहरू सडकलन गरी विदेश निर्यात गर्ने उद्देश्यले प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको कम्पनी वा फर्म वा सहकारी संस्थाहरू हुन्। तसर्थ, विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई हेर्ने दृष्टिकोणका बारेमा सैद्धान्तिक रूपमा फरक-फरक धारणा हुन सक्छन्। अझ व्यवहारमा विभिन्न मुलुकले आफ्नो परिप्रेक्ष्यमा आफ्नो अनुकूलताअनुरूप यसको प्रयोग गर्दा यसको स्वरूपले केही मौलिक स्थानीय रूप धारण गर्दै लगेको छ। तथापि, United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) ले तयार गरेको फ्रेमवर्कले यसलाई बुझ्न वैज्ञानिक सहजता प्रदान गर्दछ। यस बमोजिम मूलतः दुई पाटाहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उपलब्ध हुन्छन्: १) आर्थिक दृष्टिकोण, २) कानुनी दृष्टिकोण। यीनैले विशेष आर्थिक क्षेत्रको ढाँचा, विशेषता, शैली र अन्ततः सफलतालाई निर्धारण गर्दछ। थप जानकारीका लागि चित्र २.१ हेर्नुहोस्।

विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्वदेशी तथा विदेशी लगानीमा उद्योग स्थापना गर्न प्रोत्साहन दिने नीतिगत व्यवस्थाले धेरै मुलुकहरूमा निकै सफलता हासिल गरेको छ। यस्ता नीति अन्तर्गत विभिन्न खाले छुट, सुविधा, सहूलियत, प्रोत्साहन र सहजीकरणसहितको प्याकेज संभाव्य लगानीकर्ताहरूलाई दिने गरिन्छ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रारम्भ आधुनिक युगभन्दा अघि नै भएकोले यसको इतिहास निकै लामो छ भनिन्छ। करमुक्त बन्दरगाह (duty free port) धेरै शताब्दी अघिबाटै प्रारम्भ भएको थियो जहाँ व्यापारीहरू पानीजहाज सञ्चालन गर्ने, मालसामान ओसारपसार हुन्थ्यो र स्थानीय अधिकारीहरूको न्यून हस्तक्षेप वा विनाहस्तक्षेप वस्तुको पुर्ननिर्यात हुन्थ्यो (Wong, 2019; Lavissiere & Rodrigue, 2017)। आधुनिक युगमा पनि तीव्र अर्थिक उन्नतिका लागि त्यस्ता क्षेत्रहरूको उन्नत प्रयोग गर्न थालियो। सन् १९६० को दशकतिर आधुनिक विशेष आर्थिक क्षेत्रजस्ता खुला क्षेत्र (free zones) समुद्रको किनारा, नदिको किनारा, सीमाना वा विमानस्थल छेउछाउमा स्थापना र सञ्चालन प्रारम्भ भयो। १९८० को दशकमा अनेक देशहरूमा देखिएको निर्यात वृद्धिमाथि केन्द्रित औद्योगिक नीति र रणनीतिमा यस्ता खुला क्षेत्रहरूको अहम् उपस्थिति रह्यो।

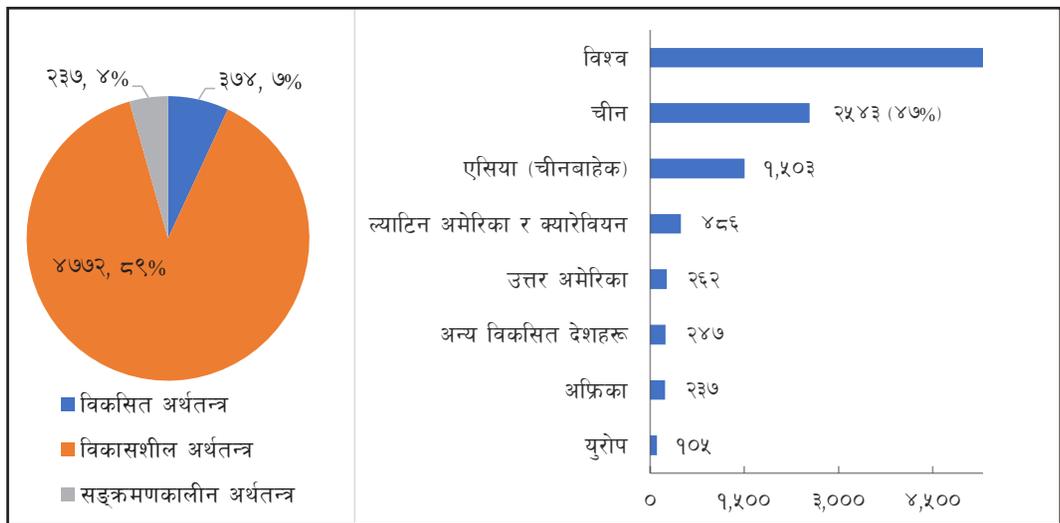
विशेष आर्थिक क्षेत्रको उपलब्धिको मूल्याङ्कनका आधारमा यसको आलोचकहरूको पङ्क्ति पनि सानो छैन। तथापि यसको स्थापना र सञ्चालन सर्वत्र व्यापक बन्दै गएको छ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रको उपलब्धिको मूल्याङ्कनका आधारमा धेरैले यसको प्रभावकारीतामाथि प्रश्न गर्दै आएका छन्। तर पनि पछिल्लो समयमा यसको स्थापना र सञ्चालनको लहर विश्वव्यापी रूपमा विस्तार भइरहेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको एक अध्ययन अनुसार सन् १९८६ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रको फैलावट ४७ देशका १ सय ७६ वटा स्थानमा सीमित रहेकोमा त्यसको २० वर्षपछि

अर्थात् सन् २००६ मा १३० वटा देशमा करिब ३ हजार ५ सयको सङ्ख्यामा र सन् २०२० सम्म आइपुग्दा करिब ५ हजार ५ सय सङ्ख्याको हाराहारीमा पुगिसकेको छ । प्रस्तुत तथ्याङ्कले विशेष आर्थिक क्षेत्रको महत्त्व आजसम्म पनि उत्तिकै रहेको तथ्यलाई उजागर गर्दछ (UNCTAD, 2019, p. 128-129) ।

चित्र २.२ मा प्रस्तुत चित्रले विशेष आर्थिक क्षेत्रको वितरण विकाशील अर्थतन्त्रमा कुल सङ्ख्याको ८९ प्रतिशत रहेको र विकसित अर्थतन्त्रमा ७ प्रतिशत मात्र रहेको छ । साथै, अन्य कुनैपनि महादेश वा उपमहादेशभन्दा बढी एकलो देश चीनले विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोग र उपयोग गरेको देखिन्छ । तुलना गर्दा चीन बाहेकका समस्त एसियाली देशहरूको समूह चीनभन्दा थोरै पछाडि रहेको देखिन्छ । तत्पश्चात् विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोगमा गर्ने सूचीमा ल्याटिन अमेरिका तथा क्यारेबियन क्षेत्र, उत्तर अमेरिका, अफ्रिका र युरोप नाम आउँछ । तर, सङ्ख्यात्मक रूपमा तुलना गर्दा तिनीहरू धेरै तल देखिन्छन् ।

चित्र २.२: विश्वका विभिन्न अर्थतन्त्र र क्षेत्रहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको वितरणको अवस्था

स्रोत: UNCTAD, 2019

चित्र २.२ ले एसिया महादेश विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोग गर्ने मामिलामा अन्य महादेशहरूभन्दा अग्रणी रहेको देखाउँछ । विश्वभर कुल ५ हजार ३ सय ८३ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू रहेकोमा एसियामा मात्रै ४ हजार ४६ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र रहेका छन् । यस सन्दर्भमा अल्पविकसित मुलुकहरूको अवस्था भने निकै कमजोर देखिन्छ । अल्पविकसित मुलुकहरूसँग हालसम्म केवल १ सय ७३ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र उपलब्ध छ । उत्पादनमूलक उद्योग वा क्षेत्रबाट उत्पादित वस्तु तथा सेवा वाह्य बजारमा निर्यात गर्ने उद्देश्यसहित निर्यातमूलक अर्थतन्त्र बोकेका मुलुकहरूसँग अधिक सङ्ख्यामा

विशेष आर्थिक क्षेत्र रहेको तथ्य पनि दर्शाउँछ (अनुसूची १)। जबकि विकसित अर्थतन्त्र जस्तै: अमेरिका तथा क्यानडा भएको उत्तरी अमेरिका होस् वा युरोपेली मुलुकहरूसँग कुल ३ सय ६७ वटा मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्र रहेको देखिन्छ। ती विकसित मुलुकहरूभन्दा उत्पादनमूलक उद्योगलाई उच्च प्राथमिकता दिई निर्यातमूलक अर्थतन्त्र अपनाएका एसियाली मुलुकहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोगमा बढी आक्रामक रहेको पाइन्छ। चीन, पूर्वी एसिया, दक्षिण पूर्वी एसिया, दक्षिण एसिया र पश्चिम एसिया सबैतिर यो प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ (अनुसूची १)।

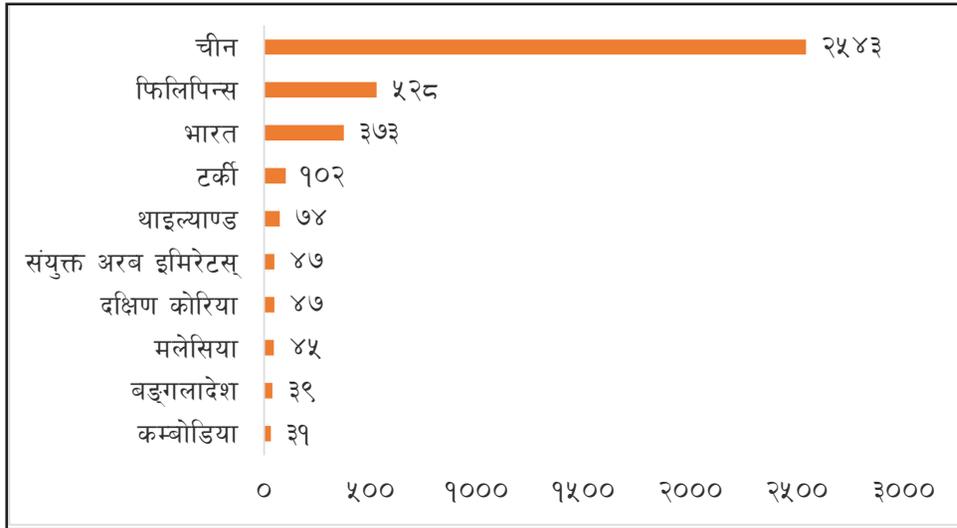
विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सबै देश सफल मात्रै पनि छैनन्। कतिपय देश असफल पनि भएका छन्। अफ्रिकी विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू सामान्यतया प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (foreign direct investment) को प्रवाह, फर्महरू आकर्षित गर्न र रोजगारी सिर्जनाको सन्दर्भमा कमजोर देखिएका छन्। यसको लागि विशेष गरी क्षेत्रगत प्राथमिकता (prioritization or focus) र सम्बन्धित देशको तुलनात्मक लाभविच तालमेल नहुनु, पर्याप्त पूर्वाधारको अभाव; तरल सामाजिक तथा राजनीतिक अवस्था र उच्चस्तरीय राजनीतिक सुझबुझ तथा सहयोगको अभाव; असल शासनको अभाव र अस्पष्ट व्यापार रणनीति आदि कारणहरू रहेका छन् (Farole, 2011; Frick & Rodríguez-Pose, 2021; Watson, 2001; Zeng, 2016)। यसैले, विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोग आफैमा सफलताको प्रत्याभूती हैन। यसलाई कुन देशले कतिसम्म सफल हुने गरी रणनीतिक तवरले प्रयोग गर्छ त्यसमा यसको सफलता निर्भर गर्दछ। चीन सफल कोटीमा परे जस्तै कतिपय अफ्रिकी मुलुकहरू असफल कोटीमा परिरहेछन्। यस सन्दर्भमा Farole & Akinci (2011) लेख्छन्:

“Surely China is at the top of any list of success stories in attracting investment and promoting exports through SEZs. At the bottom of the list probably sits Africa, where, outside of Mauritius (and partial success in Kenya, Lesotho, and Madagascar), most zones initiatives have been failures” (Farole & Akinci, 2011, p.11)

विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनका सफलता र असफलतामा कतिपय आन्तरिक (endogenous) र कतिपय बाह्य (exogenous) तत्वहरू पनि संलग्न वा जिम्मेवार हुने गर्छन्। तथापि विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई सफल उपयोग गर्न चाहने मुलुकले आफ्नो हकमा उपलब्ध यी दुवै खाले तत्वहरूलाई पहिचान गरेर सही ढङ्गले व्यवहार गर्नु जरूरी हुन्छ।

विभिन्न मुलुकहरूले देशको कुनै निश्चित भूभागलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको रूपमा सहूलियतपूर्ण क्षेत्र (preferential area) घोषणा गर्दै आएको पाइन्छ भने पोल्याण्डले एक महत्वाकाङ्क्षी तथा बिल्कुलै फरक योजना अघि बढाएर सन् १९९८ मा देशको सम्पूर्ण भूभागलाई विशेष कानुनी प्रबन्ध मार्फत Poland investment zone घोषणा गरेको छ (UNCTAD, 2019, p.154)। यो भनेको सिङ्गो देशलाई विशेष लगानी क्षेत्र घोषणा गरेको हो जुन अन्यत्र गरिएकोभन्दा फरक प्रयोग हो।

चित्र २.३: एसियाका विभिन्न अर्थतन्त्रमा विशेष आर्थिक क्षेत्र वितरणको अवस्था

स्रोत: UNCTAD, 2019

चित्र २.३ ले एसियाका मुख्य १० देशहरूसँग भएको विशेष आर्थिक क्षेत्रको विवरण देखाउँछ । सोबमोजिम चीनपछि वरियताक्रममा क्रमशः फिलिपिन्स, भारत, टर्की, थाइल्याण्ड, दक्षिण कोरिया, युएई, मलेसिया, बङ्गलादेश र कम्बोडिया रहेका छन् । उक्त सूचीमा नेपालजस्तै अल्पविकसित मुलुकको वर्गीकरणमा पर्ने दक्षिण एसियाको बङ्गलादेशमा ३९ वटा र दक्षिण पूर्वी एसियाको कम्बोडियामा ३९ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ । यहाँ उल्लेखनीय यो छ कि ती दुई मुलुकहरूको अर्थतन्त्र निर्यातमाथि बढ्दो निर्भर छ ।

दक्षिण एसियामा भने भारतले ठुलो सङ्ख्यामा विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा ल्याइसकेको माथिको चित्र २.३ ले देखाउँछ । दक्षिण एसियाभर कुल ४ सय ५६ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र भएकोमा यो सङ्ख्या भारतमा ३ सय ७३ पुगिसकेको छ । यसले दक्षिण एसियाका मुलुकहरूबिच विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोग गर्ने मामिलामा देशगत अवस्था र क्षमतामा ठुलो अन्तर (variance) सिर्जना भइरहेको तथ्य उजागर गर्छ । नेपालको सन्दर्भमा उल्लेख गर्नुपर्ने पक्ष भूपरिवेष्ठित विकासशील मुलुकहरूको अवस्था पनि छ । उक्त श्रेणीका मुलुकहरूमा केवल १ सय ४६ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू निर्माण भइसकेका छन् (अनुसूची १) ।

विश्वमा देखापरेका विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी केही प्रवृत्तिहरू निकै लोमहर्षक छन् । यस वर्गमा मूलतः तीन खाले लगानी विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएको पाइन्छ । पहिलो, निजी क्षेत्रका ठुला व्यवसायिक समूहहरू (conglomerate) विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासमा धमाधम संलग्न हुँदैछन् । उदाहरणका लागि Sembcorp Industries (सिङ्गापुर), Ascendas–Singbridge (सिङ्गापुर), Mitsubishi, Sojitz

र Somitomo (जापान) अहिलेका प्रमुख विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासकर्ता हुन् र तिनीहरू विभिन्न ठुला खाले विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासमा संलग्न छन् (UNCTAD, 2019, p. 155) ।

त्यसैगरी, दोस्रो प्रवृत्ति अर्न्तगत विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा Government to Government Cooperation हो र यस किसिमको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पनि पर्याप्त वैदेशिक लगानी स्वार्थ बढेको छ । उदाहरण हेर्नुपर्दा भारतमा एक प्रमुख जापानी औद्योगिक नगरी (industrial towns) खासमा भारतको OneHub Chennai, जापानको Mizuho Bank र सिङ्गापुरको अनुभवी व्यवसायिक विकासकर्ता Ascendas ले विकास गरेका हुन् । त्यसैगरी म्यानमारमा जापान र म्यानमार सरकारबिचको सहयोगमा स्थापित Thilawa SEZ सरकार र सरकारबिचको सहयोगको अर्को उल्लेखनीय उदाहरण हो ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रको लगानीमा देखापरेको तेस्रो प्रवृत्ति भनेको विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा सार्वजनिक-निजी क्षेत्रको साभेदारी हो । यस अर्न्तगत लाओसमा लाओस सरकार र मलेसियाको एक निजी लगानी कम्पनीले निर्माण गरेको विशेष आर्थिक क्षेत्र उदाहरणीय रहेको छ । नाईजेरियामा एक चिनियाँ कम्पनीले लागोस स्टेट सरकारसँग मिलेर गरेको Lekki Free Zone नामको विशेष आर्थिक क्षेत्र साभेदारीमा गरेको अर्को राम्रो उदाहरण हो । त्यसैगरी जर्जियामा जर्जिया सरकार र चिनियाँ Hualing Group ले गरेको साभेदारी लगानी अर्को उदाहरणीय नमुना हो ।

विदेशी लगानीको उपयोग गरेर संयुक्त लगानी (joint venture, JV) मोडेलबाट विभिन्न मुलुकहरूमा स्थापित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू सफलतापूर्वक सञ्चालित छन् । थाइल्याण्डको Amata नामको developer ले भियतनामको Government Enterprise 'Sonadez' सँग मिलेर सन् १९९४ मा स्थापना गरेको Amata City Bien Hao नामक विशेष आर्थिक क्षेत्र यस्तै उल्लेखनीय उदाहरण हो । त्यस्तै, चीनको New South China कम्पनीले केन्यामा सन् १९९७ मा African Economic Zone Ltd सँग JV मा मिलेर स्थापना गरेको Pearl River SEZ अर्को उदाहरण हो । त्यस्तै जापानको Toyota Tshusho कम्पनीले सन् २०१५ मा कम्बोडियामा Techno Park Poipet नामक विशेष आर्थिक क्षेत्र निजी क्षेत्रको JV मा स्थापित र सञ्चालित अर्को सफल उदाहरण हो । यससम्बन्धी थप विवरण तल तालिका २.१ ले प्रकाश पार्छ ।

तालिका २.१: विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रकार र विदेशी साभेदारी

विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रकार	उदाहरण
विदेशी विकासकर्ताहरू वा स्थानीय कम्पनीहरूसँग संयुक्त उद्यम मार्फत निजी विदेशी लगानीको रूपमा	<ul style="list-style-type: none"> ▶ भियतनामको स्टेट इन्टरप्राइजसँग संयुक्त लगानी उद्यम (joint venture) मोडेलबाट भियतनाममा अन्टा सिटी विएन हाओद्वारा विकसित अमाता (थाइल्याण्ड) (१९९४) ▶ कम्बोडियामा टोयोटा सुहो (जापान) द्वारा विकसित टेक्नो पार्क पोइपेटसन् (२०१५)

विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रकार	उदाहरण
विकसित विशेष आर्थिक क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> ▶ कम्बोडियाको क्याली टेक्नो पार्क (२०१६), जोनामेरिका (उरुग्वे) द्वारा विकसित भएको । ▶ केन्याको पर्ल रिभर विशेष आर्थिक क्षेत्र (२०१७) न्यू साउथ (चीन) द्वारा अमेरिकन इकोनोमिक जोन्स लिमिटेडसँग संयुक्त लगानी उद्यम मार्फत विकसित भएको ।
विदेशी विकासकर्ताहरूले सार्वजनिक निजी साझेदारी मार्फत विकसित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू	<ul style="list-style-type: none"> ▶ लाओस जनवादी लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा सावन-सेनो विशेष आर्थिक क्षेत्र (२००३) मलेशियन कम्पनीहरू र सरकारबिचको संयुक्त उद्यम मार्फत विकास भएको थियो । ▶ जर्जियाको निःशुल्क औद्योगिक क्षेत्र Hualing Kutaisi 2 चीनको Hualing Group द्वारा जर्जियाको आर्थिक तथा दिगो विकास मन्त्रालयसँगको समझदारी पत्रको आधारमा विकास भएको थियो । ▶ नाइजेरियाको Lekki FTZ चिनियाँ कन्सोर्टियमले लागोस राज्य सरकारसँगको संयुक्त उद्यम मार्फत विकसित भएको
सरकार-सरकार साझेदारीको रूपमा विकसित भएका आर्थिक क्षेत्रहरू	<ul style="list-style-type: none"> ▶ चीनको सन् १९९४ मा स्थापित सुभोउ औद्योगिक पार्क सिङ्गापुरिएन र चिनियाँ कन्सोर्टियमको संयुक्त लगानीमा विकसित भएका थियो । ▶ म्यानमारको थिलावा विशेष आर्थिक क्षेत्र (२०११), म्यानमार र जापान सरकार तथा म्यानमार र जापानका निजी कन्सोर्टियमहरूबिचको संयुक्त लगानीमा विकसित भएको हो । ▶ ग्रेट स्टोन बेलारुसको बेलारुस-चीन इन्डस्ट्रियल पार्क चीनको एक निजी विकासकर्ता र बेलारुस सार्वजनिक प्रशासकबिचको संयुक्त उद्यम मार्फत २०११ मा विकसित भएको थियो । ▶ इजिप्टको रूस औद्योगिक क्षेत्र (२०१८), रूसी सङ्घीय विकासकर्ता द्वारा विकास भएको हो ।

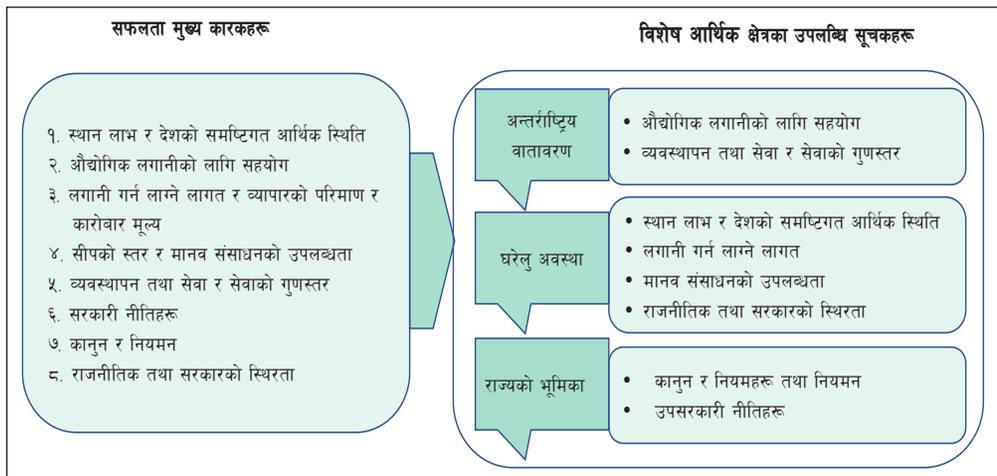
स्रोत: UNCTAD, 2019, p.155

चीनले विश्वका विभिन्न भूभागमा विशेष आर्थिक क्षेत्र वा free zone स्थापना गर्ने कार्यमा निकै तीव्र गतिमा लगानी गर्दैआएको देखिन्छ। सन् २००६ मा नै चीन सरकारले विदेशमा ५० वटाभन्दा बढी आर्थिक तथा व्यापार सहयोग क्षेत्र (economic and trade cooperation zone) स्थापना गर्ने घोषणा गरेको थियो (Brautigam et al., 2010, p.1) । चीनमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई निर्यातमुखी उद्योगको रूपमा विकास गर्न भरपूर उपयोग गरिएको छ। त्यसैगरी, डोमिनिका रिपब्लिक, एल साल्भाडोर, होन्डुरसजस्ता ल्याटिन

अमेरिकी मुलुकहरूले संयुक्त राज्य अमेरिकाको बजारमा प्राप्त गरेका सौविध्यपूर्ण बजार पहुँच (preferential market access) लाई उपयोग गर्न विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई सफल उपयोग गरेका छन्। पश्चिम एसिया र उत्तर अफ्रिकी मुलुकहरू ईजिप्ट, मोरोक्को, यूनाइटेड अरब इमिरेट्सले समेत निर्यातमा विविधीकरण गर्न विशेष आर्थिक क्षेत्रको भरपूर उपयोग गरिएको पाइन्छ। अर्को अफ्रिकी मुलुक मौरिससले व्यापार विविधीकरण र औद्योगिकीकरणमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई नीति औजार बनायो।

विश्वभरि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहने उद्योगलाई देशका अन्य भूभागमा हुने उद्योगका तुलनामा विशेष वा फरक व्यवहार (differential treatment) गरिन्छ। विशेष व्यवहार गरिने भएकाले नै यसलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र (special economic zone) भनिएको हो। यस्ता आर्थिक क्षेत्र मा स्थापना र सञ्चालन हुने उद्योगहरूलाई विशेष सुविधा तथा सहूलियत र प्रोत्साहनको प्याकेज दिने गरिन्छ। यसमा विशेषतः कर सुविधा अर्थात करमा पूर्ण वा आंशिक छुट, उदार श्रम नियम, बजारबाट गरिने खरिदमा लाग्ने अन्तःशुल्क छुट, मूल्य अभिवृद्धि कर वा भन्सारमा छुट, बिक्री कर, आयकर, लाभकरमा छुट दिलाउने गरिन्छ। प्रशासनिक सेवा प्रदान गर्दा अपनाउने कार्यविधि सरल र सङ्क्षिप्त, अनलाइन वा एकद्वार सेवाको उपलब्धता, प्रत्यक्ष विदेशी लगानीमा उदार व्यवस्था, कच्चा पदार्थका आयातमा वा उत्पादित वस्तुको निर्यातमा सहज, सरल र छोटो प्रक्रिया, नाफा वा लगानी वा रोयल्टी फिर्तामा सरल र छोटो प्रक्रिया, आन्तरिक खरिदमा बिक्रीकर शोधभर्नाको व्यवस्थाजस्ता विशेष प्रशासनिक व्यवहारहरू अधिकतम प्रयोगमा गरिएको पाइन्छ।

चित्र २.४: विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलताका कारक तत्वहरू

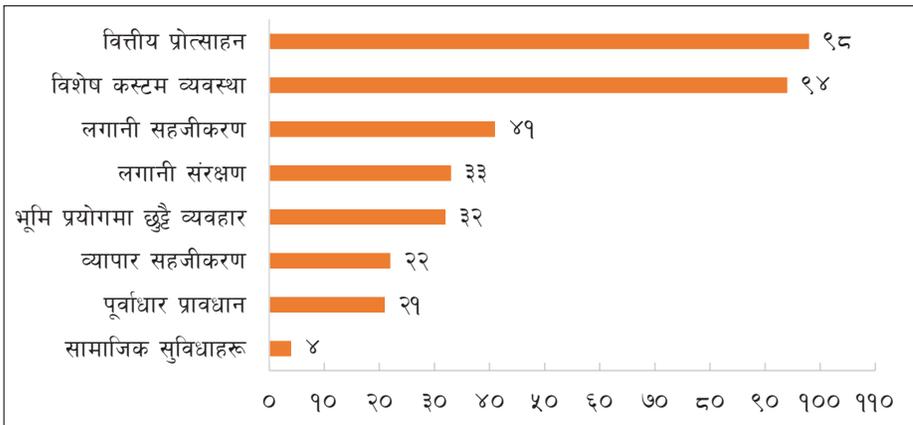
स्रोत: Pakdeenruit et al., 2017, p. 171

कतन फ्याक्टर वा तत्वले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई सफल बनाउँछ? यो सबैको चासोको विषय हो। देशैपिच्छे यसको परिदृश्य फरक पर्न सक्छ तथापि विश्वभर गरिएका विभिन्न अध्ययनहरूको सारसङ्क्षेपका

आधारमा अनुसन्धानकर्ताले प्रयोग गर्ने एउटा फ्रेमलाई हेर्दा आठ वटा तत्वहरूलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलताको प्रमुख कारक मान्ने गरिएको छ। यी तत्वहरू: (क) स्थानगत लाभ (locational advantage) तथा देशको समग्र अर्थतन्त्र, (ख) औद्योगिक लगानीलाई सहयोग, (ग) लगानी लागत र व्यापारको मूल्य, (घ) सीप र मानव संशाधनको उपलब्धता, (ङ) व्यवस्थापन र सेवा, (च) सरकारको नीति, छ) कानून र नियम, र (ज) सरकारको स्थायित्व रहेका छन् (चित्र २.४)।

विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलताका लागि जसरी विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विशिष्ट कानूनको आवश्यकता छ। त्यसैगरी, त्यस्तो कानूनमा के-के तत्वहरू लगानी भित्र्याउन बढी सहयोगी हुन्छन् भन्ने विषयमा विभिन्न देश तथा क्षेत्रका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूसम्बन्धी १ सय २७ वटा कानूनहरूको समीक्षा गर्दा सबैभन्दा धेरै कानूनहरूले वित्तीय प्रोत्सान र विशेष कस्टम सेवासम्बन्धी व्यवस्थालाई ध्यान दिनुपर्ने तथ्यलाई आत्मसात् गरेको पाइयो। चित्र २.५ अनुसार विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानूनमा वित्तीय प्रोत्साहन सबैभन्दा महत्वपूर्ण सर्त हो भने विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि विशेष भन्सारको व्यवस्था दोस्रो महत्वपूर्ण सर्त हो। त्यस्तै लगानी सहजीकरण, लगानीको संरक्षण र फरक भूउपयोगसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था क्रमशः तेस्रो, चौथो र पाँचौ महत्वपूर्ण सर्तका रूपमा देखिएका छन्। अन्तमा, व्यापार सहजीकरण, पूर्वाधारको प्रावधान र सामाजिक सुविधा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलताका लागि छैटौँ, सातौँ र आठौँ पूर्वसर्तका रूपमा स्विकारीएको छ। विश्वमा अन्यत्र गरिएको अध्ययनको यो ठम्याइ नेपालको विशेष आर्थिक क्षेत्रका हकमा पनि धेरैजसो लागु हुन्छ भनी विश्वास गर्न सकिने ठाउँ प्रशस्त छ।

चित्र २.५: विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानूनहरूमा (समीक्षामा संलग्न कानूनको सङ्ख्या १२७) समावेश भएका मुख्य तत्वहरू

स्रोत: UNCTAD, 2019, p. 166

विशेष आर्थिक क्षेत्रको उपयोग गर्ने मुलुकहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्र नियमन गर्ने प्रणाली बसाल्ने होडबाजी चलिरहेको छ। यद्यपि केही मूलभूत विषयमा भने करिब सर्वत्र साझा मान्यता बस्दै गएको

छ। यस सन्दर्भमा दुई खाले नियमन संरचना हुनपर्ने आवश्यकता UNCTAD को World Investment Report 2019 ले औल्याउँछ। चित्र २.५ र तालिका २.२ मा उल्लेख भए अनुसार सामान्य नियमन संरचना र विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विशिष्ट संरचनामा हुनपर्ने तत्वहरूलाई वर्णन गरिएको छ।

तालिका २.२: विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नियमन प्रणालीमा हुनपर्ने तत्वहरू

क्र.सं.	सामान्य कानुनी कार्यगत ढाँचा	विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानुनी कार्यगत ढाँचा
१	व्यापार सम्बन्धित नियम	भन्सार सुविधा, व्यापार सहजीकरण
२	लगानी प्रवर्धन र सहजीकरण	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा एकीकृत सेवा, लक्षित लगानीकर्ताहरू
३	लगानीको लागि एफडीआई स्थापनासम्बन्धी नियम र क्षेत्रगत कानुन	उद्योग प्रवेशको लागि थप उदारीकरण
४	घर जग्गासम्बन्धी कानुन	भूमि पहुँचमा छुट्टै व्यवहार
५	सामान्य कर कोड वा करसम्बन्धी नियम	कर सुविधा
६	श्रम र वातावरणसम्बन्धी नियम	आर्थिक क्षेत्र प्रयोगकर्ताहरूले पाउने विशेष अधिकार र दायित्व

स्रोत: UNCTAD, 2019, p. 161

विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विशिष्ट संरचनामा भन्सार सुविधा, व्यापार सहजीकरण, विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि एकद्वार प्रणाली, विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रवेशमा उदारीकरण, सौविध्ययुक्त भू-पहुँच, करमा प्रोत्साहन तथा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रयोगकर्ताको विशिष्ट अधिकार र दायित्वजस्ता तत्वहरू अपरिहार्य भएको उल्लेख छ। त्यसरी सामान्य संरचनातर्फ व्यापार नियम, लगानी प्रवर्धन र सहजीकरण, लगानी तथा क्षेत्रगत नीतिहरूमा विदेशी लगानीसम्बन्धी कानुन, रियल स्टेटसम्बन्धी कानुन, कर कोड तथा श्रम र वातावरणसम्बन्धी नियमहरू पर्ने आउँछन्। नेपालका सन्दर्भमा पनि उक्त तत्वहरूको अभावमा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रभावकारी बन्न सक्दैन भन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

तालिका २.३: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रबन्धमा संलग्न सरोकारवाला तथा तिनीहरूको भूमिका

क्र.सं.	सरोकारवालाहरू	मुख्य भूमिका तथा कार्य
१	सरकार	<ul style="list-style-type: none"> विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी सान्दर्भिक नीतिहरू बनाउने र SEZ कार्यान्वयनको निरीक्षण गर्ने आदेश मार्फत विशिष्ट SEZ को स्थापना गर्ने

क्र.सं.	सरोकारवालाहरू	मुख्य भूमिका तथा कार्य
२	विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण	<ul style="list-style-type: none"> रणनीतिक योजना कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन निजी क्षेत्रका सरोकारवालाहरूलाई SEZ मा उद्योग स्थापना गर्न अनुमति दिने
३	विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासकर्ता	<ul style="list-style-type: none"> आवश्यक पूर्वाधारको तयारी गर्ने जग्गाको व्यवस्थापन गर्ने
४	विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालक	<ul style="list-style-type: none"> विशेष आर्थिक क्षेत्रको व्यवस्थापन र प्रशासनिक सहजीकरण गर्ने विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रवर्धन र प्रयोगकर्ताहरूको छनोट गर्ने
५	विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रयोगकर्ता	<ul style="list-style-type: none"> विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानी र व्यापारिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने

स्रोत: UNCTAD, 2019, p. 169

विश्वमा अन्यत्र हासिल विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी अनुभवबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रबन्धमा सरकार मात्रै नभई कम्तिमा पाँच वटा सरोकारवालाहरू संलग्न हुने गर्छन् । UNCTAD को एक प्रतिवेदनबाट साभार तालिका २.३ ले सरकारका अलावा त्यो देशका विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, निजी क्षेत्रबाट संलग्न हुने विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासकर्ता, विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालनकर्ता र विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोगकर्ता अर्थात् उद्योगी रहने गर्छन् । विकासकर्ता, सञ्चालनकर्ता र प्रयोगकर्ता स्वदेशी तथा विदेशी दुवै हुन सक्छन् । तिनीहरूको सामूहिक सहकार्यमा नै विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलता निर्भर गर्छ भनिन्छ ।

२.२ छिमेकी मुलुकहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अभ्यास

२.२.१ चीन

चीनमा देङ सिआवोपिङले (Deng Xiaoping) सन् १९८० को प्रारम्भमा आर्थिक सुधारको नीति सुरु गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई निकै चतुरतापूर्वक प्रयोग गरे । विश्वमै विशेष आर्थिक क्षेत्रको 'सफल कथा'को पर्यायवाची बनेको चीनको इतिहासमा पहिलो चरणमा चार वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्दै बजार अर्थतन्त्रको ढोका चीनले खोलेको थियो । सेन्जेन, जुहाई, शेन्टाउ र सियान्मनमा ती विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू स्थापना गरिएका थिए । यसैगरी Brautigam et al. (2010) लेख्छन्:

“China is the world’s foremost success story in using SEZs as a tool for attracting foreign direct investment and promoting export-oriented industrialization. Starting in 1979, with the establishment of 4 SEZs in the southeastern coastal region of China, the country has established more than a 100 zones of various kinds (Brautigam et al., 2010, p.3).

चीनमा लगानीकर्तालाई राजनैतिक हस्तक्षेपको अन्त र जोखिम न्यूनीकरण हुने गरी वित्तीय, लगानी, व्यापार, जग्गा, पूर्वाधारजन्य सुविधाहरू परीक्षणका रूपमा उपलब्ध गराइएका थिए। हङकङ, मकाओ, ताइवानजस्ता खुला अर्थतन्त्रबाट स्थानजन्य लाभ (locational advantage) लिन त्यस्ता आर्थिक केन्द्रहरूको नजिक तथा सामुद्रिक क्षेत्रको नजिकमा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू स्थापना गरिएका थिए (चित्र २.६)। त्यो परीक्षण यति सफल देखियो कि सन् १९८१ मा चीनमा भित्रिएको कुल प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको ५९.६ प्रतिशत हिस्सा त्यस्ता विशेष आर्थिक क्षेत्रले ओगटेका थिए। सोमध्ये पनि एकलै सेन्जेन विशेष आर्थिक क्षेत्रको योगदान झण्डै ५०.६ प्रतिशत रह्यो। त्यस्तै १९८५ को अन्त्यसम्म ती चार वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रले झण्डै १.१७ विलियन अमेरिकी डलर विदेशी लगानी भित्र्याउन सफल भएका थिए (Wong, 1987)।

सन् १९८०-१९८४ दौरान चिनियाँ अर्थतन्त्रको वार्षिक वृद्धि दर करिब १० प्रतिशत थियो भने सेन्जेन, जुहाई, सियामेन र शेन्टाउ विशेष आर्थिक क्षेत्रको वार्षिक वृद्धि दर क्रमशः ५८, ३२, १३ र ९ प्रतिशत पुग्यो। यसका साथै, यसले पुँजी बजार, श्रम, भूमि, प्रविधि र सूचना सञ्चार तथा अन्य क्षेत्रमा समेत अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध (forward-backward linkage^७) स्थापना गर्‍यो र तीव्र आर्थिक गतिविधि विस्तार गर्‍यो। यस सफलतामा स्थानजन्य लाभको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको तथ्य देखियो।

विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूले चीनको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको छन्। चीनले आफ्ना औद्योगिक नीति बजार उन्मुख उत्पादन प्रणालीअनुरूप सुधार गर्न तथा यी नीतिहरूको प्रयोग गर्न अनुमति दियो। यसले एकातर्फ आन्तरिक तथा वैदेशिक लगानी आकर्षित हुने वातावरण तयार गर्‍यो भने अर्कोतर्फ आन्तरिक तथा वैदेशिक लगानी प्रभावकारी रूपमा परिचालन भयो। वैदेशिक पुँजी, प्रविधि र व्यवस्थापकीय विशेषज्ञताको सधन उपयोगले चीनको अर्थतन्त्र विश्व अर्थतन्त्रमा जोडिन पुग्यो। सन् २०१४ सम्म चीनमा ६ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र, १४ वटा खुला तटीय सहर, चार वटा स्वतन्त्र व्यापार परीक्षण क्षेत्र (pilot free trade area) र पाँच वटा वित्तीय सुधार परीक्षण क्षेत्रहरू (financial reform pilot areas) थिए। यसको अतिरिक्त ३१ वटा बन्डेड क्षेत्रहरू (bonded areas), १ सय १४ वटा राष्ट्रियस्तरका उच्च प्रविधि विकास पार्क, १ सय ६४ वटा राष्ट्रियस्तरका कृषि प्रविधि पार्क, ८५ वटा राष्ट्रियस्तरका पर्यावरणसम्बन्धी औद्योगिक पार्क (eco-industrial Park), ५५ वटा राष्ट्रिय वातावरणीय प्रविधि प्रयोग प्रदर्शन क्षेत्र (ecological cultivation demonstration area) र २ सय ८३ वटा राष्ट्रिय आधुनिक कृषि प्रदर्शन क्षेत्रहरू (modern agriculture technology demonstration areas) थिए (China Development Bank, 2017)।

चीन र अफ्रिकालाई केन्द्रमा राखेर विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको वैश्विक अनुभवसम्बन्धी विश्व बैंकको एक प्रतिवेदन अनुसार विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूले सन् २०१० सम्म चीनको गाहस्थ्य उत्पादनमा २२ प्रतिशत योगदान, कुल प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको ४६ प्रतिशत लगानी

^७ Forward and Backward Linkage बारे विस्तृत जानकारीका लागि <https://www.toppr.com/ask/question/forward-and-backward-linkages-were-propounded-by/>, accessed on 2/22/2022, 12:17 PM UTC

भित्रीयान सफल भएको र कुल निर्यातको ६० प्रतिशत हिस्सा ओगटेको पाइन्छ। फलस्वरूप, किसानको आमदानीमा ३० प्रतिशत वृद्धि भएको थियो भने करिब ३ करोड रोजगारी सिर्जना भएको अनुमान गरिएको थियो (Zeng, 2010)। मुख्यगरी विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको सफलताका कारकहरू मध्ये राम्रो नेतृत्वको कारण समस्याहरूलाई सहजै निरूपण गर्न सक्नु, उपयुक्त प्रोत्साहन तथा सुविधाको व्यवस्था र विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू रहेको स्थानको विशिष्ट लाभ (locational advantage), विकसित क्षेत्रहरूको नजिक रहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूले उच्च लगानी गर्न र उत्कृष्ट अभ्यासहरूलाई निरन्तरता दिन वा पुनः उपयोग गर्न सक्ने अवसरहरूको सुनिश्चिता हुनु आदि रहेका थिए (Aslam et al., 2019)।

चित्र २.६: चीनको पूर्वी सामुद्रिक क्षेत्रमा रहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू

स्रोत: University of Texas Libraries^८

चीनमा केन्द्रीय सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई नीतिगत प्राथमिकता राखेजस्तै प्रान्तीय र स्थानीय सरकारले समेत विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी आफ्नो कार्यक्षेत्रमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई विभिन्न सुविधा दिँदै आएका छन्। चीनको यो विशेषता निकै उदाहरणीय छ। यसले गर्दा प्राप्त हुने लगानी र विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलतामा सबैको संलग्नता र स्वामित्व हुने गरेको छ। यस सम्बन्धमा Brautigam et al. (2010) ले निम्न टिप्पणी लेखेका छन्।

८ <https://open.lib.umn.edu/worldgeography/chapter/10-2-emerging-china/> downloaded on 15 December 2022 from

These zones have become one of the principal means by which the Chinese government at local, provincial, and national levels provides preferential policies to foster the development of technology and industry (Brautigam et al., 2010, p. 3).

तालिका २.४: चीनमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा दिइने प्रोत्साहनको समय खाका

क्र.सं.	छुट सुविधा सहूलियत र प्रोत्साहन	प्रकार वा अनुपात
१	कर्पोरेट कर	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अन्य क्षेत्रमा भन्दा कम हुने, उदारणार्थ Shanghai Free Trade Zone मा १५ प्रतिशत र ९ प्रतिशतभित्र रहने
२	आयात कर छुट	विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट मालसामान बाहिर नलागेसम्म आयात कर छुट (गोदामबाहिर नलागेसम्म)
३	मुद्रा सटही सुविधा	निःशुल्क मुद्रा विनिमय दर- प्रमुख मुद्राहरू सटही गर्दा कुनै पनि शुल्क नलाग्ने
४	द्रुत भन्सार सेवा	मलसामान निकासी गर्दा छिटोछरितो र व्यवस्थित भन्सार सेवा उपलब्ध हुने
५	यातायात सेवा	सबै विशेष आर्थिक क्षेत्रको नजिकमा यातायात केन्द्रको (transport hub) सुविधा हुने भएकोले आउन, जान र लोजिस्टिक व्यवस्थापन गर्न सरल हुने
६	भ्याट सुविधा (VAT refund)	भ्याट सुविधा (VAT refund) छिटोछरितो हुने
७	स्थानीय करहरू	निश्चित उद्योगहरूका लागि छुट
८	विशेष आर्थिक नीतिहरू	निर्यातमा करमुक्त, उद्योगलाई आवश्यक आयातमा न्यूनतम कर
९	विदेशी कम्पनीका हकमा थप	संयुक्त लगानी (joint venture) गर्न पाउने
१०	स्थानीय निकाय	थप छुट सुविधा सहूलियत र प्रोत्साहन दिन पाउने विधायिकी अधिकार भएको

स्रोत: Cremaillh & Global Connect Admin B.V., n.d.^९

चीनमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफलताका पछाडि मूलतः विशेष आर्थिक क्षेत्रप्रति सरकारको प्रतिबद्धता, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा व्यवसायमैत्री वातावरणको उपलब्धता, रणनीतिक स्थानमा रहेको अवस्थिति

९. विस्तृत विवरणका लागि <https://globalconnectadmin.com/special-economic-zones-sezs-in-china-how-can-they-benefit-your-company/#:~:text=The%20purpose%20of%20the%20Chinese,build%20and%20development%20of%20infrastructure.> Accessed 3/1/2022 at 9:43 AM UTC

(strategic location) जस्ता तत्वहरू जिम्मेवार रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी, नयाँ-नयाँ प्रविधिक अवलम्बन गर्ने सीप विकाससम्बन्धी तालिमको उपलब्धता, विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थानीय अर्थतन्त्रसँगको आबद्धताजस्ता तत्वहरूले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानीलाई सघाएको देखिन्छ। तथापि, केवल विशेष आर्थिक क्षेत्रको सङ्ख्या वृद्धि गर्ने मान्यता र उच्च तहमा एकअर्काको कार्यक्षेत्रमा हुने हस्तक्षेप लगायतका तत्वहरू चीनमा विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि प्रतिकूल रहने गरेको कतिपय अनुसन्धानले देखाउँछन्। उल्लिखित विषयमा Zeng (2015) ले निम्न विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ।

The success factors of Chinese special economic zones include the strong and long-term commitment of the government, a conducive business environment in the zones, strategic locations, technology upgrading and skills training, and strong linkages with the local economy. However, the Chinese experiences highlight some pitfalls to avoid, such as the “mushroom approach” and high-level overlaps at the later stage, environmental degradation, and the unbalance between industrial development and social dimensions (Zeng, 2015, p.1).

समग्रमा हेर्दा, चीनमा विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित र सञ्चालित उद्योगलाई मूलतः देहायको छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहन दिएको पाइन्छ जुन तालिका २.४ मा प्रस्तुत छ। यस अनुसार आयकर, कर्पोरेट कर, स्थानीय करका अलावा विभिन्न प्रावधानहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि प्रचलनमा छन्।

२.२.२ भारत

चीनभन्दा निकै अगाडिदेखि विशेष आर्थिक क्षेत्रजस्तै नीति प्रयोग गर्दै आएको भारत निकै वर्ष उपलब्धिविहिन रहनु पर्‍यो। सन् १९६५ बाट नै भारत यस दिशातर्फ उन्मुख थियो भनिन्छ। तलको उल्लिखित रिफरेन्स फुटनोटले भारतको यस ऐतिहासिक तथ्यको पुष्टि गर्छ।

The Indian government had long used export processing zones (EPZs) to promote exports. In fact, Asia’s first EPZ was established in 1965 at Kandla, Gujarat state^{१०}.

त्यसबेला राज्यले आयात प्रतिस्थापन गर्ने आर्थिक उद्देश्य लिएर विशेष आर्थिक क्षेत्र वा विशेष आर्थिक क्षेत्रजस्तै प्रयास थालेको थियो। तर, राम्रो परिणाम आएन। त्यहाँ सन् २००५ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी छुट्टै कानून बनाएपछि मात्रै उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल गरेको बताइन्छ।

India initiated Asia’s first SEZ way back in 1965 to overcome its anti-export bias resultant of import substitution policy. Later, six more EPZs were established in 1980s. But success remained far-fetched as the program lacked supportive legislative and administrative frameworks (Aggarwal, 2004; Kundra, 2000). Expectations were simply not met due to rigid policies, unattractive incentives

१० <https://www.india-briefing.com/news/guide-indias-special-economic-zones-9162.html/>

and lack of single window facility within the zone (ADB, 2015). By 2000, SEZs merely accounted for 5% of exports and 0.2% of employment (ADB,2015). India formulated a comprehensive SEZ Act in 2005 to overcome institutional hurdles and facilitate SEZ investment. The Act encompassed a wide array of fields such as services, manufacturing, trading, re-engineering and reconditioning (ADB, 2015). This led to a significant push to investment in SEZs. As a result, SEZs accounted for 26% of exports and 4.2% of employment in 2014 (ADB, 2015 in ADB, 2019, p.12).

विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा चीनले द्रुत गतिमा हांसिल गरेको उल्लेखनीय प्रगतिवाट प्रभावित भएर भारत यसतर्फ आकर्षित भयो र विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई भारतको सन्दर्भमा पुनःइन्जिनियरिङ गर्दै नयाँ ढङ्गले आर्थिक नीतिसम्बन्धी प्राथमिकतामा यसलाई राख्यो । यसरी प्राथमिकतामा राख्नुपूर्व एक भारतीय मन्त्री स्वयम् आँफै चीन गएर चिनियाँ मोडेलको अध्ययन गरेका थिए । तत्पश्चात् जारी गरिएको आयात-निर्यात नीति (१९९७-२००२) मा परिमार्जन गर्दै भारत सरकारले सन् २००० देखि लागु हुने गरी विशेष आर्थिक क्षेत्र नीति जारी गर्‍यो । कर सहूलियत दिने, एकीकृत पूर्वाधार निर्माण गर्ने, लगानी आकर्षण गर्न छोटो प्रक्रिया र संयन्त्र बनाउनेजस्ता विषयहरू सो नीतिले समेटेको थियो । उक्त विशेष आर्थिक क्षेत्र नीतिलाई लागु गर्ने उद्देश्यले विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि छुट्टै विशिष्ट ऐन सन् २००५ मा र नियमावली २००६ मा जारी भयो । ती कानुन अर्न्तगत सन् २०१४ सम्म ५ सय ६४ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्वीकृत भई सोमध्ये १ सय ९२ वटा सञ्चालनमा पनि आए । ती विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूले करिब ११ लाख रोजगारीका अवसर सिर्जना गरायो ।

Special Economic Zones (SEZs) Scheme in India was conceived by the Commerce and Industries Minister Muroli Maran during a visit to Special Economic Zones in China in 1999. The scheme was announced at the time of annual review of EXIM Policy effective from 1.4.2000. The basic idea is to establish the zones as areas where export production could take place free from all rules and regulations governing imports and exports and to give them operational flexibility (Kumar, 2008, p.2).

तालिका २.५ बमोजिम सेप्टेम्बर २०२१ सम्मको तथ्याङ्कका अनुसार भारतभर सक्रिय सञ्चालनमा रहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रको सङ्ख्या २ सय ६७ छ जसमध्ये धेरैजसो विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू आन्ध्र प्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरातजस्ता राज्यमा सञ्चालनमा छन् । त्यसमध्ये करिब २७ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू बहुवस्तु उत्पादन गर्ने प्रकृतिका छन् । एकलवस्तु उत्पादन गर्ने प्रकृतिका २ सय ४० वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र छन् । वस्तुतर्फ आइसीटी (ICT) उत्पादनमा सबैभन्दा धेरै अर्थात १ सय ६१ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र भएवाट भारतीय विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू या त एकलवस्तुमा त्यसमा पनि आइसीटीमा अत्यधिक केन्द्रित देखिन्छन् ।

तालिका २.५: भारतमा भएका चालु अवस्थाका विशेष आर्थिक क्षेत्रको सङ्ख्या र क्षेत्रगत वितरण

कुल चालु अवस्थाका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू	२६७
बहुवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्र (multi-product SEZ)	२७
वस्तु केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र (product specific SEZ)	२७०
आइटी (IT) उत्पादन गर्ने विशेष आर्थिक क्षेत्र	१६१
सेवाजन्य उत्पादन गर्ने विशेष आर्थिक क्षेत्र	१०
वस्तु (goods) उत्पादन गर्ने विशेष आर्थिक क्षेत्र	२५७

स्रोत: *Special Economic Zones in India, 2022*

त्यसैगरी हिरा ज्वेलरी, हस्तकला, सौर्य उर्जा, औषधी, हवाई उड्डयन, बायोटेक, एरोस्पेस, खाद्य प्रशोधन, टेक्सटाइल, यातायात, इन्जिनियरिङ, इलेक्ट्रोनिक्स, टेलिकम, फुटवेयर, गार्मेण्टस्, अटोमोबाइल पार्टस्, आल्मुनियम, खनिजपदार्थ, उर्जा सामाग्री, केमिकल्स, गृह निर्माण सामाग्री, छालाजन्य लगायतका वस्तु उत्पादन गर्ने प्रयोजनमा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू निर्धारित तथा सञ्चालित छन्। सङ्ख्यात्मक रूपमा हेर्दा सेवाजन्य (services) उत्पादनमा केवल १० वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू देखिए भने करिब २ सय ५७ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू वस्तु (goods) उत्पादनमा केन्द्रित देखिन्छन्। विशेष आर्थिक क्षेत्रले पछिल्लो समय भारतमा निकै फड्को मारेको पाइन्छ। विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट सन् २००५-०६ मा भएको निर्यात ३.०७ बिलियन अमेरिकी डलर रहेकोमा सन् २०२०-२१ सो बढेर १०२.२४ बिलियन अमेरिकी डलर पुगेको छ। त्यसैगरी, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएको उद्योगमा गरिएको लगानी सन् २००५-०६ मा ०.५४ बिलियन अमेरिकी डलर रहेकोमा सन् २०२०-२१ सो बढेर ८३.१२ बिलियन अमेरिकी डलर पुगेको छ। विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूले दिएको रोजगारीलाई हेर्दा सन् २००५-०६ मा भएको १ लाख ३४ हजार ७ सय ४ जनालाई रोजगार दिएकोमा सन् २०२०-२१ सो सङ्ख्या बढेर २३ लाख ५८ हजार १ सय ३६ पुगेको छ (India Briefing, 2021)^{११} यसबाट लगानी, निर्यात र रोजगारीमा विशेष आर्थिक क्षेत्रले पारेको प्रभावलाई प्रष्टाउँछ।

भारत सरकारले निजी क्षेत्रलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासमा उत्प्रेरित गर्न विभिन्न सहयोगी नीतिहरू लिएको छ। यस सन्दर्भमा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास गर्न आवश्यक पर्ने जग्गा इच्छुक विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासकर्तालाई दिलाउन चार किसिमका मापदण्डहरू अपनाएको पाइन्छ।

- १) बहुवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि कम्तिमा १ हजार हेक्टर
- २) एकलवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि कम्तिमा १ सय हेक्टर
- ३) खुला व्यापार तथा वेयरहाउजिङ क्षेत्र (FTWZ) का लागि न्यूनतम ४० हेक्टर

११ यससम्बन्धी थप विवरणका लागि हेर्नुहोस्- <https://www.india-briefing.com/news/guide-indias-special-economic-zones-9162.html/>

४) आइटी, हस्तकला, बायोटेक, उर्जा, हिरा ज्वेलरीसम्बन्धी विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि कम्तिमा १० हेक्टर

हाल भएका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू मध्ये Madras EPZ (Chennai, Tamilnadu), Cochin SEZ (Kerala), Noida SEZ (UP), Kandla SEZ (Gujarat), Visakhapatnam SEZ (Andhra Pradesh), Santacruz Electronic EPZ SEZ (Mumbai, Maharashtra), Falta SEZ (West Bengal) को भारतको कुल निर्यातमा ठुलो हिस्सा छ। भारतका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूले सन् २०२१/२२ मा भारतीय रुपैयाँ ९,९०,७४७ करोड अर्थात १ सय ३३ अर्ब अमेरिकी डलरको निर्यात गरेका छन्। सन् २०२०/२१ को तुलनामा भारतका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूले गर्ने निर्यात ३० प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो (Department of Commerce India, 2023)। यी तमाम उपलब्धिका बाबजूद केही समीक्षकहरू भारतीय विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई चीनको सफलताका तुलनामा पछि रहेको टिप्पणी गर्छन् (Joshi & Bhatia, 2016; Ranganath, 2014; Ranganathan & Raghavan, 2020)।

निजी क्षेत्रलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग स्थापनार्थ लगानी गर्न साथै विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालन गर्न फरक-फरक छुट सुविधा, सहूलियतको प्याकेज दिने गरिन्छ। भारतले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा दिने सहूलियत तथा प्रोत्साहनहरूको सम्बन्धमा Chakraborty et al. (2017) को टिप्पणी तल उल्लेख गरिएको छ।

The key privileges included-1) duty free import/domestic procurement of goods for development, operation and maintenance of SEZ units; 2) single window clearance from Central and State Approval; 3) 100% Income Tax exemption on export income for SEZ units under Section 10AA of the Income Tax (IT) Act for first 5 years, 50% for next 5 years thereafter and 50% of the ploughed back export profit for next 5 years; 4) exemption from minimum alternate tax under section 115 JB of the IT Act; 5) external commercial borrowing by SEZ units upto US \$ 500 million in a year without any maturity restriction through recognised banking channels; and 6) exemption from Central Sales Tax, Service Tax, States sales tax, dividend distribution tax and other levies of the respective State Governments (Chakraborty et al. 2017, p. 624).

उल्लिखित सन्दर्भमा भारतले विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास गर्न र विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र उद्योग सञ्चालन गर्दा दिइने छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहनहरूको सङ्क्षिप्त विवरण तालिका २.६ र २.७ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका २.६: भारतमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा हुने उद्योगलाई दिइएका छुट सुविधाहरू

क्र.स.	विषय	छुट सुविधाको विवरण
१	भन्सार कर	आयातमा छुट साथै विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास, सञ्चालन र मर्मतका लागि गरिने आयातित वस्तुमा कर छुट
२	एकलविन्दु सेवा	केन्द्रीय र राज्य सरकारका निकायहरूबाट एकलविन्दु सेवा प्रदान
३	आयकर (२०२० अप्रिल १ बाट लागु हुने)	निर्यातबाट हुने आयमा १०० प्रतिशत आयकर छुट पाँच वर्षका लागि आवधिक कानून (sunset law) को व्यवस्था निर्यातबाट हुने आयमा ५० प्रतिशत आयकर छुट अर्को पाँच वर्षका लागि आवधिक कानून (sunset law) को व्यवस्था
४	न्यूनतम विकल्प कर (minimum alternate tax-MAT)	आयकर ऐन अर्न्तगत न्यूनतम विकल्प कर (minimum alternate tax- MAT) मा छुट
५	विक्री कर, सेवा कर, विक्री कर	केन्द्र र राज्य सरकारको विक्री कर साथै सेवा करमा छुट - हाल GST मा परिणत भएको यी करहरूमा ० (शून्य) कर

स्रोत: EPCES, 2020

तालिका २.७: भारतमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने विकासकर्तालाई दिइएका छुट सुविधाहरू

क्र.स.	विषय	छुट सुविधाको विवरण
१	भन्सार कर	विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासका लागि आयात गर्दा भन्सार र अन्तःशुल्क छुट
२	एकलविन्दु सेवा	केन्द्रीय र राज्य सरकारका निकायहरूबाट एकलविन्दु सेवा प्रदान
३	आयकर (२०२० अप्रिल १ बाट लागु हुने)	विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासबाट आर्जित आयमा १५ वर्षसम्म रहने गरी १० वर्षको आयकरमा छुट (२०१७ मार्च १ देखि लागु भएको) आवधिक कानून (sunset law) को व्यवस्था
४	न्यूनतम विकल्प कर (minimum alternate tax- MAT)	आयकर ऐन अर्न्तगत न्यूनतम विकल्प कर (minimum alternate tax- MAT) मा छुट
५	सेवा कर	केन्द्र र राज्य सरकारको विक्री कर साथै सेवा करमा छुट - हाल GST मा परिणत भएको यी करहरूमा ० (शून्य) कर
६	लाभांश कर	आयकर ऐन अर्न्तगत लाभांश वितरण कर छुट

स्रोत: EPCES, 2020

यसको साथै भारतीय विशेष आर्थिक क्षेत्र व्यवस्थापनको निकै उदाहरणीय विशेषताका रूपमा केन्द्र सरकार र प्रदेश सरकार दुवैले विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि आ-आफ्नो अधिकार क्षेत्रबाट छुट सुविधा र प्रोत्साहन दिएको पाइन्छ। एक सङ्घीय व्यवस्थाभित्र रहेर दुवै तहका सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रप्रतिको स्वामित्व दर्शाएको यो राम्रो नमुना हो। यसबाट प्रदेश सरकारहरू एकअर्काबिच आफ्नो सीमाभित्र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानी बढाउने प्रतिस्पर्धा चलेको देखिन्छ (The Indian Special Economic Zones Act, 2005)। नेपाल अझ तीन तहको सरकार भएको सङ्घीय व्यवस्था अपनाएको देश भएको र संघ, प्रदेश र स्थानीय तिनै तह यस्ता छुट सुविधा र प्रोत्साहन दिनसक्ने वित्तीय (fiscal), राजस्व (revenue) लगायतको स्थान (space) मा प्राप्त भएको हुँदा उल्लिखित भारतीय व्यवस्थाबाट सान्दर्भिक व्यवस्था सिक्नु उपयुक्त हुन्छ।

२.२.३ बङ्गलादेश

The Bangladesh Export Processing Zone Act, 1980 को उपयोग गर्दै export processing zones सँग बङ्गलादेशले आक्रामक यात्रा थालेको थियो। सन् १९८० देखि थालिएको बङ्गलादेशको यस यात्राले सन् २०१० मा नयाँ विस्तार भयो। अर्थात्, भारतमा भैं अलि ढिलो गरी विशेष आर्थिक क्षेत्रको अभ्यास सुरु गरियो। यसका लागि सोही वर्ष The Bangladesh Economic Zones Act, 2010 जारी गरियो। अहिले बङ्गलादेशसँग दुवै निकायहरू Bangladesh EPZ Authority र Bangladesh SEZ Authority अलग अलग रूपमा क्रियाशील छन्। दुवैको नेतृत्व प्रधानमन्त्रीबाट हुने गरेको छ। EPZ निर्यातमा केन्द्रित छ भने SEZ आन्तरिक उपभोग र निर्यात दुवैखाले बजारका लागि उत्पादन गर्न केन्द्रित छ। यस मानेमा बङ्गलादेशी प्रयोग EPZ र SEZ को विशिष्टतामा आधारित छ। आदमजी, चिट्टाग्राम, ढाका, ईशवर्दी, कर्नफूली, मोङ्गला, उत्तरा, बेप्जा (चिट्टाग्राम), कुमिला निर्यात प्रशोधन क्षेत्र (EPZ) गरी बङ्गलादेशभरि कुल नौ वटा EPZ सञ्चालनमा छन् (Bangladesh Export Processing Zones Authority [BEPZA], 2020)^{१२}।

सन् २०३० सम्म १ सय वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र खोल्ने महत्वाकाङ्क्षी योजना अघि सारेको बङ्गलादेश सरकारले यस दिशातर्फ निकै उदाहरणीय कार्य गरिरहेको देखिन्छ (Raihan, 2016)^{१३}। यसको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा भण्डै ९७ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण अनुमति स्वीकृत भइसकेको छ। सोमध्ये ६८ वटा सरकारको र बाँकी २९ वटा निजी क्षेत्रको लगानीमा बन्ने छन् (Bangladesh Economic Zones Authority [BEZA], 2023a)^{१४}।

१२ थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- <https://www.bepza.gov.bd/>

१३ थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- <https://www.thedailystar.net/op-ed/economics/how-make-special-economic-zones-successful-1325266>

१४ थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- <https://www.beza.gov.bd/economic-zones-site/>

विशेष आर्थिक क्षेत्र वर्तमान प्रधानमन्त्री शेख हसिनाको सरकारको अत्यन्त उच्च प्राथमिकताको विषय हो । यसैले नेपालमा नेपाल लगानी बोर्डलाई प्रधानमन्त्रीले नेतृत्व गरेभैं बङ्गलादेशमा स्वयम् प्रधानमन्त्रीबाटै Bangladesh Special Economic Zone Authority को अध्यक्षता हुँदै आएको छ । यसको कार्यालय पनि स्वयम् प्रधानमन्त्रीको कार्यालयभित्रै रहेको छ । विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई दिइएको उच्चतम महत्त्वका कारण हालसम्म ८८ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना भइसकेका छन् । सोमध्ये ५९ वटा सरकारी लगानीमा र बाँकी २९ वटा निजी लगानीमा स्थापित र सञ्चालित छन् (Light Castle Partners, 2019)^{१५} ।

यसर्थ, बङ्गलादेश छोटो समयमै दक्षिण एसियामा विशेष आर्थिक क्षेत्रको उपलब्धिपूर्ण उपयोग गर्न सफल देशको सूचीमा पर्दछ । खासगरी economic processing zone (EPZ) उपयोग गार्मेण्टस् र टेक्सटाइल उद्योगको उन्नतिमा उल्लेखनीय भएको छ । मूलतः १९९० को दशकतिर कोरियाली लगायत अन्य विदेशी लगानी भित्र्याउन विशेष आर्थिक क्षेत्र उपयुक्त औजारको रूपमा प्रयोग भयो । बङ्गलादेशको कपडा र गार्मेन्ट क्षेत्रमा श्रम लागत कम हुनुको साथै अमेरिकी बजारमा पहुँचको लागि विशेष सुविधा (preferential access) प्राप्त गरेको थियो (ADB, 2019, p. 11; Shakir & Farole, 2011) । बङ्गलादेशका EPZs को सम्बन्धमा Shakir and Farole (2011) लेख्छन्: विश्वका धेरै अर्थतन्त्रहरू मध्ये, EPZ को सफलताले बङ्गलादेशको निर्यातलाई बढावा दियो । यो कार्यक्रम १९८० मा सुरु गरिएको भएपनि १९९० सुरुआतमा तुलनात्मक लाभ भएको कपडा र गार्मेन्टस् उद्योगमा केन्द्रित गरेपछि मात्र गति लिएको थियो ।

बङ्गलादेशले जापान, दक्षिण कोरिया र चीनलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा लगानी गर्न आह्वान र उत्प्रेरित गरिरहेछ (Raihan, 2016)^{१६} । ती देशहरूबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा ठुलो परिमाणमा थप विदेशी लगानी आउने अपेक्षा गरिएको छ । बङ्गलादेशको लगानी प्रोत्साहन संरचनाले वित्तीय तथा गैरवित्तीय प्रोत्साहनहरू समावेश गरेको छ । वित्तीय प्रोत्साहन अन्तर्गत कर, भन्सार तथा अन्तःशुल्कमा छुट र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीमा सीमा तोकिएको छैन भने गैरवित्तीय प्रोत्साहनहरूमा काम गर्ने अनुमति जारी गर्ने (issuance of work permit) र आवासीय अनुमतिपत्र वा नागरिकताको लागि सिफारिस गर्ने आदि रहेका छन् (Bangladesh Economic Zones Authority, 2023b) । बङ्गलादेशमा विशेष आर्थिक क्षेत्र र उक्त क्षेत्रहरूमा स्थापित उद्योगहरूका लागि सरकारबाट दिइने छुट, सुविधा, सहूलियत तथा प्रोत्साहनसम्बन्धी विस्तृत विवरण अनुसूची ९ मा छ ।

१५ थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- [https://www.lightcastlebd.com/insights/2019/10/an-update-on-special-economic-zones-in-\(bangladesh/#:~:text=However%2C%20as%20per%20data%20from,and%2029%20are%20privately%20owned.](https://www.lightcastlebd.com/insights/2019/10/an-update-on-special-economic-zones-in-(bangladesh/#:~:text=However%2C%20as%20per%20data%20from,and%2029%20are%20privately%20owned.)

१६ थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- <https://www.thedailystar.net/op-ed/economics/how-make-special-economic-zones-successful-1325266>

२.३ अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवबाट केही सिकाइहरू

- १) पछिल्लो १५ वर्षलाई हेर्दा कतिपय देशहरूले निजी क्षेत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास, सञ्चालन र स्वामित्वमा वृद्धि गर्दैल्याएको छ। तुलनात्मक रूपमा हेर्दा १९८० तिर निजी क्षेत्रको लगानीमा स्थापित विश्वमा २५ वटा मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू रहेकोमा सन् २०२० सम्म यो सङ्ख्या ह्वात्तै बढेर २ हजार ३ सय १ पुगेको छ। नेपालले पनि निजी क्षेत्रलाई यसतर्फ आकर्षित गर्न सक्छ।
- २) निर्यातमूलक अर्थतन्त्र अपनाउन चाहने मुलुकहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रको अधिकतम प्रयोग गर्ने मार्गमा बढी अग्रसर हुन सक्नुपर्छ। निर्यात क्षमता बढाउन नसकी पछिल्ला वर्षहरूमा अर्थतन्त्रलाई चुनौती दिनेगरी व्यापार घाटाको मार व्यहोर्नु परेको नेपालका लागि एसियाका निर्यातमा अग्रणी मुलुकहरूले विशेष आर्थिक क्षेत्रमार्फत हासिल उपलब्धिहरू निकै मननीय छन्।
- ३) नेपालमा पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफल प्रयोग गर्न वैदेशिक तथा निजी लगानी आकर्षण हुने वातावरणको सिर्जना तथा विश्वबजारको माग र मूल्य शृङ्खलामा आवद्ध हुनेगरी प्राथमिकताको आधारमा प्रतिस्पर्धी वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गरेर निर्यात गर्न सकिए नेपालको वर्तमान अर्थतन्त्र र निर्यातको पुनर्संरचना गर्ने अवसर आउनेछ। कतिपय देशहरूले विशेष आर्थिक क्षेत्रको उपयोग पूर्वप्राथमिक खाद्यान्न अर्थात् कृषि उपज (commodity) मा आधारित निर्यात व्यापारलाई औद्योगिक वस्तुमा आधारित कृषि निर्यातमा बदल्न सफल भएको उदाहरण छ। क्यारेबियन सानो मुलुक डोमिनिकन गणतन्त्रबाट यो सिकाइ ग्रहण गर्न सकिन्छ। सन् १९७० को दशकबाट सुरु भएको स्वतन्त्र आर्थिक क्षेत्रहरूको स्थापनासँगै डोमिनिकन रिपब्लिकले कमोडिटी-उन्मुख अर्थतन्त्रबाट उत्पादनमुखी अर्थतन्त्रमा (commodity-oriented economy to manufacturing) परिवर्तन गर्न सफल भएको थियो। डोमिनिका रिपब्लिकले अमेरिकी कपडा र गार्मेन्ट उद्योगलाई सस्तो श्रमको कारण प्राथमिकता प्राप्त विशेष व्यापार सम्झौता (preferential trade agreements) को पुँजीकरण गर्न भयो। (ADB, 2019, p13)
- ४) विश्वका विभिन्न मुलुकहरूको अनुभवका आधारमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना र सञ्चालनमा देहाय बमोजिमका पाँच मोडालिटी अवलम्बन गर्न सकिन्छ:
  - (क) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधारको विकास सरकारले गर्ने र व्यवस्थापन करारमा निजी क्षेत्रलाई सञ्चालन गर्न दिने।
  - (ख) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार विकास सरकारले गर्ने र सञ्चालन गर्न निजी क्षेत्रलाई लिजमा दिने।
  - (ग) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार विकास र सञ्चालन दुवै निजी क्षेत्रको सहकार्यमा गर्ने।
  - (घ) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार विकास र सञ्चालन प्रदेश र स्थानीय तहसँगको सहलगानीमा गर्ने।

- (ड) छिमेकी मुलुकसँग द्विपक्षीय लागत साभेदारीमा सीमाको उपयुक्त स्थानमा अन्तरदेशीय विशेष आर्थिक क्षेत्र (cross border SEZs) विकास तथा सञ्चालन गर्ने ।
- ५) विश्वमा प्रचलित उल्लिखित मोडेलहरूमध्ये नेपालका लागि कुन मोडालिटी कस्तो स्वरूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विषय गम्भीर अध्ययनको विषय हो । यसको निक्यौल गर्न बाहिरको सिधै नक्कल गर्नेभन्दा बाहिरको अनुभवको सिकाइका आधारमा नेपालको सन्दर्भ (contexts) लाई टेकेर निचोडमा पुगनु उपयुक्त हुन्छ । यस सन्दर्भमा, सरकारको भूमिका सहजकर्ता र नियमनकर्ता (facilitator and regulator) को रूपमामात्र हुने भएकोले नेपालले पूर्वाधार निर्माण कार्य सम्पन्न भैसकेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्ने कार्य (भन्सार र कर सेवा बाहेक) निजी क्षेत्रलाई जिम्मा दिन सक्छ । साथै, नयाँ विशेष आर्थिक क्षेत्रका पूर्वाधार निर्माण गर्न BOOT मोडलमा निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्न सकिन्छ ।
  - ६) विशेष आर्थिक क्षेत्र करमुक्त क्षेत्र (duty free zone [DFZ]) का रूपमा सञ्चालित हुने गर्छ । विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिरका क्षेत्रमा राज्यले लगाउने कर तथा राजस्व फरक रहने गर्छ ।
  - ७) सङ्घीय ढाँचाको व्यवस्था भएका मुलुकमा विशेष आर्थिक क्षेत्र केवल सङ्घीय सरकारको कार्यक्षेत्र रहेको देखिन्छ । प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारले पनि यसमा सहयोगपूर्ण कार्य गरेका छन् ।
  - ८) विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिरका क्षेत्रमा स्थापित उद्योगहरूले पाउने छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहन फरक-फरक हुने गर्छ । यसका लागि करजन्य र गैरकरजन्य दुवै खाले फरक व्यवहार (differential treatment) स्थापित गरिनु पर्छ ।
  - ९) कतिपय देशले EPZ र SEZ छुट्टाछुट्टै अङ्गका रूपमा प्रयोग गरेका छन् भने कतिपय देशले यसको hybrid model अर्थात् दुवैको संयुक्त मोडेल प्रयोग गरिरहेका छन् ।
  - १०) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा देशमा अन्यत्र लागु हुने कतिपय कानून लागु हुँदैन । तीव्र औद्योगिक विकासका लागि बाधक हुन सक्ने कानूनहरूलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र लागु गरिदैन । त्यस्ता कानूनहरूबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई उन्मुक्ति दिलाइन्छ ।
  - ११) विशेष आर्थिक क्षेत्र देशको अर्थतन्त्रलाई द्रुत औद्योगिकीकरणतर्फ लैजाने सशक्त औजार हो । यसको उपयोग आर्थिक उदारीकरण मार्फत आर्थिक प्रगतिका लागि गरिन्छ ।
  - १२) विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास सञ्चालनमा तीन किसिमका लगानी देखापरेका छन् : क) ठुला व्यवसायिक समूह (Conglomerate) को संलग्नता ख) सरकार-सरकारबिचको सहयोग तथा सहकार्य, ग) सार्वजनिक निजी क्षेत्रको साभेदारी ।
  - १३) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा संलग्न हुने पाँच किसिमका सरोकारवालाहरू हुने गर्छन् । ती हुनः सरकार, विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासकर्ता, विशेष आर्थिक क्षेत्र

क्षेत्र सञ्चालक र विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रयोगकर्ता । उक्त सरोकारवालाहरूको सक्रियतामा नै विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रयोगको सफलता निर्भर गर्छ । यद्यपि, हरेकको भूमिका फरक-फरक हुने गर्छ (थप जानकारीका लागि तालिका ७ हेर्नुहोस्) ।

१४) विशेष आर्थिक क्षेत्र एकल वस्तु वा बहुवस्तु दुवैमा आधारित हुन सक्छ । यो लगानी सम्भाव्यताका आधारमा तय गरिने मोडालिटी हो ।

१५) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा वस्तु (goods) मात्रै नभएर सेवा (services) पनि उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

परिच्छेद ३

नेपालमा औद्योगिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

३.१ औद्योगिक क्षेत्रको स्थापना र वर्तमान अवस्था

नेपालमा औद्योगिक वस्तुहरूको उत्पादन वृद्धि तथा उद्यमहरूको विकास गर्ने उद्देश्यले संयुक्त राज्य अमेरिकाको प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोगमा सन् १९६० मा बालाजु औद्योगिक क्षेत्र स्थापना भएको थियो । उद्योग सञ्चालन गर्नको लागि आवश्यक जग्गासहित सडक, सञ्चार, ऊर्जा, खानेपानी, ढल निकास आदिजस्ता आधारभूत पूर्वाधारहरू उपलब्ध गराउने यो पहिलो औद्योगिक क्षेत्र थियो । त्यसपछि सन् १९८६ सम्म देशको विभिन्न स्थानमा थप नौ वटा उल्लिखित सुविधाहरू दिने औद्योगिक क्षेत्रहरू स्थापना भएका थिए । यी औद्योगिक क्षेत्रहरू: ललितपुरको पाटन; मकवानपुरको हेटौँडा; सुनसरीको धरान; बाँकेको नेपालगन्ज; कास्कीको पोखरा; रुपन्देहीको बुटवल; भक्तपुर, सुर्खेतको वीरेन्द्रनगर, र सप्तरीको गजेन्द्रनारायण सिंह हुन् (तालिका ३.१) ।

तालिका ३.१: नेपालमा सञ्चालित औद्योगिक क्षेत्रहरू र प्रयोगको अवस्था

क्र.सं.	औद्योगिक क्षेत्र रहेको स्थान	आर्थिक सहयोग	क्षेत्रफल (रोपनी)				उद्योगको लागि खुद प्रयोग (प्रतिशतमा)
			कुल	विकसित क्षेत्रफल	भाडा दिएको विकसित क्षेत्रफल	यूटिलिटी र अन्य प्रयोगत	
१	बालाजु (१९६०)	अमेरिका	६७०	६७०	५४०	१३०	८०
२	पाटन (१९६३)	भारत	२९३०	२९३०	२२०	७३	७५
३	हेटौँडा (१९६३)	अमेरिका	२,८२९	२,५०५	१,९०४	६०२	७६
४	धरान (१९७२)	भारत	२०२	२०२	१४४	५७	७९
५	पोखरा (१९७४)	नेपाल सरकार	५०१	५०१	३९७	१०२	७९
६	नेपालगन्ज (१९७४)	भारत	२३३	२३३	१८९	४४	८१
७	बुटवल (१९७६)	नेपाल सरकार	४३४	४३४	३७३	६०	८६

क्र.सं.	औद्योगिक क्षेत्र रहेको स्थान	आर्थिक सहयोग	क्षेत्रफल (रोपनी)				उद्योगको लागि खुद प्रयोग (प्रतिशतमा)
			कुल	विकसित क्षेत्रफल	भाडा दिएको विकसित क्षेत्रफल	यूटिलिटी र अन्य प्रयोगत	
८	भक्तपुर (१९७९)	जर्मनी	७१.३	७१.३	५२.६	१३०	७३.८
९	वीरेन्द्रनगर (१९८१)	नेदरल्याण्ड	९०.०	९०.०	६८.१	२१.९	७५.७
१०	गजेन्द्रनारायण सिंह (१९८६)	भारत	२९४.०	१६४.०	३५.५	१३०.०	२१.७
जम्मा			५,६१७.३	५,१६३.३	३,९२३.८	१,२३५.०	७६.०
प्रयोग प्रतिशत				९१.९	७६.०		

स्रोत: औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड । <https://idm.org.np/about-us#>

यी औद्योगिक क्षेत्रहरूले देशको विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा स्थानीय लगानी, श्रम सीप तथा कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योगलाई प्रवर्धन तथा रोजगार सिर्जना गर्न सहयोग गरेका छन् । साथै, यसअघि उल्लिखित औद्योगिक क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन, एकीकृत रूपमा समन्वय तथा आवश्यकता अनुसार देशको विभिन्न स्थानमा नयाँ औद्योगिक क्षेत्रको स्थापनाको लागि सम्भाव्यता अध्ययन र सम्भाव्य देखिएका स्थानमा सोसम्बन्धी कार्य अगाडि बढाउने उद्देश्यले कम्पनी ऐन १९६४ (वि.सं.२०२१) अन्तर्गत सन् १९८८ (वि.सं. २०४५) मा औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड स्थापना भएको थियो । औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेडले नेपाल सरकारको नीतिअनुरूप उद्योगहरूको प्रवर्धन, र उद्योगसम्बन्धी सेवा दिने तथा सहजीकरण गर्ने एक महत्त्वपूर्ण निकायको रूपमा भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ ।

तालिका ३.२ औद्योगिक क्षेत्रहरूमा भएको लगानी, उद्योगहरूको सङ्ख्या र रोजगारी सिर्जनाको अवस्था

औद्योगिक क्षेत्र	लगानी (रु.करोड)			उद्योग सङ्ख्या			बन्द भएका	रोजगार सङ्ख्या
	सरकार	निजी क्षेत्र	जम्मा	कुल	सञ्चालित	निर्माण भैरहेका		
बालाजु	९.००	४००.००	४०९.०	१३७	९७	२६	९	३,५०६
पाटन	५.८०	२००.००	२०५.८०	११६	११३	२	१	१,६००

औद्योगिक क्षेत्र	लगानी (रु.करोड)			उद्योग सङ्ख्या			बन्द भएका	रोजगार सङ्ख्या
	सरकार	निजी क्षेत्र	जम्मा	कुल	सञ्चालित	निर्माण भैरहेका		
हेटौंडा	८४.३९	५०२.००	५८६.३९	१००	६३	१७	१४	२,४१५
धरान	२.३१	३३.००	३५.३१	३७	३०	३	४	७९७
पोखरा	७००	४००.००	४०७.००	७६	७६	७६		३,०००
नेपालगन्ज	१.७५	१९५.२०	१९६.९५	३५	३०	४	१	८६७
बुटवल	१.७९	२३१.००	२३२.७९	७२	६४	४	४	२,०४२
भक्तपुर	२.७४	६०.००	६२.७४	४०	४०	-	-	५६४
वीरेन्द्रनगर	१.४४	५.००	६.४४	२७	२१	२	४	३००
गजेन्द्रनारायण सिंह	४.६८	३५०	८१८	९	४	१	४	२९
जम्मा	१२०.९०	२,०२९.७०	२,१५०.६	६४९	५३८	१३५	४१	१५,१२०
प्रतिशत	५.६२	९४.३८						

स्रोत: औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड । <https://idm.org.np/about-us#>

सन् १९८६ सम्म स्थापना भएका औद्योगिक क्षेत्रहरूले ५ हजार ६ सय १७ रोपनीभन्दा बढी जमिन ओगटेको छ भने उद्योगको लागि विकसित जमिन कुल क्षेत्रफलको करिब ९२ प्रतिशत रहेको छ । साथै, यूटिलिटीमा प्रयोग भएको बाहेक उद्योगहरूले भाडामा उपयोग गरेको खुद जमिन औसत ७६ प्रतिशत रहेको छ । बुटवल औद्योगिक क्षेत्रको सबैभन्दा बढी विकसित क्षेत्रफल अर्थात्, ८६ प्रतिशत उद्योगहरूको लागि उपयोग भएको छ भने सबैभन्दा कम गजेन्द्रनारायण सिंह औद्योगिक क्षेत्रको २१ प्रतिशत मात्र विकसित जमिन उद्योगहरूको लागि उपयोग भएको छ । सन् १९८६ मा स्थापना भएको गजेन्द्रनारायण सिंह औद्योगिक क्षेत्रको १ सय ३० रोपनी जग्गा हालसम्म अविकसित र ग्रीन बेल्टको (green belt) को रूपमा रहेको छ । यो कुल उपलब्ध जमिनको ४४ प्रतिशतभन्दा बढी जमिन हो । यसले के देखाउँछ भने विगत ३६ वर्षसम्म यस औद्योगिक क्षेत्रको पूर्ण उपयोग समेत हुन सकेको छैन (तालिका ३.१) ।

नेपालमा सञ्चालित औद्योगिक क्षेत्रहरूमा भएको लगानी विवरणलाई हेर्दा ९४ प्रतिशतभन्दा बढी लगानी निजी क्षेत्रको रहेको छ भने करिब ६ प्रतिशत लगानी नेपाल सरकारको रहेको छ । नेपालमा सञ्चालनमा रहेका औद्योगिक क्षेत्रहरूमा आ.व. २०७८/७९ सम्म ५ सय ३६ उद्योगहरू सञ्चालनमा

रेहेका छन् भने यी उद्योगहरूबाट १५ हजार १ सय भन्दा बढी रोजगार सिर्जना भएको छ । साथै, यी उद्योगहरूमा करिब २ हजार १ सय ५० करोड लगानी भएको छ । यसैगरी सोही अवधिसम्म १ सय ३५ वटा उद्योगहरू निर्माणाधिन अवस्थामा रहेका छन् (तालिका ३.२) ।

नेपालको प्रत्येक प्रदेशमा ठुला आकारका कम्तीमा एक-एक वटा औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने नेपाल सरकारको नीति अनुसार विभिन्न स्थानमा नयाँ औद्योगिक क्षेत्र घोषणा भई विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन (डीपीआर) तथा भौतिक संरचनाको (पहुँचमार्ग तथा सीमाना घेरावार) निर्माण कार्य भइरहेको छ । यस सन्दर्भमा, नेपाल सरकारको मन्त्रिपरिषद्को २०१६ (वि.सं.२०७२) को निर्णय अनुसार निम्न चार स्थानमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने घोषणा गर्नुका साथै तल उल्लिखित स्थानहरूमा जग्गा प्राप्त गरेको छ भने विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन (DPR) समेत तयार भैसकेको छ । यी औद्योगिक क्षेत्रको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार जग्गा विकास तथा पूर्वाधार विकासका लागि कुल लागत रकम रु. ३६.७९ अर्ब लाग्ने, करिब १ हजार २ सय ९९ हेक्टरमा ५ सय ३५ वटा उद्योगहरू सञ्चालनको लागि प्लटहरू उपलब्ध हुने छन् भने करिब ८२ हजार रोजगारी सिर्जना हुने अनुमान गरिएको छ (तालिका ३.३) ।

तालिका ३.३: नेपाल सरकारले सन् २०१६ मा स्थापना गरेका औद्योगिक क्षेत्रहरू

क्र.सं.	स्थान	आर्थिक सहयोग	क्षेत्रफल कुल	सरकारको अनुमानित लगानी (रु. अर्ब)	सञ्चालन हुने उद्योग सङ्ख्या	अनुमानित रोजगार सङ्ख्या
१	नौबस्ता, बाँके	नेपाल सरकार	२२८.८६	८.७७	१११	२०,०००
२	मयूरढाप, मपवानपुर	नेपाल सरकार	१३४.८६	७.०२	६२	१०,०००
३	दैजी-छेला, कञ्चनपुर	नेपाल सरकार	२९४.००	९.००	१००	२२,०००
४	मोतीपुर, रुपन्देही	नेपाल सरकार	६४१.००	१२.००	२६२	३०,०००
जम्मा			१,२९८.७	३६.७९	५३५	८२,०००

स्रोत: औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड । <https://idm.org.np/about-us#>

३.२ नेपालले सन् १९९० पछि औद्योगिक विकासको लागि अपनाएका मुख्य नीतिगत व्यवस्थाहरूको सङ्क्षेप

औद्योगिक नीतिहरूले कुनै पनि देशको आर्थिक विकासमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको हुन्छ । विश्वका उदयीमान देशहरू जस्तै जापान, दक्षिण कोरिया, मलेसिया, हङ्कङजस्ता देशहरू द्रुत औद्योगिकीकरणका कारण नै उच्च आय भएका देशहरूको समूहको स्थानमा कायम रहन सफल भएको अनुभवले देखाएको

छ। यी देशहरूले सन् १९८० को दशकदेखि नै खुला अर्थतन्त्र (market economy) र तुलनात्मक लाभ भएका प्रतिस्पर्धी वस्तु तथा सेवाहरूको उत्पादन र यी वस्तुहरूको निर्यात प्रवर्धन गर्ने गरी औद्योगिक नीति लागु गरेका थिए। मुख्यगरी औद्योगिकीकरणको लागि लिइएको आर्थिक खुलापन र सोही अनुसार औद्योगिक नीतिमा गरिएको परिवर्तनले लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्ने हुँदा देशको बृहत् आर्थिक चरहरू जस्तै कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP), कुल राजस्व वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, र वैदेशिक व्यापार तथा व्यापार सन्तुलनमा उल्लेखनीय योगदान गरेको हुन्छ।

नेपालले सन् १९५६-१९८५ सम्म उद्योगहरूको संरक्षण गर्ने नीति जस्तै औद्योगिक लगानीलाई कडाइका साथ नियमन, आयातमा उच्च शुल्क र परिमाणात्मक बन्देज, आदिजस्ता नीति अपनाएको भए पनि त्यसपछि आर्थिक खुलापन र उदार शासन प्रणालीको पथमा अगाडि बढेको थियो। औद्योगिक नीति, १९९२ ले सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण मार्फत निजी क्षेत्रलाई देशको औद्योगिकीकरणको लागि अग्रपङ्क्तिमा ल्याउने, निजी उद्योगको राष्ट्रियकरण हुनबाट जोगाउने र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता प्रवर्धन गर्ने सिद्धान्तमा आधारित थियो। औद्योगिक नीति मुख्यगरी (क) गुणस्तरीय र प्रतिस्पर्धी औद्योगिक वस्तुको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिबाट राष्ट्रिय आय र रोजगारीमा वृद्धिसँगै औद्योगिक उत्पादनको निर्यात बढाउने; (ख) स्थानीय स्रोत, कच्चा पदार्थ, सीप र साधनको परिचालन औद्योगिक क्षेत्रको योगदान बढाउन उद्यमशीलतालाई स्थापित गर्नेजस्ता उद्देश्यमा आधारित थियो। नेपाल सरकारले सन् १९९० पछि औद्योगिक विकासको लागि चालेका मुख्य नीतिगत व्यवस्थाहरूको सङ्क्षेप तालिका ३.४ मा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका ३.४ लाई मिहिन रूपमा विश्लेषण गर्दा १९९१ देखि १९९४ सम्म धेरै नीति तथा ऐन जारी भएको पाइन्छ। तर, त्यसपछि, सरकारले बजेट निर्माण गर्दा प्रायः प्रत्येक वर्षको बजेट कार्यक्रममा निर्यातमूलक उद्योगहरूको प्रवर्धन गर्न औद्योगिक विकास तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी प्रावधानको समयसापेक्ष सुधार गर्ने, विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार निर्माण गर्ने प्रतिवद्धता गरेको पाइन्छ। तर पनि, सरकारको यो प्रतिवद्धता तोकिएको समयमा नै पूरा भएको पाइँदैन, उदाहरणार्थ, भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको लागि जमिन प्राप्त तथा सम्भाव्य उद्योगहरूको अध्ययन कार्य सन् २००१ मा सम्पन्न गरेको भएपनि त्यहाँको पूर्वाधार निर्माण कार्य सन् २०१४ मा मात्र सम्पन्न भएको देखिन्छ। यसैगरी, सन् २००३ मा वीरगन्जको वरपर, पाँचखाल र नुवाकोटमा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गर्ने प्रतिवद्धता गरेको भए पनि सन् २०२२ को अन्त्यसम्म पूर्वाधारको निर्माण कार्य सीमराको ब्लक ए मात्र सम्पन्न भएको छ भने पाँचखाल, काभ्रेमा प्रशासनिक भवन र तारवार मात्र सम्पन्न भएको छ। साथै सन् २००५ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी अध्यादेशको मस्यौदा तयार गरी पेस भएको भएपनि विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विधेयक सन् २००८ मा संसदमा पेस भएको थियो। उक्त विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विधेयक आठ वर्षपछि सन् २०१६ मा मात्र ऐनको रूपमा जारी भएको छ। यसले महत्वपूर्ण कानून बन्न पनि निकै लामो समय लाग्ने तथ्य पुष्टि हुन्छ।

साथै सरकारले औद्योगिक क्षेत्र तथा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने स्थानको घोषणा गर्दैजाने तर पूर्वघोषणा भएका औद्योगिक क्षेत्र तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रको लागि आवश्यक जग्गा प्राप्त तथा उक्त क्षेत्रभित्र आवश्यक भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने कार्यलाई तदारुकताका साथ नलिने गरेको देखिन्छ । यसले सरकारका काम कार्यवाहीहरू तदर्थवादमा चल्ने कुराको पुष्टि गर्दछ । सरकारले पहिले घोषणा गरेका कार्यहरू सम्पन्न नभएसम्म सोही प्रकृतिका नयाँ कार्यहरू कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धता नगर्नु नै राम्रो हुन्छ, अन्यथा नेतृत्व तथा सरकारप्रति जनताको विश्वास गुम्छ, भने राज्य र नागरिकविचको सम्बन्ध पनि सुदृढ हुँदैन ।

तलिका ३.४: नेपालले औद्योगिक विकासको लागि चालेका मुख्य नीतिगत व्यवस्थाहरूको सङ्क्षेप

क्र.सं.	मिति	विवरण
१	१९९१	नेपाल सरकारका बजेट वक्तव्य (२०४८/४९) निर्यात प्रवर्धन क्षेत्र स्थापनाको लागि प्रारम्भिक कार्यहरू (जग्गा खरिद लगायत पूर्वनिर्माण कार्यहरू) सुरु गर्ने ।
२	१९९२	<ul style="list-style-type: none"> ▶ विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९ (पहिलो संशोधन २०५२) ▶ औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ (पहिलो संशोधन २०५४) ▶ विदेशी लगानी र एकद्वार नीति, २०४९ ▶ वाणिज्य नीति, २०४९ ▶ ट्रेड युनियन ऐन २०४९ (संशोधन-२०५५, २०६६, २०७२)
३	१९९३	<ul style="list-style-type: none"> ▶ श्रम ऐन २०५०
४	१९९४	<ul style="list-style-type: none"> ▶ निजीकरण ऐन २०५० (संशोधन-२०५५, २०६६, २०७२, २०७५)
५	१९९८	<ul style="list-style-type: none"> ▶ उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ (संशोधन-२०५५, २०६६) ▶ नेपालको आर्थिक विकासको लागि निर्यात वृद्धि गर्ने आवश्यकता महसुस भई निर्यात प्रशोधन क्षेत्रको विकासका लागि छलफल सुरु भएको (Wagle, 2019) ।
६	१९९९	<p>नेपाल सरकारका बजेट वक्तव्य, २०५६/५७</p> <p>निर्यातमूलक उद्योगहरूलाई चाहिने भौतिक पूर्वाधार लगायतका प्रशासनिक एवम् आर्थिक सुविधाहरू एकै थलोबाट उपलब्ध गराउने र औद्योगीकरण प्रक्रियालाई गति दिन ड्राइपोर्ट (भैरहवा र वीरगन्ज) भएको स्थान नजिकै निर्यात प्रवर्धन केन्द्रको स्थापना गर्ने ।</p>

क्र.सं.	मिति	विवरण
७	२००१	<p>नेपाल सरकारले भैरहवामा निर्यात प्रशोधन क्षेत्र (export processing zone) स्थापनार्थ ३५.२१८ हेक्टर जग्गा अधिग्रहण गर्नुका साथै उक्त क्षेत्रभित्र स्थापना गर्न सकिने सम्भावित उद्योगहरूको सम्भावना र व्यवस्थापन तथा सञ्चालन कार्यविधि (modality) सम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न भएको (Wagle, 2019) ।</p> <p>नेपाल सरकारका बजेट वक्तव्य, २०५७/५८</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ वित्तीय क्षेत्रको सुधारको लागि ऋण असुली ऐन र वाणिज्य बैंक ऐनमा सामयिक सुधार गर्ने ▶ निजी क्षेत्रको लगानी प्रवर्धन गर्न तथा व्यावसायिक कारोवार खर्चहरू घटाउन आवश्यक नीतिगत, कानुनी, प्रशासकीय र प्रक्रियागत सुधार हरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने । ▶ विद्यमान औद्योगिक नीति तथा वैदेशिक लगानीसम्बन्धी व्यवस्थामा समय सापेक्ष पुनरावलोकन गर्ने । ▶ उद्योग क्षेत्रको दीर्घकालीन दृष्टिकोणको आवश्यकता पूरा गर्न २० वर्षे दीर्घकालीन औद्योगिक योजनाको तर्जुमा गर्ने र
८	२००२	<ul style="list-style-type: none"> ▶ आयकर ऐन, २०५८ [संशोधन-आर्थिक अध्यादेश (२०५९, २०६०, २०६०, २०६१, २०६२, २०६२, २०६२), आर्थिक ऐन (२०६३, २०६४, २०६५, २०६६, २०६६, २०६८, २०७०, २०७३, २०७४, २०७५, २०७६, २०७७), केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन (२०६३, २०६६, २०७२, २०७५)] ▶ आयकर नियमावली, २०५९ (संशोधन-२०५९, २०६४, २०६७, २०७१, २०७२, २०७३, २०७४, २०७५, २०७६, २०७६, २०७७, २०७८)
९	२००३	<p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६०/६१</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण कार्यलाई निरन्तरता दिने र वीरगन्ज वरपर, काभ्रेको पाँचखाल र नुवाकोटको रातमाटे-जिलिड-देवघाट क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास सुरु गर्ने घोषणा गर्नुका साथै निर्माणाधीन निर्यात प्रशोधन क्षेत्रको निर्माण शीघ्र सम्पन्न गर्न र नयाँ विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको पूर्वाधार निर्माणको लागि रु. ४ करोड २५ लाख बजेट विनियोजन गरेको ।

क्र.सं.	मिति	विवरण
		<ul style="list-style-type: none"> ▶ औद्योगिक क्षेत्र, निर्यात प्रशोधन क्षेत्र, पर्यटकीय तथा मनोविनोद क्षेत्र र विशेष व्यापारिक क्षेत्रहरूको विकास र व्यवस्थापनका लागि लचिलो श्रम नीतिका प्रावधानहरू रहेको विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानून ६ महिनाभित्र तर्जुमा गर्ने तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अत्यावश्यक भौतिक पूर्वाधारका अतिरिक्त सूचना प्रविधि, बैकिङ् सेवा, सुरक्षा र सरलीकृत कर तथा भन्सार सेवा पुऱ्याउने प्रतिबद्धता गरेको ।
१०	२००४	<ul style="list-style-type: none"> ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास समितिको स्थापना <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६१/६२</p> <p>नेपाल विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य भैसकेको सन्दर्भमा निजी क्षेत्रसमेतको संलग्नतामा उद्योग एवम् वाणिज्यसम्बन्धी विभिन्न कानूनहरूलाई विश्व व्यापार सङ्गठनको प्रावधान अनुकूल हुनेगरी पुनरावलोकन तथा परिमार्जन गर्ने</p>
११	२००५	<ul style="list-style-type: none"> ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्र अध्यादेशको मस्यौदा तयार गरी स्वीकृतिका लागि पेस भएको (Wagle, 2019) <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६२/६३</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ वीरगन्जस्थित सुख्खा बन्दरगाहबाट बढी लाभ लिन र तेस्रो मुलुक लक्षित निर्यात प्रवर्धन गर्न वीरगन्जमा विशेष आर्थिक क्षेत्र (special economic zone) निर्माणार्थ छुट्याइएको जग्गामा भौतिक पूर्वाधार निर्माणको काम प्रारम्भ गर्ने । ▶ विमानबाट निकासी गर्न सकिने उच्च मूल्यका गरगहना, कलात्मक सामान, इलेक्ट्रोनिक उपकरणहरूको उत्पादन र निकासी प्रवर्धन गर्न निर्यात प्रशोधन ग्राम (export promotion village) को अवधारणा अगाडि ल्याइएको साथै निर्यात प्रशोधन क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूमा लगानी आकर्षण गर्न आयकरको दरमा कम गरिएको छ । यो व्यवस्था सूचना प्रविधिसम्बन्धी उद्योगमा र निर्यात व्यापारमा पनि लागु भएको ।
१२	२००६	<ul style="list-style-type: none"> ▶ कम्पनी ऐन, २०६३ ▶ प्रतिस्पर्धा प्रवर्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३ ▶ नेपालमा विद्युतीय व्यापारको प्रवर्धन एवम् विकासका लागि विद्युतीय कारोवार ऐन, २०६३

क्र.सं.	मिति	विवरण
		<p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६३/६४</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ निर्यातमूलक उद्योग प्रवर्द्धनका लागि भौतिक पूर्वाधार एवम् सबै सेवा र सुविधाहरू एकै थलोबाट उपलब्ध गराउन भैरहवामा निर्माणाधिन विशेष आर्थिक क्षेत्र आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा सञ्चालनमा ल्याउने । ▶ मौजुदा औद्योगिक नीति, विदेशी लगानी नीति र वाणिज्य नीति परिमार्जनको कार्य आगामी आर्थिक वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने र औद्योगिक क्षेत्रमा देखिएको एकाधिकार र अस्वस्थ प्रतिस्पर्धालाई अन्त्य गर्न २०६३ मंसिरभित्र प्रतिस्पर्धा कानून जारी गर्ने । ▶ आन्तरिक द्वन्द्वका कारण रुग्ण भएका उद्योगहरूलाई पुनरुत्थानको लागि औद्योगिक पुनर्निर्माण कोष स्थापना गर्न रु. ५० करोडको व्यवस्था । ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानूनको तयारी तथा वीरगञ्जमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने ।
१३	२००७	<p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६४/६५</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ औद्योगिक क्षेत्र, निर्यात प्रशोधन क्षेत्र, पर्यटकीय तथा मनोविनोद क्षेत्र र विशेष व्यापारिक क्षेत्रहरूको विकास र व्यवस्थापनका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानून ल्याउने । ▶ राजविराज औद्योगिक क्षेत्रलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रूपान्तरण गर्ने र ▶ बाराको सिमरामा १ सय ५० विघामा गार्मेन्ट प्रशोधन क्षेत्र स्थापना गर्ने । साथै नेपालगन्ज र कैलाली वा कञ्चनपुरको उपयुक्त स्थानमा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माणको प्रारम्भिक अध्ययन गर्ने ।
१४	२००८	<ul style="list-style-type: none"> ▶ वाणिज्य नीति, २०६५ (वाणिज्य नीति, २०४९ को प्रतिस्थापन) <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६५/६६</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी ऐन आ. व. २०६५/६६ भित्र जारी गर्ने प्रतिबद्धतासहित विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालन हुने उद्योगहरूलाई आकर्षण र भन्सारको छुट सुविधा दिन आर्थिक ऐनमा प्रस्ताव गरिएको । ▶ बनेपामा रहेको सूचना प्रविधि पार्क (IT Park) लाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको रूपमा विकास गर्ने र भैरहवामा निर्माण सम्पन्न गरी विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानी गर्न निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्ने सरकारी प्रतिबद्धता ।

क्र.सं.	मिति	विवरण
		<ul style="list-style-type: none"> ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विधेयक (SEZ bill) संसदमा पेश गरेको ।
१५	२००९	<ul style="list-style-type: none"> ▶ मालसामानको बहुविधिक हुवानी नियमावली, २०६६ <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६६/६७</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ नीतिगत स्थायित्व लगानीको वातावरण बनाउने एउटा प्रमुख आधार भएकोले विगतका राम्रा नीतिहरूलाई निरन्तरता दिने । ▶ स्वदेशी तथा विदेशी लगानी ठुला उद्योग तथा पूर्वाधारमा आकर्षित गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय लगानी बोर्ड गठन स्थापना गर्ने घोषणा । ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको पूर्वाधार निर्माण कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिने ।
१६	२०१०	<ul style="list-style-type: none"> ▶ औद्योगिक नीति, २०६७ (औद्योगिक नीति, २०४९ को प्रतिस्थापन) – विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) मा स्थापित उद्योगहरूलाई तोकिएको आयकर छुट, भ्याट सुविधा र अन्य सहायता तथा भन्सार महसुल र स्थानीय करमा छुट दिने गरी औद्योगिक नीति जारी भएको । ▶ नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०१० जारी भएको । ▶ नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६७/६८ ले औद्योगिक पूर्वाधार विकास कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिएको ।
१७	२०११	<p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६८/६९</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ औद्योगिक नीति, २०६७ अनुकूल हुनेगरी आ.व.२०६८/६९ भित्र विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी ऐन, लगानी बोर्ड ऐन र नयाँ औद्योगिक व्यवसाय ऐन ल्याउने र विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण नीति तर्जुमा गर्ने घोषणा गरिएको । ▶ भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको बाँकी पूर्वाधार निर्माण कार्यहरू आ.व. २०६८/६९ भित्र सम्पन्न गर्ने र यस अगाडि आरम्भ गरिएका विशेष आर्थिक क्षेत्रका अतिरिक्त विराटनगर, जुम्ला र पाँचखालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गर्न प्रारम्भिक कार्यहरू अगाडि बढाइने प्रतिबद्धता ।

क्र.सं.	मिति	विवरण
१८	२०१२	<p>▶ आपूर्ति नीति, २०६९ जारी भएको ।</p> <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०६९/७०</p> <p>▶ विगत पच्चीस वर्षमा एउटा पनि औद्योगिक क्षेत्र स्थापना हुन नसकेकोले थप एक औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने कार्य अगाडि बढाउने ।</p> <p>▶ भैरहवाको विशेष आर्थिक क्षेत्रको बाँकी निर्माण कार्य सम्पन्न गरेर आ.व. २०६९/७० को अन्त्यमा सञ्चालन ल्याउने ।</p>
१९	२०१३	<p>▶ विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानुन, समय सापेक्ष नीति र नियमहरू तयार गर्ने, देशका विभिन्न क्षेत्रमा विशेष क्षेत्रहरू स्थापनाको लागि पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन गर्ने र विशेष क्षेत्रहरूमा आवश्यक पूर्वाधार निर्माण गर्ने उद्देश्यले उद्योग मन्त्रालय अन्तर्गत विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास समिति स्थापना भएको थियो ।</p> <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७०/७१</p> <p>▶ भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा ल्याउनुको साथै निर्यात प्रवर्धन गर्न विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्रका उद्योगहरूलाई विशेष सहूलियत उपलब्ध गराउन विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानुनी प्रबन्ध मिलाउने ।</p> <p>▶ विराटनगर र पाँचखालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माणको लागि जग्गा प्राप्त गरी निर्माण कार्य अगाडि बढाउने र सिमरामा निर्माण कार्य सुरु गर्ने ।</p> <p>▶ नवलपरासी, कैलाली, दाङ र सुर्खेतमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापनासम्बन्धी सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने</p> <p>▶ औद्योगिक नीति अनुकूल नयाँ औद्योगिक व्यवसाय ऐनको तर्जुमा र कम्पनी ऐन र विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐनको संशोधन गर्ने ।</p>
२०	२०१४	<p>▶ विदेशी लगानी नीति, २०७१ जारी भएको ।</p> <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७१/७२</p> <p>▶ आ.व. २०७१/७२ मा भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा ल्याउने ।</p> <p>▶ काभ्रेको पाँचखालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको विस्तृत इन्जिनियरिङ डिजाइन तयार गर्ने</p>

क्र.सं.	मिति	विवरण
		<ul style="list-style-type: none"> ▶ जुम्ला तथा पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्रका पहुँच सडक निर्माण कार्य अगाडि बढाउने । ▶ सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण कार्य सुरु गर्ने । ▶ बुटवल मोतीपुरको औद्योगिक क्षेत्रको इन्जिनियरिङ डिजाइन तयार गर्ने ▶ कैलाली तथा कञ्चनपुर लगायत सम्भाव्य स्थानमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने । ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवा (Bhairahawa SEZ) को निर्माण सम्पन्न भएकोले यसको उद्घाटन भएको थियो ।
२१	२०१५	<ul style="list-style-type: none"> ▶ नेपालको संविधान (भाग ४: राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व, धारा ५० (३), धारा ५१ (घ, ङ, च र छ) ▶ वाणिज्य नीति, २०७२ (वाणिज्य नीति, २०६५ को प्रतिस्थापन) <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७२/७३</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा नआएका औद्योगिक क्षेत्रमा नयाँ लगानीकर्तालाई उद्योग स्थापना गर्ने वातावरण मिलाउने । ▶ विदेशी लगानी आकर्षित गर्न विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐनमा समयानुकूल सुधार गर्ने ।
२२	२०१६	<ul style="list-style-type: none"> ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ जारी भएको । ▶ नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०१६ तयार गरिएको । <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७३/७४</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ भ्वापाको दमक, सर्लाहीको मुर्तिया, मकवानपुरको हेटौँडा, रुपन्देहीको मोतीपुर, बाँकेको नौबस्ता, सर्खुतको विरेन्द्रनगर, कैलालीको लम्की र कञ्चनपुरको दैजीमा आधुनिक औद्योगिक क्षेत्र स्थापनाको कार्य अगाडि बढाउने । ▶ एक प्रदेश एक औद्योगिक क्षेत्रको नीति लिने र नयाँ स्थापना हुने औद्योगिक क्षेत्रहरूलाई विशिष्टीकृत वस्तु उत्पादन गर्न विशेष औद्योगिक क्षेत्रको रूपमा विकास गर्ने । ▶ सिमरामा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा तयारी पोशाक उत्पादन गर्ने क्षेत्रको स्थापना कार्य आगामी दुई वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने ।

क्र.सं.	मिति	विवरण
२३	२०१७	<ul style="list-style-type: none"> ▶ राष्ट्रिय बौद्धिक सम्पत्ति नीति, २०७३ ▶ कम्पनी (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७४ <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७४/७५: विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा ल्याउने तथा थप औद्योगिक क्षेत्रहरू स्थापना गर्न अध्ययन गर्ने ।</p>
२४	२०१८	<ul style="list-style-type: none"> ▶ विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ ▶ व्यापार घाटा न्यूनीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्य योजना, २०७५ ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्र (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७५ <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७५/७६: सार्वजनिक निजी साभेदारीमा प्रत्येक प्रदेशमा कम्तिमा एक औद्योगिक क्षेत्र, एक आर्थिक क्षेत्र र एक विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापनाको लागि सम्भाव्यता अध्ययन र पूर्वाधार निर्माण गर्न बजेट विनियोजन भएको ।</p>
२५	२०१९	<ul style="list-style-type: none"> ▶ औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ ▶ सेफगार्ड्स, एन्टी-डम्पिङ तथा काउण्टरभेलिङ सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७६ ▶ नेपालमा विद्युतीय व्यापारको विकास र उपयोगसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति, २०७६ ▶ औद्योगिक व्यवसाय नियमावली, २०७६ ▶ वातावरण संरक्षण ऐन २०७६ <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७६/७७</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ औद्योगिक क्षेत्र सञ्चालन नभएको प्रदेशमा औद्योगिक सञ्चालन गर्न प्राथमिकत दिने । ▶ भ्वापाको दमक, मकवानपुरको मयूरधाप, रुपन्देहीको मोतीपुर, चितवनको शक्तिखोर, बाँकेको नौबस्ता, सर्खुतको चौरासे र कञ्चनपुरको दैजीमा औद्योगिक क्षेत्रको पूर्वाधार निर्माण कार्यलाई तीव्रता दिने । ▶ निजी तथा वैदेशिक लगानि प्रोत्साहित गर्न निर्माणाधिन विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पूर्वाधार सुनिश्चित गर्ने ।

क्र.सं.	मिति	विवरण
२६	२०२०	<ul style="list-style-type: none"> ▶ वातावरण संरक्षण नियमावली, २०७७ ▶ वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण नियमावली, २०७७ ▶ सेफगार्ड्स, एन्टीडम्पिङ तथा काउण्टरभेलिङ नियमावली, २०७७ <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७७/७८</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ आद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र एवम् औद्योगिक ग्राममा स्थापना हुने उद्योगलाई कर प्रणाली मार्फत थप प्रोत्साहन दिने । ▶ औद्योगिक क्षेत्रको पूर्वाधार निर्माण कार्यलाई बढाउन, निर्माणाधिन व्यापारिक मार्गलाई कोरिडोरको रूपमा विकास गर्न र स्थानीय तहमा १३० औद्योगिक ग्राम स्थापना गर्न २ अर्ब ६४ करोडको बजेट विनियोजन । ▶ सार्वजनिक निजी साभेदारीमा विशेष आर्थिक क्षेत्र र अन्तरदेशीय आर्थिक क्षेत्रको लागि सम्भाव्यता अध्ययन, जग्गा प्राप्ति, विद्युत् पहुँच र सडक निर्माणको कार्य सम्पन्न गर्ने ।
२७	२०२१	<ul style="list-style-type: none"> ▶ औद्योगिक व्यवसाय नियमावली, २०७८ <p>नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०७८/७९</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ भ्वापाको दमक, रुपन्देहीको मोतीपुर, मकवानपुरको मयूरधाप, बाँकेको नौबस्ता, कैलालीको लम्की र कञ्चनपुरको दैजीमा आगामी दुई वर्षभित्र औद्योगिक क्षेत्रको पूर्वाधार निर्माण कार्य सपन्न गर्ने । ▶ सलार्हीको मुर्तिया, तनहुँको चिन्तुटार, दाङको लक्ष्मीपुर, सुर्खेतको चौरासेमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्न सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने । ▶ पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार निर्माण कार्य सम्पन्न गरी सञ्चालनमा ल्याउने । ▶ सुनसरीको अमरडुवा, कैलालीको हरैया, बर्दियाको राजापुरमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्न सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने ।

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय, विभिन्न वर्षका बजेट वक्तव्यहरू^{१७} र ऐन तथा नीति नियमहरू

१७ विभिन्न वर्षका बजेट वक्तव्यहरू अर्थ मन्त्रालयको वेबपेज <https://www.mof.gov.np/site/publication-category/17> बाट डाउनलोड गर्न सकिन्छ ।

३.३ पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०७६/७७ - २०८०/८१) मा औद्योगिक विकास

यस पञ्चवर्षीय योजनाले निर्यात प्रवर्धनका क्षेत्रमा वैदेशिक पुँजी तथा प्रविधिको लगानी आकर्षित गर्दै औद्योगिक पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन र परिचालन गर्ने नीति लिएको छ। त्यस्तै, सङ्घीय संरचनाले गर्दा अन्तरदेशीय आर्थिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, औद्योगिक कोरिडोर, विशेष आर्थिक क्षेत्र र औद्योगिक ग्राम लगायत पूर्वाधार निर्माण हुँदै गएको स्वीकारेको छ। त्यसैगरी, औद्योगिक पूर्वाधारको विकासलाई प्रमुख चुनौतीका रूपमा लिएको छ। औद्योगिक क्षेत्रको विकास र विस्तारले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उद्योग क्षेत्रको योगदान बढाउने विषय यस योजनावधिको लक्ष्यमा समेटिएको छ। यसबाट पन्ध्रौँ योजनाले औद्योगिक पूर्वाधारलाई दिएको महत्त्व भल्किन्छ।

पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजनाको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष औद्योगिक क्षेत्रको विकासका लागि नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत सुधार गर्ने रणनीति कार्यान्वयन गर्न स्थानीय स्रोत साधन, संभावना र तुलनात्मक लाभको आधारमा प्रादेशिक सन्तुलन कायम हुने गरी औद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र र औद्योगिक ग्राम निर्माण र सञ्चालन गर्ने कार्यनीति लिएको छ।

त्यसैगरी, लगानीमैत्री वातावरण तयार गर्न प्रविधिको प्रयोग, एकद्वार प्रणालीको विकास र औद्योगिक पूर्वाधार विकास गर्ने अर्को रणनीति कार्यान्वयन गर्न अन्तरदेशीय आर्थिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, औद्योगिक ग्रामहरूमा निजी क्षेत्रको उल्लेख्य संलग्नतामा पूर्वाधार निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याइनेछ भन्ने कार्यनीति लिइएको छ। दोस्रो, सोही रणनीति कार्यान्वयन लागि सिमेण्ट, चिनी, फुटवेयर, औषधि, जुस, डेरी, चिया, पस्मिना, हस्तकला लगायतका स्वदेशी कच्चा पदार्थमा आधारित उद्योगको प्रवर्द्धन र पूर्वाधार निर्माणमा सहयोग र सहजीकरण गर्ने कार्यनीति लिइएको छ। सोही रणनीतिको लागि औद्योगिक क्षेत्रमा आवश्यक भौतिक पूर्वाधार निर्माण तथा विस्तार गर्न निजी क्षेत्रसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने कार्यनीति योजनाले अवलम्बन गरेको छ।

पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजनावधिको अन्तसम्म कुल पाँच वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना भई सञ्चालनमा आउने लक्ष्य छ। यसरी, समग्रमा औद्योगिक पूर्वाधारको विकास र सञ्चालन का लागि पन्ध्रौँ योजनाले केही महात्वाकाङ्क्षी प्रस्ताव अघि सारेको छ। तथापि, उक्त लक्ष्य परिपूर्तिका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रका बारेमा स्पष्ट योजना, रणनीति तथा कार्यनीति दिन चालु योजना चुकेको महसुस हुन्छ।

३.४ नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना तथा कानुनी व्यवस्था

नेपालको आर्थिक विकासको लागि निर्यात वृद्धि गर्ने आवश्यकता महसुस भई निर्यात प्रशोधन क्षेत्रको विकासका लागि सन् १९९८ बाट छलफल सुरु भएको थियो (Wagle, 2019)। नेपाल सरकारको बजेट वक्तव्य, २०५६/५७ (१९९९) ले निर्यातमूलक उद्योगहरूलाई चाहिने भौतिक पूर्वाधार लगायतका प्रशासनिक एवम् आर्थिक सुविधाहरू एकै थलोबाट उपलब्ध गराउने र औद्योगिकीकरण प्रक्रियालाई गति दिन ड्राइपोर्ट (भैरहवा र वीरगन्ज) भएको स्थान नजिकै निर्यात प्रवर्धन केन्द्रको स्थापना गर्ने घोषणा

गरेको थियो । यसैगरी, सरकारले सन् २००१ मा भैरहवामा निर्यात प्रशोधन क्षेत्र (export processing zone) स्थापनार्थ ३५.२१८ हेक्टर जग्गा अधिग्रहण गर्नुका साथै उक्त क्षेत्रभित्र स्थापना गर्न सकिने सम्भावित उद्योगहरूको सम्भावना र व्यवस्थापन तथा सञ्चालन कार्यविधि (modality) सम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न भएको (Wagle, 2019) ।

नेपालमा वि.सं. २०६० (सन् २००३) सालदेखि आयोजनाका रूपमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको थालनी भयो । थालनी गर्दा मूलतः ताइवान, बङ्गलादेश र श्रीलङ्काको सफलताबाट नेपालका नीति निर्माताहरू प्रभावित भएको देखिन्छ । प्रारम्भमा सन् २००० मा नेपालमा यसको सम्भाव्यता अध्ययन गरियो । सो अध्ययनले माग र तुलनात्मक लाभको उपलब्धताका आधारमा भैरहवा, वीरगन्जजस्ता स्थानमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्न सिफारिस गर्‍यो । सन् २००० मा पहिलो विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवामा निर्माण गर्ने निर्णय भयो । तत्पश्चात् सन् २००४ मा दोस्रो विशेष आर्थिक क्षेत्र सिमरामा, तेस्रो विशेष आर्थिक क्षेत्र पाँचखाल स्थापना गर्ने निर्णय गरियो । साथै नुवाकोटमा पनि थप अर्को विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने निर्णय गरियो । तत्पश्चात् सन् २००८ मा धनुषा, धनगढी र जुम्लामा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास गर्ने निर्णय गरियो (उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, २०७७) ।

यस क्रममा वस्तुतः वैदेशिक लगानी भित्र्याउने, निर्यात बढाउने, रोजगारीका अवसर वृद्धि गर्ने र उच्च प्रविधि नेपालमा हस्तान्तरण गर्ने उद्देश्यले करिब ३२ स्थानमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने सोच निर्माण भयो । सोमध्ये भैरहवा निर्माण सम्पन्न भएको र सिमरा तथा पाँचखाल निर्माणाधिन रहेको अवस्था छ, त्यस्तै मोरङ, रौतहट, कैलाली, सिराहा र जुम्लामा विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि डीपीआर (विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन) तर्जुमा भइरहेको छ । अन्य केही स्थानहरूका लागि सम्भाव्यता तथा पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन जारी छ ।

हालसम्म भैरहवा जिल्लाको रोहीणी गाँउपालिकास्थित निर्माण सम्पन्न भएको नेपालको एक मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा छ । त्यसैगरी, बारा जिल्लाको जीतपुर सिमरा उपमहानगरपालिका र काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको पाँचखालमा गरी दुई वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू हाल निर्माणाधिन अवस्थामा छन् ।

३.४.१ विशेष आर्थिक क्षेत्रको संस्थागत थालनी

नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र सुरुआत गर्दा संरचनागत रूपमा एक आयोजनाको रूपमा थालिएको थियो । प्रमाणिक आधार नभेटिएपनि त्यस समयमा सन् २००० तिर सो आयोजना सुरु भएको थियो । उक्त आयोजनागत संरचनालाई एक स्थायी निकायका रूपमा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस भई वि.सं.२०६९ (सन् २०१२) मा विकास समिति ऐन, २०१३ (वि.सं.) अन्तर्गत विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास समितिका रूपमा सो आयोजनालाई स्तरोन्नति गरियो । उक्त विकास समितिलाई अझ सशक्त एवम् स्वायत्त निकायका रूपमा विकास गर्नुपर्ने महसुस हुँदै गएपछि छुट्टै ऐनद्वारा एक स्वशासित प्राधिकरण

सिर्जना गरियो । यस सम्बन्धमा जारी नयाँ ऐनबमोजिम निर्यात प्रवर्द्धनद्वारा औद्योगीकरण र आर्थिक विकासलाई तीव्रता दिने उद्देश्य सो विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले लिएको छ । यसका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापन लगायतका कार्य गर्ने उद्देश्यले वि.सं.२०७३ सालमा पहिलो पटक विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ जारी भयो । यसबाट सन् २०१९ मा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण अस्तित्वमा आयो । विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालन का लागि गरिएको यो निकै महत्त्वपूर्ण कदम थियो ।

चित्र ३.१: विशेष आर्थिक क्षेत्रको संस्थागत विकासक्रम (सन्मा)

स्रोत: विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त जानकारीका आधारमा लेखकद्वारा तयार पारिएको

तथापि विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई संस्थागत गर्न गठित विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको विकास र विस्तारमा हालसम्म प्राप्त उपलब्धिहरूका बारे प्रसस्त समीक्षाको खाँचो छ ।

३.४.२ विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

औद्योगिक नीति, २०४९ ले औद्योगिक विकासलाई उच्च प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउन उद्योगहरूलाई आयकर, विक्रीकर तथा अन्तःशुल्क आदिजस्ता थप छुट सुविधा तथा सहूलियत उपलब्ध गराउन मार्गनिर्देश गरेको पाइन्छ । निर्यात प्रवर्द्धनको माध्यमबाट मुलुकमा औद्योगीकरणको प्रक्रिया अघि बढाई आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्रता प्रदान गर्नको लागि विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारले २०७३ असोज १८ गते “विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३” जारी गरेको थियो । यद्यपि यो ऐन जारी भएको छोटो समयमा नै संशोधन भएर मिति २०७५ साल चैत १३ गते मा “विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७५” जारी भएको छ ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रको कानुनी तथा संरचनागत सुधारका लागि औद्योगिक नीति, २०६७ ले महत्त्वपूर्ण मार्ग निर्देश गरेको छ । औद्योगिक नीति, २०६७ को बुँदा १९.१ विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विशेष व्यवस्थामा “विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई निम्न अनुसार परिभाषित गरिएको छ:

“विशेष आर्थिक क्षेत्र भन्नाले औद्योगिक क्रियाकलापलाई सघन रूपमा सञ्चालन गर्न नेपाल सरकारद्वारा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशितगरी घोषणा गरिएको निर्यातमूलक वस्तु र सेवाको उत्पादन प्रमुख उद्देश्य रहेको कुनै खास व्यावसायिक क्षेत्र जसमा एकीकृत औद्योगिक सेवा, स्तरीकृत औद्योगिक पूर्वाधार तथा सेवासुविधा भएको, लचिलो श्रमसम्बन्धी व्यवस्था, लगानीको आकर्षणका लागि विशेष सुविधा र सहूलियतसहितको प्रोत्साहनात्मक व्यवस्थासमेत रहेको विशेषीकृत औद्योगिक क्षेत्र, निर्यात प्रशोधन क्षेत्र, निर्यात प्रवर्धन गृह, स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्रसमेतको विशेषीकृत वा एकीकृत आर्थिक क्रियाकलापयुक्त संरचनालाई जनाउँछ” ।

औद्योगिक नीति, २०६७ का प्रमुख उद्देश्य दफा ७.१ मा गुणस्तरीय तथा प्रतिस्पर्धात्मक औद्योगिक उत्पादन एवम् उत्पादकत्व अभिवृद्धिबाट राष्ट्रिय आय र रोजगारीमा बढोत्तरीसहित औद्योगिक वस्तुको निर्यात बढाउने उद्देश्य राखेको छ ।

यसै उद्देश्य हासिल गर्ने सम्बन्धित नीति दफा ८.३ सुदृढ औद्योगिक सम्बन्धलाई उद्योग विकासको प्रबल आधार मानी उत्पादकत्व वृद्धि हुने गरी लचिलो श्रम नीति बनाई रोजगारदाता र श्रमिकविक्रको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउन तथा थप रोजगारी सिर्जना र सुनिश्चितता प्रदान गर्ने उद्देश्यले श्रम कानूनले निर्दिष्ट गरे बमोजिम काम नगर्दाको पारिश्रमिक दिनुनपर्ने सिद्धान्त (no pay for no work principle) लाई अङ्गीकार गरिने व्यवस्था गरियो ।

त्यसैगरी, नीतिको दफा ८.४ मा निर्यातमूलक उद्योग, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योग, प्राथमिकता प्राप्त उद्योग, र अति अविकसित, अविकसित र कमविकसित क्षेत्रमा स्थापित उद्योगहरूलाई प्रोत्साहनस्वरूप थप सुविधा एवम् सहूलियत उपलब्ध गराइने कुरालाई दृढताका साथ राखेको छ ।

यसै उद्देश्य हासिल गर्ने सम्बन्धित रणनीति दफा १०.२ मा सार्वजनिक निजी सहकार्यका आधारमा निर्यातमूलक उद्योगको स्थापनाका लागि प्रोत्साहन दिन सुविधा सम्पन्न विशेष आर्थिक क्षेत्र (special economic zone) को स्थापना गरिने दृढता जनाइयो ।

उद्योगलाई संरक्षण प्रदान गर्ने सन्दर्भमा दफा १०.५ भन्सार महसुल (बाउण्ड रेटभिन्न रहेर) एन्टी डम्पिङ शुल्क (anti-dumping duty) र समीकारक शुल्क (countervailing duty)^{१८} को माध्यमबाट उद्योगलाई संरक्षण प्रदान गरिने प्रवधान राखिएको छ ।

एन्टीडम्पिङ शुल्कको उद्देश्य घरेलु उद्योगहरूको संरक्षण गर्नु हो । यस्तो शुल्क आयात गरिने वस्तुहरूमा लगाइन्छ । सामान्यतया: आयातित वस्तुको मूल्य उचित बजार मूल्य (fair market price) भन्दा कम

१८ (a) Anti-dumping duties are taxes imposed on imported goods in order to compensate for the difference between their export price and their normal value, if dumping causes injury to producers of competing products in the importing country and (b) Countervailing duties, also known as anti-subsidy duties, are import duties imposed under World Trade Organization (WTO) rules and aimed to neutralise the negative effects of subsidies. For detail visit https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm8_e.htm

भएमा एन्टीडम्पिङ शुल्क लगाइन्छ। समीकारक शुल्क अर्थात काउण्टरभेलिङ शुल्क अनुदान प्राप्त वस्तु तथा सेवा आयात गर्दा अनुदान प्राप्त वस्तु वा सेवाले आयात गर्ने देशको आन्तरिक उत्पादनमा पार्नसक्ने नकारात्मक प्रभाव हटाउन विश्व व्यापार सङ्गठनको नियमहरू अन्तर्गत रहेर लगाइएका आयात शुल्कहरू हुन्। यसलाई अनुदान विरोधी शुल्क पनि भनिन्छ।

औद्योगिक नीति, २०६७ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी विशेष व्यवस्था नै गरी निर्यात प्रवर्धनका लागि प्रार्थमिकताका साथ पूर्वाधारसहितको औद्योगिक क्रियाकलाप बढाउन विशेष प्रयास गरेको पाइन्छ।

बक्स १

नेपालको सेफगार्ड्स, एन्टीडम्पिङ तथा काउण्टरभेलिङ सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७६ ले एन्टीडम्पिङ तथा काउण्टरभेलिङ शुल्कलाई निम्न बमोजिम व्याख्या गरेको छ।

क. एन्टीडम्पिङ महसुल - कुनै पनि आयातकर्ताले मिल्दोजुल्दो वा समपूरक मालवस्तु उत्पादन गर्ने स्वदेशी उद्योगलाई हानी नोक्सानी वा गम्भीर हानी नोक्सानी पुग्ने वा पुनसक्ने गरी उत्पादक वा निर्यातकर्ताको मुलुक वा स्वयत्त भन्सार क्षेत्रको सामान्य मूल्यभन्दा कम निर्यात मूल्यमा आयात (डम्पिङ) गरिएका मालवस्तुमा लगाइने महसुललाई एन्टीडम्पिङ महसुल भनिन्छ।

ख. काउण्टरभेलिङ महसुल - कुनै पनि आयातकर्ताले मिल्दोजुल्दो वा समपूरक मालवस्तु उत्पादन गर्ने स्वदेशी उद्योगलाई हानी नोक्सानी वा गम्भीर हानी नोक्सानी पुग्ने वा पुन सक्ने गरी सहूलियतप्राप्त वा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अनुदानप्राप्त मालवस्तुमा आयात गरेमा नेपाल सरकारले अनुसन्धान प्रतिवेदनको आधारमा भन्सार महसुलको अतिरिक्त लगाइने महसुललाई काउण्टरभेलिङ महसुल भनिन्छ।

यसैगरी, विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्थामा सोही नीतिको दफा १९.२ मा पूर्वाधारसहितको औद्योगिक क्रियाकलाप बढाउन तथा सो को माध्यमबाट लगानी प्रवर्धन, उत्पादन वृद्धि, निर्यात प्रवर्धन र रोजगारी सिर्जनामा सघाउ पुऱ्याउन विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना, पूर्वाधार संरचनाको विकास, व्यवस्थापन र सञ्चालन पूर्ण सरकारीस्तरमा, सार्वजनिक निजी सहकार्यमा र पूर्णरूपमा निजी क्षेत्रले समेत गर्न सक्ने गरी कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गरिने उल्लेख गरिएको छ, भने दफा १९.३ ले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले देहायका सुविधा तथा सहूलियतहरू पाउने छन् :

(क) आयकर छुट (दफा १९.३.१):

१) पूर्वाधार संरचनामा लगानी गर्ने लगानीकर्ताले पूर्वाधार संरचना सञ्चालन गरेको वा इजाजतपत्रवालाले उत्पादनको व्यापारिक कारोबार सुरु गरेको मितिबाट प्रचलित कानुन

बमोजिम लागने आयकरमा पहिलो सात वर्षसम्म शतप्रतिशत र त्यसपछिका पाँच वर्षसम्म ५० प्रतिशत छुट पाउनेछ

- २) हिमाली जिल्ला वा नेपाल सरकारले तोकेको पहाडी जिल्लामा रहेको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उत्पादनमूलक उद्योगले आफ्नो उत्पादनको व्यापारिक कारोबार सुरु गरेको मितिबाट प्रचलित कानून बमोजिम लागने आयकरमा पहिलो दश वर्षसम्म शतप्रतिशत र त्यसपछिका पाँच वर्षसम्म ५० प्रतिशत छुट पाउनेछ ।
- ३) विदेशी लगानीकर्ताले विदेशी प्रविधि, बौद्धिक सम्पत्ति वा व्यवस्थापन सेवा शुल्क तथा रोयल्टीबाट आर्जन हुने आयमा लागने आयकर ५० प्रतिशत छुट दिइने छ ।
- ४) अति अविकसित क्षेत्र निर्धारण गरी त्यस्ता क्षेत्रभित्र स्थापित विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगले कारोबार सुरु गरेको मितिले दश वर्षसम्म शतप्रतिशत आयकर छुट पाउनेछन् । साथै, त्यसपछिका दश वर्षसम्म त्यस्ता उद्योगले तिर्नुपर्ने आयकरमा ५० प्रतिशत छुट हुनेछ ।

(ख) मूल्य अभिवृद्धि करसम्बन्धी सुविधा (दफा १९.३.२)

- १) इजाजतपत्रवालाले उद्योगको लागि आवश्यक पर्ने मेसिनरी, उपकरण, मेसिनका पाटपूर्जा, कच्चा पदार्थ वा मालसामान ओसारपसार गर्ने प्रयोजनार्थ एक उद्योगको लागि त्यस्तो उद्योगको स्तर हेरी बढीमा तीन वटासम्म सवारी साधन पैठारी गर्दा तिरेको मूल्य अभिवृद्धि करमा शतप्रतिशत कर कट्टी सुविधा पाउनेछ ।
- २) विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्रका उद्योग व्यवसायीबिच हुने वस्तु वा सेवाको व्यापारमा शून्य दरको सुविधा दिइनेछ ।

(ग) भन्सार महसुल भन्सार महसुल भन्सार महसुल छुट (दफा १९.३.३):

- १) निकासी हुने मालवस्तु उत्पादन गर्न आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ, सहायक कच्चा पदार्थ, प्याकेजिङ सामग्री एवम् उत्पादनमा प्रयोग हुने अन्य पदार्थको लागि बैङ्क जमानतको आधारमा भन्सार महसुल छुट हुनेछ ।
- २) उद्योगको लागि आवश्यक पर्ने प्लान्ट, मेशिनरी, यन्त्र, उपकरण, औजार तथा पाटपूर्जा मा भन्सार महसुल छुट हुनेछ ।
- ३) इजाजतपत्रवालाले नेपालको आन्तरिक बजारमा बिक्री गर्न पाउने वस्तु वा सेवामा लाग्ने भन्सार महसुल तथा अन्य कर बुझाएपछि त्यस्तो वस्तु वा सेवा विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिर लैजान पाउनेछ ।
- ४) कुनै पैठारीकर्ताले कुनै मालवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्रको उद्योगलाई बिक्री गरेमा त्यस्तो मालवस्तुमा लागेको भन्सार महसुल भन्सार कार्यालयले सम्बन्धित पैठारीकर्तालाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

५) इजाजतपत्रवालाले भन्सार छुटमा पैठारी गरेको मालवस्तुको स्वामित्व हस्तान्तरण गर्दा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकिदिएको प्रक्रिया अवलम्बन गर्नु पर्नेछ ।

(घ) स्थानीय कर छुट (दफा १९.३.४): उद्योगले उत्पादन गर्ने वस्तु वा सेवा, पैठारी गर्ने मेसिनरी उपकरण, मेसिनका पाटपूर्जा, कच्चा पदार्थ तथा उद्योग स्थापनाको लागि आवश्यक पर्ने अन्य सामाग्री र मालसामान ओसारपसार गर्ने प्रयोजनार्थ एक उद्योगको लागि त्यस्तो उद्योगको स्तर हेरी बढीमा तीन वटासम्म सवारी साधनमा प्रचलित कानुन बमोजिम लाग्ने कुनै किसिमको स्थानीय कर लाग्ने छैन ।

(ङ) निकासीसरहको सुविधा पाउने (दफा १९.३.५): प्रचलित कानुन बमोजिम स्थापना भएको कुनै फर्म, कम्पनी वा उद्योगले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना भएको उद्योगलाई आफ्नो कच्चा पदार्थ वा कुनै उत्पादन बिक्री गरेमा त्यस्तो बिक्रीलाई निकासीसरहको मानी निकासी गरेवापत प्रचलित कानुन बमोजिम कुनै सुविधा पाउने भए त्यस्तो फर्म, कम्पनी वा उद्योगले पनि सो सुविधा पाउनेछ ।

(च) वेयर हाउसको सुविधा (दफा १९.३.६): विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा अझ सरल बनाई उपलब्ध गराइनेछ । यस्तो सुविधा निवेदन परेको मितिले ४५ दिनभित्र उपलब्ध गराइने समेतको नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ ।

यसरी औद्योगिक नीति, २०६७ ले विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना विकास र सञ्चालनको लागि महत्त्वपूर्ण आधार तयार गरेको पाइन्छ ।

३.४.३ ऐन तथा कानुनी व्यवस्था

(क) औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ को दफा ४३ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी व्यवस्था गरेको थियो । सो व्यवस्था अनुसार औद्योगिक क्रियाकलापलाई सघन रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि निर्यात प्रवर्द्धन क्षेत्र वा निर्यात प्रशोधन क्षेत्र वा विशेष आर्थिक क्षेत्र वा विशेष व्यापारिक क्षेत्र वा पर्यटकीय वा अन्य कुनै क्षेत्र रहने गरी नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी नेपालको कुनै स्थान वा क्षेत्रलाई तोक्न सक्ने कानुनी आधार तयार गरेको पाइन्छ । यस व्यवस्थाले नेपाल सरकारले आवश्यकता अनुसार नेपालको जुनसुकै भौगोलिक स्थानलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापनाको लागि छनोट गर्न वा तोक्न सक्ने कानुनी आधार तय गरेको छ ।

(ख) औद्योगिक व्यवस्थापन ऐन, २०७६

विगतमा औद्योगिक व्यवसायसम्बन्धी कानुनले दिएका छुट सुविधा वा सहूलियत समेत अन्य नयाँ बन्ने कानुनले सीमित गर्ने गरेको सन्दर्भमा औद्योगिक व्यवस्थापन ऐन, २०७६ को दफा ३३ ले यस ऐन अनुसार दिइएको छुट सुविधा वा सहूलियतको प्रत्याभूति दिएको छ : (१) यस ऐन बमोजिम उद्योगलाई

उपलब्ध गराइएको प्रोत्साहन, छुट, सुविधा वा सहूलियतमा कम हुने गरी कुनै व्यवस्था गरिने छैन । तर यस दफाको कुनै व्यवस्थाले थप प्रोत्साहन, छुट, सुविधा वा सहूलियत उपलब्ध गराउन बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन । यो व्यवस्थाले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र सञ्चालनमा रहेका उद्योगहरूले सरकारले तोको मापदण्ड पूरा गरेर वस्तु वा सेवाको निर्यात गर्ने उद्योगहरूलाई विशेष व्यवस्था गरी थप सहूलियत प्रदान गर्न मार्ग प्रशस्त गरेको छ ।

त्यसैगरी, ऐनको दफा ३४ मा राष्ट्रियकरण वा अधिग्रहण नगरिने व्यवस्था गरिएको छ । (१) यस ऐन बमोजिम दर्ता भएको कुनै पनि उद्योग राष्ट्रियकरण गरिने छैन भनी प्रत्याभूती दिएको छ । यो व्यवस्थाले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र उद्योग स्थापन तथा सञ्चालन गर्ने निजी उद्योगीहरूले निर्माण गरेको भौतिक सम्पत्तिको संरक्षण हुने स्पष्ट कानुनी आधार प्रदान गरेको छ ।

(ग) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३:

विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी व्यवस्थाहरू कानुनी रूपमा व्यवस्थित गर्ने सम्बन्धमा जारी गरिएको विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ लाई एक कोशेदुङ्गाका रूपमा लिनुपर्छ । यसको प्रमुख विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

- १) यसको दफा ३ बमोजिम नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी विशेष आर्थिक क्षेत्र तोक्न सक्ने व्यवस्था छ । त्यस्तो विशेष आर्थिक क्षेत्रमा निर्यात प्रशोधन केन्द्र (EPZ), निर्यात प्रवर्धन गृह (EPH) वा नेपाल सरकारले तोकेको अन्य क्षेत्र त्यहाँ रहन सक्नेछ । त्यस्तो निर्यात प्रशोधन क्षेत्र विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र निर्यातका लागि स्थापना गरिने उद्योग रहने क्षेत्रलाई जनाउँछ भनेको छ ।
- २) निर्यात प्रवर्द्धन गृहले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र उत्पादन भएका वस्तु निर्यात गर्ने उद्देश्यले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्रै स्थापना भएको कम्पनी, फर्म वा सहकारीलाई जनाउँछ । यसरी विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई विभिन्न मोडेलमा सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
- ३) दफा ६ ले निजी क्षेत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना र सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै दफा ८ मा कुनै लगानीकर्ताले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग स्थापना गर्न निवेदन दिएकोमा अनुमति दिन नमिल्ने भए सोको कारणसहित ७ दिनभित्र र दिन मिल्ने भए ३० भित्र विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था छ । यस्तो अनुमतिको अवधि उद्योगको प्रकृति अनुसार बढीमा ३० वर्षको लागि हुनेछ ।
- ४) दफा २४ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने उद्योगले पाउने सहूलियतसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । यसमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई गरेको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर रहेको इलाका मानी त्यहाँका उद्योगबाट गरिने व्यापारिक कारोबार साथै त्यहाँ उत्पादित वस्तु तथा सेवालालाई विशेष व्यवहार गर्ने भनिएको छ ।

- ५) दफा ४२ बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्र क्षेत्रमा कामदार वा कर्मचारीले बन्द, हडताल वा आन्दोलन गरी उद्योगलाई हानी नोक्सानी गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ ।
- ६) दफा ४९ बमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनसम्बन्धी निर्णय विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने उद्योगका हकमा प्राधिकरणले गर्नेछ ।

उल्लिखित प्रमुख विशेषताहरूको साथै विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित र सञ्चालित उद्योगलाई देहायको छुटको व्यवस्था गरिएको छ :

- १) दफा २६ ले बहाल वा लिजतर्फ विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना भएका उद्योगलाई भवन वा जग्गा वापत पहिलो वर्ष ५०, दोस्रो वर्ष ४० र तेस्रो वर्ष २५ प्रतिशत छुट दिने व्यवस्था छ ।
- २) दफा २७ ले आयकरतर्फ :
  - क) पहिलो पाँच वर्षसम्म १०० प्रतिशत र कम्तिमा ६० प्रतिशत स्वदेशी कच्चा पदार्थ प्रयोग गर्ने उद्योग भए अर्को १० वर्षका लागि आयकरमा ५० प्रतिशत र अन्य उद्योग भए पाँच वर्षसम्म ५० प्रतिशत छुट पाउनेछ ।
  - ख) नेपाल सरकारले तोकेको पहाडी जिल्लामा भएको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पहिलो १० वर्षसम्म आयकरमा १०० प्रतिशत छुट पाउनेछ ।
  - ग) देहायको आयमा देहाय बमोजिम आयकर छुट पाउनेछ :
    - (अ) उत्पादनको कारोबार सुरु गरेको पाँच वर्षसम्म लाभांश करमा लाग्ने आयकर १०० प्रतिशत,
    - (आ) पाँच वर्षको अवधि भुक्तान भएपछि अर्को तीन वर्षसम्म आयकरमा ५० प्रतिशत,
    - (इ) तर, त्यस्तो आयकर छुट अन्यत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थानान्तरण भएका उद्योगले पाउने छैन ।
  - घ) दफा २८ बमोजिम देहायमा मूल्य अभिवृद्धि कर नलाग्ने :
    - अ) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएको उद्योगले निर्यात गरेको वस्तु वा सेवा तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएको उद्योगलाई बिक्री गरिने कच्चापदार्थ तथा उत्पादित सामानमा शून्य भ्याट लाग्नेछ । तर, निर्यात नभएमा यो सुविधा पाउने छैन ।
    - उ) दफा २९ बमोजिम बैंक जमानतमा भन्सार महसुल छुट तथा अन्य सुविधा दिइने:
      - अ) निर्यात गर्ने उत्पादनका लागि आवश्यक पर्ने मुख्य तथा सहायक कच्चा पदार्थ, प्याकिङ सामग्री र उत्पादनमा प्रयोग हुने अन्य पदार्थ
      - आ) साथै प्लान्ट, मेशीनरी यन्त्र उपकरण, पार्टपूजा तथा तीन वटासम्म सवारी साधन आयात गर्दा ।
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगलाई देहायका सुविधाको व्यवस्था छ :

- (क) दफा ३० बमोजिम निर्यातसरहको सुविधा पाउने : कुनै फर्म, कम्पनी वा उद्योगले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई कच्चा पदार्थ वा उत्पादन बिक्री गरेमा त्यस कारोबारलाई निर्यातसरह मानी कानून बमोजिम कुनै सुविधा पाउने भए त्यस्तो फर्म, कम्पनी वा उद्योगले सो सुविधा पाउनेछ ।
- (ख) दफा ३१ ले विदेशी मुद्रामा फिर्ता लैजान सक्ने: (अ) विदेशी लगानीको केही वा सबै भागको शेयर बिक्रीबाट प्राप्त रकम, (आ) विदेशी लगानी बापत प्राप्त हुने लाभांशको रकम र, (इ) विदेशी ऋणको सांवा र ब्याजको भुक्तानी रकम ।
- (ग) दफा ३२ बमोजिम विदेशी मुद्रामा खाता खोल्न पाउने: विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले वाणिज्य बैंकमा विदेशी मुद्रामा खाता खोल्न सक्ने र कारोबार गर्न सक्नेछ ।
- (घ) दफा ३३ बमोजिम एकद्वार इकाइबाट सुविधा: विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योग वा लगानीकर्तालाई एकै स्थानबाट सेवा, सुविधा र सहूलियत उपलब्ध गराउन सम्बन्धित निकायका इकाइहरू रहने गरी एकद्वार इकाइ स्थापना हुनेछ ।
- (ङ) दफा ३४ बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको सिफारिसमा दिइने भिसा व्यवस्था :
- (अ) लगानीसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्न आउने विदेशी नागरिकलाई ६ महिनासम्मको गैरपर्यटक भिसा दिइनेछ, (ख) लगानीकर्ता वा आश्रित परिवार र अधिकृत प्रतिनिधि वा आश्रित परिवारलाई लगानी रहेसम्म व्यवसायिक भिसा दिइनेछ, र (ग) एकै पटक १ करोड डलरभन्दा अधिक विदेशी लगानी गर्ने लगानीकर्ता र आश्रित परिवारलाई लगानी रहेसम्म आवासीय भिसा दिइनेछ ।
- (च) दफा ३५ बमोजिम देहायका अन्य सुविधा दिइनेछ: (अ) सम्झौतामा लेखिए बमोजिमको वण्डेड वेयर हाउसको उपयोग गर्ने, (आ) उद्योगबिच सब-कण्ट्र्याक्टिङ गर्ने, (ग) छरितो दरमा ह्यास कट्टि गर्ने र (घ) नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरी तोकेका अन्य सुविधा प्रदान गर्ने ।

घ. विशेष आर्थिक क्षेत्र (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७५

विशेष आर्थिक क्षेत्र (पहिलो संशोधन) ऐन, २०७५को दफा १४ मा व्यवस्था भए बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण स्थापना भई कार्यान्वयनमा आएको छ । ऐनको सोही दफाले प्राधिकरणले विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन व्यवस्थापन गर्न, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पूर्वाधार संरचनाको निर्माण र रेखदेख गर्न वा गराउन, विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र स्थापित उद्योगको अनुगमन वा नियमन गर्न तथा त्यस्ता उद्योगहरूलाई एकद्वार इकाइबाट सेवा उपलब्ध गराउन सक्ने प्रावधानहरू उल्लेख गरेको छ भने सोही ऐनको दफा १५ ले प्राधिकरण एक अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला र स्वशासित र सङ्गठित संस्था हुने र परिच्छेद ६ मा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम बमोजिम सम्पादन गर्नुपर्ने सम्पूर्ण काम कारवाही गर्नको लागि प्राधिकरणको एक सञ्चालक समितिको व्यवस्था समेत गरेको छ । उक्त ऐनले विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगले पाउने सहूलियतसम्बन्धी मुख्य प्रावधानहरू तालिका ३.५ दिइएको छ ।

तालिका ३.५: विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगले पाउने सहूलियतसम्बन्धी मुख्य प्रावधानहरू

दफा	विषय	प्रावधानहरू
२४	विशेष व्यवहार गरिने	व्यापारिक कारोबार, उत्पादित वस्तु वा सेवामा लाग्ने महसुल, शलुक वा कर प्रयोजनको लागि त्यस्तो क्षेत्रलाई करको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर रहेको इलाका मानी विशेष व्यवहार गरिने ।
२५	राष्ट्रियकरण नहुने	विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र सञ्चालनमा रहेको उद्योग राष्ट्रियकरण नहुने ।
२६	जग्गा वा भवनको वहाल वा लिज छुट	उद्योग स्थापना भएको पहिलो, दोस्रो र तेस्रो वर्ष क्रमश ५०, ४० र २५ प्रतिशत दरले छुट पाउने ।
२७	आय कर छुट	<ul style="list-style-type: none"> ▶ हिमाली वा नेपाल सरकारले तोकेको पहाडी जिल्लाको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले कारोबार सुरु गरेको मितिले १० वर्षसम्म आयकरको शतप्रतिशत र त्यसपछिका आय वर्षमा लाग्ने आय करको ५० प्रतिशत ▶ हिमाली वा नेपाल सरकारले तोकेको पहाडी जिल्लाको बाहेक अन्य विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले कारोबार सुरु गरेको मितिले पाँच वर्षसम्म आयकरको शतप्रतिशत र त्यसपछिका आयवर्षमा लाग्ने आय करको ५० प्रतिशत ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगीले वितरण गरेको लाभांशमा लाग्ने करको कारोबारमा सुरु गरेको मितिले १० वर्षसम्म शतप्रतिशत र त्यसपछि तीन वर्षसम्म ५० प्रतिशत ▶ विशेष आर्थिक क्षेत्रको उद्योगका विदेशी लगानीकर्ताले विदेशी प्रविधि वा व्यवस्थापन सेवा शलुक तथा रोयल्टीबाट आर्जन गरेको आयमा लाग्ने आय करको ५० प्रतिशत । तर, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थान्तरण भएको उद्योगले यस दफा बमोजिमको आयकर छुट नपाउने
२८	शून्य मूल्य अभिवृद्धि कर	विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगले निर्यात गरेको वस्तु वा सेवा तथा यी उद्योगहरूलाई अन्य उद्योगले विक्री गरेको कच्चा पदार्थ वा मालसामनमा शून्य मूल्य अभिवृद्धि कर तर, निर्यात नभएमा यो सुविधा प्राप्त नहुने

दफा	विषय	प्रावधानहरू
२९	भन्सार महसुल छुट	विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगले पैठारी गर्ने मालवस्तुमा प्राधिकरणको सिफारिस अनुसार विभिन्न भन्सार महसुल तथा अन्य सवुधा प्रदान गर्ने ।
३०	निर्यातसरह सुविधा पाउने	प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको कुनै फर्म, कम्पनी वा विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगहरूलाई बिक्री गरेको कच्चा पदार्थ वा कुनै उत्पादन बिक्री गरेमा त्यस्तो बिक्रीले निर्यातसरह सुविधा पाउने
३१	विदेशी मुद्रा लैजान सक्ने	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा विदेशी मुद्रामा लगानी गर्ने लगानीकर्ताले त्यस्तो विदेशी लगानीको शेयर बिक्री र लाभांशको रकम तथा साँवा तथा ऋणको व्याज रकम विदेशी मुद्रा लैजान सक्ने
३२	विदेशी मुद्रामा खाता खोली कारोबार गर्न सक्ने	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अनुमतिपत्रवालाले प्राधिकरणको सिफारिसमा प्रचलित बैंकको कानून बमोजिम वाणिज्य बैंकमा खाता खोली कारोबार गर्न सक्ने
३३	एकद्वार इकाइ सेवा	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगहरूलाई एकद्वार इकाइबाट सेवा प्रदान गरिने
३४	भिसासम्बन्धी व्यवस्था	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानी गर्न अध्ययन वा अनुसन्धान गर्न आउने विदेशी नागरिकलाई छ महिनासम्म गैरपर्यटकीय भिसा र विदेशी लगानीकर्ताको परिवार वा अधिकृत प्रतिनिधि र निजको परिवारलाई व्यवसायिक भिसाको व्यवस्था रहेको ।

३.४.४ संस्थागत प्रबन्ध

- विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १५ बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण एक स्वशासित सङ्गठित संस्था हुने व्यवस्था गरेको छ । सोही ऐनको दफा १६ ले उक्त प्राधिकरणको काम कर्तव्य र अधिकारमा नेपाल सरकारलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना, विकास र सञ्चालनमा सुभाव दिने, स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी मापदण्ड बनाउने, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगलाई अनुमति दिने वा नवीकरण गर्ने, यस ऐन अनुसार उद्योगले पाउने सेवा, सुविधा र कर छुटका लागि सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्ने, यस ऐन विपरित कार्य गर्ने उद्योगलाई कारवाही गर्ने, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सुरक्षा, बैंक, हुलाक, स्वास्थ्य चौकी, मनोरन्जनस्थलजस्ता सेवा सुविधा जुटाउने, लगानीकर्तालाई आवश्यक पर्ने मेशीनरी, उपकरण, पार्टपूजा, यातायातका साधन, कच्चा पदार्थ, प्याकेजिङ सामग्री आयात गर्न स्वीकृत दिने,

- निर्यात, पैठारी वा उत्पतिको प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगको विकास र प्रवर्द्धनका लागि कार्य गर्ने लगायतका विषयहरू समावेश गरेको छ ।
- २) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३३ ले उद्योग वा लगानीकर्तालाई एकै स्थानबाट सेवा, सुविधा र सहूलियत उपलब्ध गराउन सम्बन्धित निकायका इकाइहरू रहने गरी एकद्वार इकाइको स्थापना गरिने कानुनी प्रावधान छ । लगानीकर्तालाई सहजीकरण गर्न प्रचलित मोडेल one stop service^{१९} को सफल प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।
  - ३) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १९ बमोजिम उल्लिखित कार्य गर्न गराउन उद्योग सचिवको अध्यक्षतामा विभिन्न मन्त्रालय र नेपाल राष्ट्र बैंकका उच्च प्रतिनिधि साथै उद्योग व्यवसायी महासंघहरूको प्रतिनिधित्व भएको सञ्चालक समितिको व्यवस्था भएको छ ।
  - ४) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा २२ ले उच्च पेशागत क्षमता भएको कार्यकारी निर्देशकबाट प्राधिकरण सञ्चालन हुने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो प्रशासकीय प्रमुखको नियुक्ति खुला प्रतिस्पर्धाबाट गरिने प्रावधान छ ।
  - ५) स्वीकृत सङ्गठन ढाँचा र दरबन्दी संरचना बमोजिम ५३ जना कुल कर्मचारीको दरबन्दीको व्यवस्था छ । यसको विस्तृत विवरण अनुसूची २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.४.५ समष्टीगत अर्थनीति

क. वित्त नीति

नेपाल सरकारले विगत आ.व.हरू देखि नै विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि वित्तीय विनियोजन गर्दैआएको छ । अनुसूची ३ बमोजिम आ.व. ०६५/६६ देखि चालु आ.व. ०७८/७९ सम्म बजेट अनवरत विनियोजन हुँदैआएको पाइन्छ । विशेष आर्थिक क्षेत्रमा कुल विनियोजित आ.व.०७७/७८ सम्म रकम रु. ६४४.८५ करोड पुगेको छ । यसलाई वार्षिक रूपमा हेर्दा औसतमा हरेक वर्ष रु. ४९.६० करोड विनियोजन भएको छ । पछिल्लो आ.व. ०७७/७८ मा यो रकम रु. ५०.७२ करोड रहेको देखिन्छ ।

ख. मौद्रिक नीति

उद्योग वा व्यवसायलाई बैंकिङ् तथा वित्तीय क्षेत्रबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा कुल १ सय ७८ वटा नीतिगत प्रतिबद्धतासहित आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को मौद्रिक नीति जारी भएको छ । तर उक्त नीतिमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई लक्षित कुनै नीतिगत प्रतिबद्धता समावेश भएको देखिदैन । तसर्थ, मौद्रिक नीतिले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र सञ्चालनमा रहेका वा हुन चाहेका उद्योगहरूको साथै उक्त क्षेत्रभित्र आउने स्वदेशी वा वैदेशिक लगानीलाई पनि प्रभाव पार्ने भएकोले मौद्रिक नीति जारी

१९. One Stop Service को परिभाषाका लागि <https://www.investopedia.com/terms/o/onestopshop.asp>, 2/25/2022, 12:42 PM UTC

गर्दा यस पक्षतर्फ पनि ध्यान दिनु जरूरी देखिन्छ। यसले नीति कार्यान्वयनमा सहजता ल्याउन निकै सहयोग गर्न सक्छ।

ग. कर नीति

औद्योगिक लगानी प्रवर्धन र विकासका लागि कर नीतिले विभिन्न छुट तथा सुविधा दिएको छ। उद्योगहरूलाई व्यवसायिक आयकर (corporate income tax) मा छुट, वितरण गर्ने लाभांशमा छुट, निश्चित अवधिसम्मका लागि आयकर छुट्टी (tax holiday^{२०}), उद्योगका कच्चापदार्थ, मेशिन, उपकरणजस्ता सामग्रीको आयातमा लाग्ने करमा आंशिक तथा पूर्ण छुटजस्ता छुट सुविधाहरू यस वर्गमा पर्छन्। त्यसैगरी उद्योगका लागि करसम्बन्धी सरल प्रशासनिक प्रक्रिया तथा निर्यातमा मूल्य अभिवृद्धिमा लाग्ने शून्य दरको कर सुविधा पनि उपलब्ध छन्। कर राजस्वतर्फ मूलतः देहायका विषयहरू समेटिएका छन् :

- १) आयकर (घरबहाल समेत) - आयकर ऐन, २०५८ बाट व्यवस्थित
- २) मूल्य अभिवृद्धि कर - मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ बाट व्यवस्थित
- ३) अन्तःशुल्क - अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ बाट व्यवस्थित
- ४) भन्सार महसुल (समीकारक कर वा शुल्क समेत जस्तै: एण्टीडम्पिङ वा काउण्टरभेलिड) - भन्सार ऐन, २०६४ बाट व्यवस्थित

उल्लिखित ऐनहरूमा भएका व्यवस्थाहरूलाई हरेक आ.व.मा आर्थिक ऐनमार्फत संशोधन तथा परिमार्जन गर्ने गरिएको छ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने वा स्थापित उद्योगका हकमा माथिका कानूनहरूमा भएका प्रमुख प्रावधानहरू अनुसूचीमा क्रमसँग विस्तृतमा उल्लेख गरिएका छन्। खासगरी विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि आयकर ऐन २०५८ मा गरिएका व्यवस्थाहरू अनुसूची ५ मा, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन २०५२ मा गरिएका व्यवस्थाहरू अनुसूची ६ मा र भन्सार ऐन २०६४ मा गरिएका व्यवस्थाहरू अनुसूची ७ मा हेर्न सकिन्छ।

घ. विदेशी विनिमय

नेपालले लामो समयदेखि लिएको विदेशी विनिमयसम्बन्धी नीतिको मूल आधार भारतीय भा.रु.सँग नेपाली रुपैयाँको आबद्धता (pegging^{२१}) नै हो। सोका अतिरिक्त नेपाल सरकारले भारतीय मुद्रासँगको विनिमय दर (exchange rate^{२२}) भा.रु. १ बराबर ने.रु. १.६० कायम राखेको छ। त्यसैगरी, चालु

२० Tax Holiday को परिभाषाको लागि हेर्नुहोस्- <https://www.investopedia.com/terms/t/tax-holiday.asp>

२१ Pegging को परिभाषाका लागि हेर्नुहोस्- <https://www.investopedia.com/terms/c/currency-peg.asp#:~:text=A%20currency%20peg%20is%20a,exchange%20rates%20for%20business%20planning.>

२२ Exchange Rate लाई विस्तृतमा बुझ्न हेर्नुहोस्- <https://www.investopedia.com/terms/e/exchangerate.asp>

खातालाई पूर्ण परिवर्त्य (fully convertible^{२३}) र पुँजीगत खातालाई आंशिक परिवर्त्य (partially convertible^{२४}) कायम गरिएको छ। विदेशी लगानीका सन्दर्भमा विगतमा लगानी स्वीकृत भइसकेपछि पनि विदेशी रकम नेपाल ल्याउँदा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृति चाहिने व्यवस्था रहेकोमा नेपाल राष्ट्र बैंकले आदेश जारी गरी गत ८ जुन २०२१ - तदनुसार २०७८/०२/२५) देखि यसमा सरलीकरण गरेको छ। यस बमोजिम विदेशी लगानी स्वीकृत भएपश्चात् विदेशी मुद्रा नेपाल पठाउन वा भित्र्याउन नेपाल राष्ट्र बैंकको थप स्वीकृति चाहिन्न। त्यस्तै विदेशी लगानी तथा आर्जित रकम फिर्ता (repatriation) लैजाने सम्बन्धमा विदेशी लगानीको शेयर बिक्रीबाट प्राप्त रकम, विदेशी लगानीबाट प्राप्त मुनाफा वा लाभांश वापतको रकम, उद्योग वा कम्पनी खारेजी वा लिक्विडेशनमा गएकोमा खारेजी वा लिक्विडेशनपश्चात् सम्पूर्ण दायित्व चुक्ता गरी बाँकी रहन आउने रकम, प्रविधि हस्तान्तरण सम्भौता अर्न्तगत प्राप्त लाभ (रोयल्टी) वापतको रकम लगायत विदेशी लगानी तथा आर्जित रकम लैजान विदेशी मुद्राको सटही स्वीकृति दिने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै, विदेशी ऋणको सावाँ र व्याज भुक्तानीको लागि आवश्यक पर्ने विदेशी मुद्राको सटही सुविधा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट पाइने व्यवस्था गरेको छ (Nepal Rastra Bank, 2021)^{२५}। उल्लिखित व्यवस्थाहरू विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिरका उद्योगहरूबिच विना कुनै फरक व्यवहार (different treatment) लागू हुनेछ।

३.४.६ क्षेत्रगत नीतिहरू

३.४.६.१ वन तथा वातावरण नीति

क. वनसम्बन्धी: वन ऐन, २०७६ को दफा ७२ बमोजिम वन पैदावरमाथि आधारित उद्योगले उद्योग सञ्चालनपूर्व सम्बन्धित वन डिभिजन कार्यालयमा व्यवसायिक सम्भाव्यता र उत्पादन गर्ने वस्तु वा सेवाको जानकारी गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। तर, सोही दफाले औद्योगिक व्यवसायसम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम लघु र घरेलु उद्यमको रूपमा रहेका उद्यमहरूको हकमा यो प्रावधान लागू नहुने व्यवस्था गरेको छ। यसले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र रहेका वन पैदावारमा आधारित उद्योगहरू र लघु र घरेलु उद्यमका बिच फरक व्यवहार गरिएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ भने विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र सञ्चालन रहेका वा सञ्चालन हुन चाहाने उद्योगहरूलाई थप प्रशासनिक भन्कट हुने र अप्रत्यक्ष रूपमा लागत समेत बढ्न सक्ने सम्भावना रहन्छ।

२३ Convertible Currency लाई थप बुझ्न हेर्नुहोस्- <https://www.investopedia.com/terms/c/convertible-currency.asp>

२४ Partially-convertible-currency लाई थप बुझ्न हेर्नुहोस्- <https://www.kantox.com/en/glossary/partially-convertible-currency/>

२५ नेपाल राष्ट्र बैंकले ८ जुन २०२१ मा जारी आदेशको पूर्ण विवरण हेर्नुहोस्- https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2021/06/FXMD-Circular_NRB-Foreign-Investment-and-Loan-Mgt-Bylaw-2078.pdf, 2/25/2022, 1:33 PM UTC

ख. वातावरणसम्बन्धी:

- १) वातावरण संरक्षण ऐन २०७६ को दफा ३ (१) को (क) बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गर्नुपूर्व प्रस्तावको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन स्वीकृत गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- २) सोही ऐनको दफा १३ ले स्वीकृत वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदनभन्दा विपरित हुने गरी आयोजना कार्यान्वयन गरेमा रोक लगाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- ३) सोही ऐनको दफा २१ मा स्वीकृत वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार कार्य भए नभएको र वातावरण संरक्षणसम्बन्धी मापदण्ड परिपालना भए-नभएको हेर्न वातावरण निरीक्षकले अनुगमन र निरीक्षण गर्ने व्यवस्था भएको छ ।
- ४) सोही ऐनको दफा ३५ बमोजिम स्वीकृत वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदनभन्दा विपरित गरेकोमा जरिवानाको व्यवस्था गरेको छ ।
- ५) तर, विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गर्दा गरिने उक्त तीन किसिमका अध्ययन उद्योग स्थापना गर्दा पुनः गर्न लगाइन्छ ।
- ६) यस्तो अध्ययनलाई स्वीकृत गर्ने अधिकार one window अर्न्तगत विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणलाई छैन ।

उल्लिखित व्यवस्थाहरू सबै खाले उद्योगहरूमा विना कुनै फरक व्यवहार (different treatment) लागु हुने व्यवस्था छ । अर्थात्, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएका वा नभएका सबैखाले उद्योगका लागि एउटै प्रावधान छ ।

३.४.६.२ श्रम नीति

- १) श्रम ऐन, २०७४ को दफा ५२ ले प्रत्येक रोजगारदाताले श्रमिकले पाउने आधारभूत पारिश्रमिकबाट १० प्रतिशत कट्टा गरी सोमा १०० प्रतिशत रोजगारदाताबाट थप गरी सञ्चयकोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी, श्रमिकले काम गरेको दिनदेखि सामाजिक सुरक्षा कोषमा रकम जम्मा गर्नुपर्ने प्रावधान छ ।
- २) रोजगारदाताले श्रमिकलाई श्रम ऐन, २०७४ कै दफा ५३ बमोजिम उपदानको व्यवस्था गर्नुपर्ने, दफा ५४ बमोजिम औषधी उपचार बीमा गराउनु पर्ने, दफा ५५ बमोजिम कम्तिमा रु.७ लाख बराबरको दुर्घटना विमा गराउनु पर्ने व्यवस्थाहरू गरेको छ ।
- ३) श्रम ऐन, २०७४ को दफा २३ ले नेपालमा काम गर्न विदेशीले श्रम स्वीकृति लिनुपर्ने प्रावधान गरेको छ ।
- ४) श्रम ऐन, २०७४ को दफा ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८ र ९९ ले प्रचलित श्रम कानूनको कार्यान्वयन भए नभएको श्रम कार्यालय र श्रम निरीक्षकले निरीक्षण, अनुगमन गर्ने र नभएको मा कारवाही गर्नेसम्मको व्यवस्था गरेको छ ।

- ५) श्रम ऐन, २०७४ को दफा १०६ अनुसार नेपाल सरकारले श्रमिकका लागि न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्ने र सोभन्दा कम हुने गरी रोजगारदाताले पारिश्रमिक निर्धारण गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ ।
- ६) श्रम ऐन, २०७४ को दफा ११३ बमोजिम श्रमिकको व्यक्तिगत विवादको समाधान रोजगार दाताले गर्नुपर्ने साथै दफा ११६, ११७, ११८ लगायतका दफाहरूले श्रमिकहरूको सामूहिक विवादको समाधान रोजगारदाताले गर्नुपर्ने व्यवस्थाहरू गरेको छ ।
- ७) श्रम ऐन, २०७४ को दफा १४५ ले उद्योगमा आर्थिक समस्या उत्पन्न भएमा, गाभिएमा, आंशिक वा पूर्ण रूपमा बन्द गर्नुपर्ने भएमा श्रमिक कटौती गर्न सक्ने र कटौती गर्दा एकमुष्ट क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्थाहरू गरेको छ । अर्थात्, principle of no work, no pay^{२६} एक हदसम्म समेटेको छ ।

३.४.६.३ वाणिज्य तथा निर्यात नीति

- १) निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ र नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०१६ मा विशेष आर्थिक क्षेत्र उल्लेख भएको नदेखिएको ।
- २) वाणिज्य नीति, २०७२ मा देहायका बुँदाहरू देखिन्छन् :
  - ▶ नीति र कार्यनीतितर्फ बुँदा १०.३.१२ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रको आसपासका क्षेत्रमा निकासीजन्य उद्योगहरूलाई कच्चा एवम् अर्धप्रशोधित सहायक वस्तु उपलब्ध गराउने प्रकृतिका उद्योगहरू (ancillary industries) स्थापना गर्न निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गरिनेछ, भन्ने व्यवस्था भएको छ ।
  - ▶ नीति र कार्यनीतितर्फ बुँदा १०.३.१७ मा निर्यात व्यापारलाई प्रतिस्पर्धी बनाउन हाल निर्मित सुख्खा बन्दरगाह क्षेत्रहरूको नजिक निजी क्षेत्रको संलग्नतामा निर्यात प्रशोधन क्षेत्रहरूको स्थापनाका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गरिने प्रावधान रहेको छ ।

३.४.६.४ उर्जा नीति:

नेपाल विद्युत् प्राधिकरण विद्युत् वितरण विनियमावली २०६९ को दफा ९ ले उद्योगको कम्पाउण्डमा एकभन्दा बढी उद्योग सञ्चालन गर्ने भएमा ग्राहकले आफ्नो खर्चमा ११ केभी वा ३३ केभीको फिडर बनाउन पाउने साथै प्रत्येक फिडरबाट लाइन लिने उद्योग व्यवसायलाई ग्राहक बनाई विद्युत्को भोल्टेज अनुसारको महसुल लिने व्यवस्था गरेको छ । अर्थात्, विशेष आर्थिक क्षेत्रले फिडर लिएर उद्योगहरूलाई विद्युत् आपूर्ति गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

२६ no-work-no-pay लाई थप बुझ्न हेर्नुहोस्- <https://www.brookes.co.za/no-work-no-pay/>, accessed on 2/25/2022 at 18:54 PM UTC

३.४.६.५ यातायात तथा पूर्वाधार नीति

सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१ र राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ दुवै उद्योगधन्दा तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रका बारेमा बिल्कुल मौन छन् ।

३.४.६.६ भूमि नीति

- १) भू-उपयोग नीति, २०७२ ले कुल ११ वटा क्षेत्रमा भू-उपयोग (land use) गर्ने गरी नीति तर्जुमा गरेकोमा सोमध्ये एक क्षेत्र औद्योगिक क्षेत्रपनि रहेको^{२७} छ । सो औद्योगिक क्षेत्रभित्र विशेष आर्थिक क्षेत्रपनि पर्ने परिभाषा सो नीतिले गरेको छ ।
- २) सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति, २०७१ ले लिजमा सरकारी जग्गा दिन सकिने र यसरी जग्गा दिँदा सो कार्यनीतिको अनुसूची १ ले कुल नौ वटा प्रयोजनका लागि दिन सकिने कानुनी व्यवस्था गरेको छ । यसका अलावा उक्त अनुसूचीको ४ मा 'उद्योग, आर्थिक तथा औद्योगिक क्षेत्र, व्यापारिक तथा पर्यटन उद्योग व्यवसाय' प्रयोजनका लागि सरकारी जग्गा दिन सकिने प्रावधान गरिएको छ^{२८} । साथै, यसरी जग्गा दिने निर्णय कार्यनीतिको दफा १२ (४) अनुसार नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट हुने व्यवस्था भएको छ^{२९} ।
- ३) नेपाल सरकारले सरकारी जमिन उद्योग वा औद्योगिक क्षेत्रलाई लिजमा दिन सकिने व्यवस्था सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति, २०७१ ले गरेको छ । यसका लागि प्रयोगकर्ताले वार्षिक तिर्नुपर्ने लिज रकम ०.२५ प्रतिशत हुने व्यवस्था पनि गरेको^{३०} छ । यसरी लिजमा दिँदा अल्पकालीन पाँच वर्षसम्म, मध्यकालीन २० वर्षसम्म र दीर्घकालीन ३० वर्षसम्मको अवधिमा लागि दिने नीति रहेका छन्^{३१} ।
- ४) राष्ट्रिय भूमि नीति, २०७५ को नीति १.५ ले वन क्षेत्रलाई संरक्षण गर्दै सरकारी जग्गा उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गर्नका लागि लिजमा दिन सकिने^{३२} व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी, विदेशी लगानीकर्ता वा अन्तर्राष्ट्रिय, बहुराष्ट्रिय कम्पनी तथा संस्थालाई सरकारी वा निजी जग्गा लिजमा दिन सकिने नीति तथा कार्यनीति १.२.४ मा सो भूमि नीतिले व्यवस्था गरेको छ^{३३} ।

२७ हेर्नुहोस्, भू-उपयोग नीति, २०७२, नेपाल सरकार, पृ.५

२८ हेर्नुहोस्, सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति, २०७१, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, नेपाल सरकार, पृ.१४

२९ हेर्नुहोस्, सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति, २०७१, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, नेपाल सरकार, पृ.६

३० हेर्नुहोस्, सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति, २०७१, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, नेपाल सरकार, पृ.१४

३१ हेर्नुहोस्, सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति, २०७१, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, नेपाल सरकार, पृ.३

३२ हेर्नुहोस्, राष्ट्रिय भूमि नीति, २०७५, नेपाल सरकार, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, पृ.६

३३ हेर्नुहोस्, राष्ट्रिय भूमि नीति, २०७५, नेपाल सरकार, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, पृ.९

५) जग्गाको हदबन्दी छुट दिनेसम्बन्धी आदेश, २०७४ ले तोकिएका उद्योगलाई हदभन्दा बढी जग्गा खरिद गर्न छुट दिने व्यवस्था गरेको छ ।

भू-उपयोग नीति, २०७२ बमोजिम उपयोगविहिन जमिनको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने गरी उपयोगमा ल्याउने उद्देश्यले एक भूमि बैंक स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता बजेटले पटक-पटक गरेको छ ।

परिच्छेद ४

नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अवस्था

४.१ विशेष आर्थिक क्षेत्रको समग्र अवस्था

नेपालमा २०७८ सालसम्म सञ्चालनमा आएको एक मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र हो। त्यसैगरी, बाराको जीतपुर सिमरा र काभ्रेपलाञ्चोकको पाँचखालमा प्रस्तावित विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माणको क्रममा रहेका छन्। थप ६ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रको डीपीआर अध्ययन सम्पन्न भएका छन् भने सम्भाव्यता अध्ययनको क्रममा १४ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र रहेका छन्। त्यस्तै थप नौ वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भएका छन्। सबै विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको पछिल्लो समग्र अवस्था तल तालिका ४.१ मा दिइएको छ।

तालिका ४.१: विभिन्न चरणमा रहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको वर्तमान अवस्था र सङ्ख्या

सञ्चालनमा आएका	निर्माणाधिन अवस्थामा रहेका	डीपीआर सम्पन्न भएका	सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भएका	पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भएका
रोहिणी गाँउपालिका-१, भैरहवा, रुपन्देही	बारा, जीतपुर सिमरा उ.म.न.पा, ब्लक ए, गार्मेन्ट प्रशोधन क्षेत्र	सिमरा, जीतपुर सिमरा उमनपा, बारा (ब्लक “ए” को विस्तार क्षेत्र)	भापा, कमला गाँउपालिका, रतुवामाई वन (जग्गा उपलब्ध हुन नसकेकोले सम्पन्न नभएको)	इलाम, रोड गाँउपालिका-४, कौसेटार (प्रस्तावित)
	काभ्रेपलाञ्चोक, होक्से, पाँचखाल नगरपालिका	सिमरा, जीतपुर सिमरा उमनपा, बारा (ब्लक बी र सी)	सप्तरी, खडक नगरपालिका	महोत्तरी, बर्दिबास नगरपालिका-१२,१३, बिजलपुर (प्रस्तावित)
		सिमरा, जीतपुर सिमरा उमनपा, बारा (ब्लक डी र ई)	सर्लाही, सागरनाथ (कभिलासी, नवलपुर)	सिन्धुली, दुधौली नगरपालिका-१०, थली
		विराटनगर, विर्जु गाँउपालिका	रौतहट यमुनामाई गाँउपालिका	तनहुँ, ब्यास नगरपालिका-१०, सिसुवाभटेरी (प्रस्तावित)

सञ्चालनमा आएका	निर्माणाधिन अवस्थामा रहेका	डीपीआर सम्पन्न भएका	सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भएका	पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भएका
		सिराहा (साविक: गोविन्दपुर गाविस), लहान नगरपालिका	रौतहट, चन्द्रपुर-बेतौना, चन्द्रपुर नगरपालिका-६,७,८	दाङ, तुलसीपुर नगरपालिका - १२, तोरीगाँउ / डाँगीशरण गाँउपालिका श्रीगाँउ र जुम्ले कुलो जङ्गल)
		जुम्ला (साविक: किचाने, पण्डुवागुफा गाविस-१) कनकासुन्दरी गाँउपालिका	धनुषा (साविक: उमा प्रेमपुर गाविस -१), धनुषाधाम नगरपालिका	कञ्चनपुर, महेन्द्रनगर, (प्रस्तावित)
			चितवन, खैरहनी नगरपालिका-३, चैनपुर	सिन्धुपाल्चोक, चौतारा-साँगाचोकगढी नगरपालिका-४ (प्रस्तावित)
			कपिलवस्तु, सौराहा गाविस (सम्भाव्य नदेखिएको)	रसुवा, कालिका गाँउपालिका-०२, आमाछोदिडमो गाँउपालिका-१, गोसाईकुण्ड गाँउपालिका-९, धुन्चे
			नुवाकोट, तल्लो पिपलटार, विदुर नगरपालिका	रुपन्देही, कम्हारिया सेज, कम्हारिया गाविस (साविक) / लुम्बिनी TZ (Tourism Zone)

सञ्चालनमा आएका	निर्माणाधिन अवस्थामा रहेका	डीपीआर सम्पन्न भएका	सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भएका	पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भएका
			कैलाली, तालवन, माओवादी अस्थायी सिविर (साविक: तालवन मसुरिया गाविस)	
			बर्दिया, राजापुर गाँउपालिका (प्रस्तावित)	
			गोरखा, सिम्लेफाँट, (साविक देउराली गाविस-१), गोरखा नगरपालिका	
			कैलाली, धनगढी, हरैया (साविक: श्रीपुर गाविस) गीता गाँउपालिका	

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र अध्ययन कार्यदल प्रतिवेदन २०७७, पेज ३९-४१

४.२ विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन अवस्था

४.२.१ भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र

वि.सं. २०६० सालदेखि निर्माण थालिएको भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण र सञ्चालन दुवै दृष्टिकोणले नेपालको पहिलो विशेष आर्थिक क्षेत्र हो। रुपन्देही जिल्लाको रोहनी गाँउपालिका-१ मा २०५५ देखि निर्माण प्रक्रिया थालनी गरेको थियो। प्राधिकरण अनुसार यसको अनुमानित लागत रु १ अर्ब रहेको थियो। यसको लगानीकर्ता नेपाल सरकार रहेकोमा हालसम्म रु.९० करोड खर्च भइसकेको छ। यो विशेष आर्थिक क्षेत्र २०७५ भदौदेखि सञ्चालनमा ल्याइएको देखिन्छ। करिब ५२ विघा क्षेत्रफलमा फैलिएको यो विशेष आर्थिक क्षेत्रमा विकास गरिएका कुल ६९ प्लटहरूमध्ये उद्योगहरूका लागि ६७ वटा प्लटहरू छुट्टाइएको छ। तालिका ४.२ मा दिइएको विवरण अनुसार १७ स्वीकृत उद्योगहरू मध्ये २०७८ साउनको दोस्रो हप्तासम्म चार वटा अर्थात् २३.५३ प्रतिशत उद्योगले मात्र उद्योग स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याएका छन्। बाँकी चार वटा अर्थात् २३.५३

प्रतिशत उद्योगहरू निर्माण वा स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका छन् । तर, नौ वटा अर्थात् ५२.९४ प्रतिशत उद्योगहरूले यस पूर्वअनुमति लिएर पनि स्थापना नगरेको वा सञ्चालनमा नआएको देखिन्छ ।

तालिका ४.२: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्वीकृत र सञ्चालित उद्योगहरूको विवरण

क्र.सं.	उद्योगको नाम	उत्पादन	सम्भौता मिति	कैफियत
१	शक्ति मिनेरलस् प्रा.लिमिटेड	रोडा, बालुवा, चिप्स, ग्रिप्स, फाईन डस्ट		उत्पादन हुँदैगरेको
२	ब्रिलियन्ट लाइटेनीड इन्जष्टिज् प्रा.लिमिटेड	एलईडी बल्ब		उत्पादन हुँदैगरेको
३	विस्तार ग्लोबल प्रा.लिमिटेड	भाँडाको सामाग्री	११/०५/२०७५	उत्पादन हुँदैगरेको
४	पञ्चकन्या एस.एस. एक्सपोर्ट प्रा.लिमिटेड	पानी ट्याङ्की		उत्पादन हुँदैगरेको
५	तिरुपति मेटल इन्जष्टिज् प्रा.लिमिटेड	ब्याट्रीमा राख्ने सिसा		निर्माण हुँदैगरेको
६	यस प्लास्टिक इन्जष्टिज्	प्लाष्टिक उत्पादन		निर्माण हुँदैगरेको
७	क्रियसन वर्ल्ड वाइड प्रा.लिमिटेड	जुता	१२/०७/२०७५	निर्माण हुँदैगरेको
८	जय बुद्ध मेटल इन्जष्टिज् प्रा.लिमिटेड	मूर्ती, कलश, पूजाको सामाग्री	०३/१७/२०७५	निर्माण हुँदैगरेको
९	नुमेटल इन्जष्टिज् प्रा.लिमिटेड	Cr Sheet		निर्माण नै नभएको
१०	निर इन्जष्टिज् प्रा.लिमिटेड	प्लाष्टिक ग्रेनुल्स		निर्माण नै नभएको
११	ग्री-वेल झोभेसन प्रा.लिमिटेड	पाइप	०४/२०/२०७५	निर्माण नै नभएको
१२	सुगम नानो हर्बल इन्जष्टिज् प्रा.लिमिटेड	मेडिक-हर्बल, कस्मेटिक हर्बल, सप्लिमेन्ट		निर्माण नै नभएको
१३	आ.डि.एस्. इलेक्ट्रिक प्रा.लिमिटेड	विद्युतीय गाडीको जडान	१०/१९/२०७४	निर्माण नै नभएको

क्र.सं.	उद्योगको नाम	उत्पादन	सम्झौता मिति	कैफियत
१४	नेशनल अर्गानिक प्रा. लिमिटेड	साबुन, कस्मेटिक समान	१२/२९/२०७५	निर्माण नै नभएको
१५	लेड (LED) म्यानुफ्याक्चर इन्जष्टिज्	एलईडी लाइट	०३/१७/२०७५	निर्माण नै नभएको
१६	कुराकानी अनलाइन प्रा.लिमिटेड	सफ्टवेयर, डिजिटल वालेट	१०/१७/२०७५	निर्माण नै नभएको
१७	अरिहन्त एग्रो प्रोसेसिड इन्जष्टिज् प्रा.लिमिटेड	लेन्टिल, बदाम, काजू, माउथ फ्रेशनर	११/२६/२०७५	निर्माण नै नभएको

स्रोत: *Special Economic Zones Authority Nepal [SEZA], 2022a*

विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवामा १७ वटा उद्योगहरूले प्लट लिजमा लिएर उद्योग सञ्चालन गर्ने अनुमति लिएको भएपनि ७ वटा उद्योगहरूले तोकिएको समयभित्र उद्योगको संरचना तयार गरी उद्योग सञ्चालन नगरेकोले स्वीकृत गरिएका २० वटा प्लटहरूको अनुमति रद्द गरिएको छ। यी प्लटहरूको कुल क्षेत्रफल ४६०५४.४ वर्गमिटर रहेको छ। साथै, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्वीकृत प्लट रद्द गरिएका उद्योगहरूको विवरण तालिका ४.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.३: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्वीकृत प्लट रद्द गरिएका उद्योगहरूको विवरण

क्र.सं.	उद्योगको नाम	प्लट सङ्ख्या	क्षेत्रफल (व.मी.)
१	अरिहन्त एग्रो प्रोसेसिड इन्जष्टिज् प्रा.लिमिटेड	२	४५३८.७
२	नेशनल अर्गानिक प्रा.लिमिटेड	३	६०३१.९०
३	कुराकानी अनलाइन प्रा.लिमिटेड	१	२४३९.००
४	आ.डि.एस्. इलेक्ट्रिक प्रा.लिमिटेड	२	७७५.५
५	निर इन्डष्टिज् प्रा.लिमिटेड	४	११४४७
६	शक्ति मिनेरलस् प्रा.लिमिटेड	६	१३८४२.३
७	क्रियसन वर्ल्ड वाइड प्रा.लिमिटेड	२	-

नोट: सञ्चालनमा रहेका उद्योगको एकभन्दा धेरै प्लट लिएको भए उक्त उद्योग विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र भए पनि उद्योग स्थापना नगरेको वा उपयोग नगरेका प्लट रद्द भएको हुन सक्ने

स्रोत: *SEZA, 2023a*

तालिका ४.४: विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासको लागि खर्च भएको विवरण

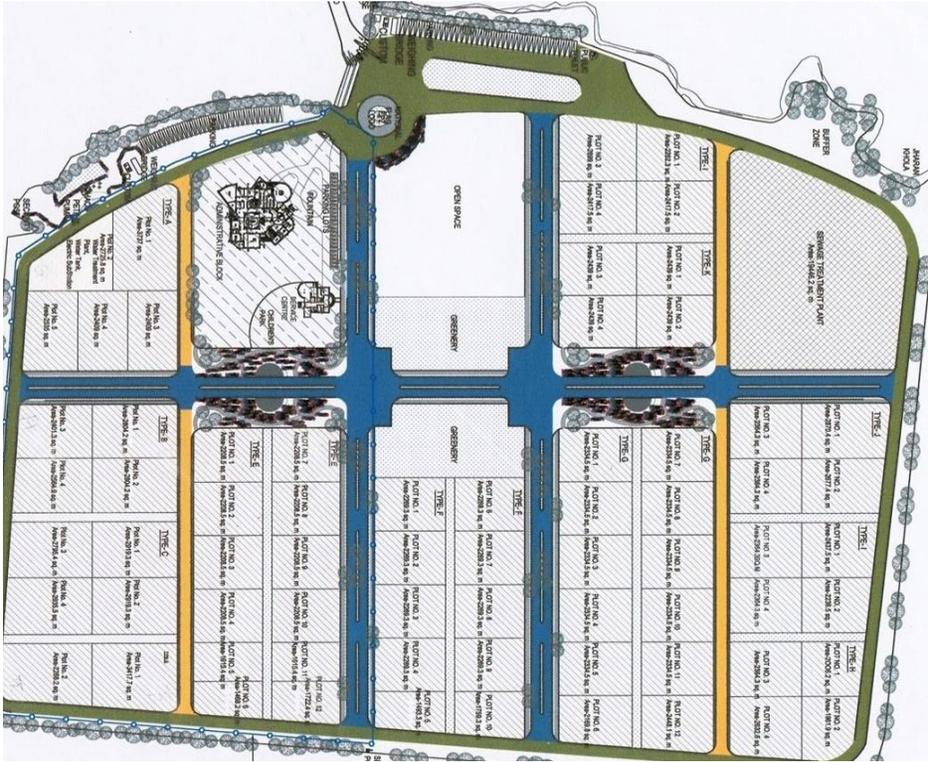
	बजेट विनियोजन (रु. करोड)		खर्च (रु. करोड)		जम्मा खर्च ^३ (रु. करोड)
	पूँजीगत ^१	चालु ^२	पूँजीगत	चालु	
२०६४/६५ सम्मको	२२.०७	NA	२२.०७४	NA	२२.०७
२०६५/६६ देखि २०७७/७८	६३९.७५	५.१०	२९.७२३६	३.७०	३००.९३
जम्मा	६६१.९२	५.१०	३१९.३	३.७०	३२३.०१
२०७७/७८ सम्मको कुल पूँजीगत खर्च (प्रतिशत)	४८.२५				
२०६५/६६ देखि २०७७/७८ सम्मको पूँजीगत खर्च	४६.७%				
२०७६/०७ देखि २०७७/७८ सम्मको चालु खर्च	७२%				
जम्मा कुल खर्च	४८.८%				

टिप्पणी: १/ २०६४/६५ सम्मको विनियोजनको तथ्याङ्क उपलब्ध नभएकोले खर्चलाई नै विनियोजन मानिएको
 २/ चालु खर्च दुई आ.व. २०७६/७७ र २०७७/७८ को मात्र उपलब्ध भएको
 ३/ कुल खर्चको मात्र तथ्याङ्क उपलब्ध

स्रोत: SEZA, 2022b

तालिका ४.४ मा दिइएको विवरणलाई नियाल्दा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासको लागि आ.व. २०६४/६५ सम्म ने.रु. २२.०७४ करोड पूँजीगत खर्च गरेको देखिन्छ भने आ.व. २०६५/६६ देखि ०७७/७८ सम्मको अवधिमा नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणलाई ६४४.८५ करोड बजेट विनियोजन भएकोमा पूँजीगत तर्फ रु ६३९.७५ करोड विनियोजन भएको थियो। साथै, सो अवधिमा पूँजीगततर्फ ने.रु.२९७.२३६ करोड मात्र खर्च भएको छ। अर्थात्, विनियोजित रकमको ४६.७ प्रतिशत मात्र खर्च गरेको देखिन्छ। समग्रमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको लागि विनियोजित पूँजीगत बजेटको करिब ४९ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ।

चित्र ४.१: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको मास्टर प्लान

स्रोत: SEZA, 2023a

४.३ विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माणाधिन अवस्था

४.३.१ सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र

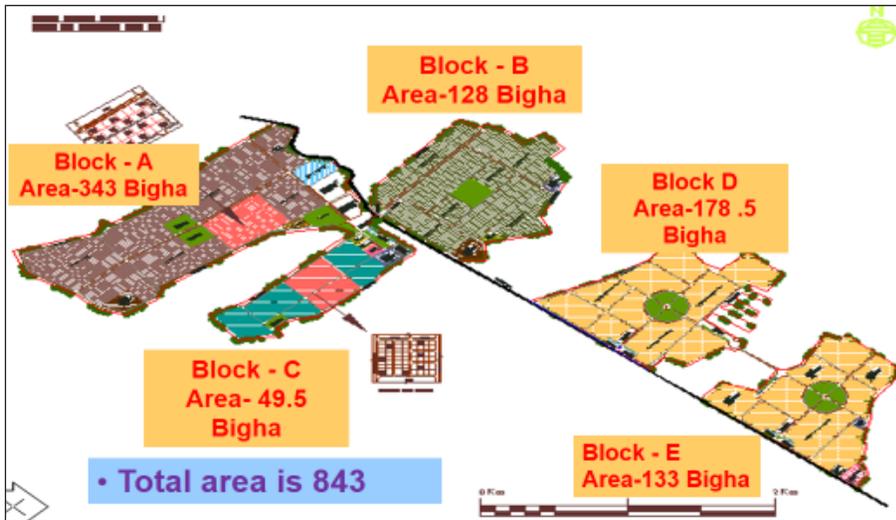
कुल ८ सय ४३ बिघा क्षेत्रफलमा फैलिएको सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अलग-अलग ब्लकहरू छन्। ब्लक “ए” ३४३ बिघा ब्लक “बी” १२८ बिघा, ब्लक “सी” ४९.५० बिघा, ब्लक “डी” १७८.५० बिघा र ब्लक “ई” १३३ बिघा रहेको छ। पहिलो चरणमा निर्माण थालिएको ब्लक “ए” मा कुल ६८ वटा रहेको र हरेक प्लटमा करिब १ बिघा रहने गरी अनुमान छ। मास्टर प्लान बमोजिम ब्लक “ए” को कुल लागत रु.१ अर्ब ८ करोड रहेको छ। हालसम्म करिब अनुमानित ८० प्रतिशत निर्माण काम सम्पन्न भएको दाबी गरिएको छ।

त्यसैगरी ब्लक “ए” विस्तारबाट र प्लटहरू निर्माण हुने क्रममा रहेको छ। प्राधिकरण बमोजिम कुल अनुमानित लागत रु. २ अर्ब ७२ करोड रहेको छ। जसमा हाल रिटन वाल र कम्पाउण्ड वालको काम भैरहेको छ।

सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रका ब्लक बी र सी को कुल क्षेत्रफल करिब १७७.५० बिघा हुँदा प्रत्येक प्लटमा ५ कट्टा देखि १ बिघा सम्मको क्षेत्रफल हुने गरी कुल १ सय ७२ वटा प्लटहरू तयार हुनेछ। विशेष आर्थिक क्षेत्रको मास्टर प्लान बमोजिम यसको कुल अनुमानित लागत रु. ५ अर्ब ८ करोड रहेको छ। यसको पनि हाल रिटेन वाल र कम्पाउण्ड वालको कार्य भैरहेको छ। सन् २०१९ मार्चमा भएको नेपाल लगानी सम्मेलनको दौरान लगानी बोर्ड नेपाल प्राधिकरण र अन्तर्राष्ट्रिय फाइनान्स कर्पोरेशनबिच एक समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर भएको छ। सोअनुरूप IFC ले एक business case study सम्पन्न गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको छ। उक्त ब्लक “बी” र “सी” मा पूर्वाधार विकासका लागि financial arrangement series agreement (FASA) गर्न IFC ले पहल गरिसकेको छ। यसउपर नेपाल सरकार र प्राधिकरणले निर्माण गर्नुपर्ने भएको छ।

ब्लक “डी” र “ई” को कुल क्षेत्रफल करिब ३१. ५० बिघा रहेको छ। प्रत्येक प्लटमा क्षेत्रफल करिब ७ देखि १५ कट्टा रहने गरी उक्त ब्लकहरूमा २ सय १२ वटा प्लटहरू रहनेछ। यसको मास्टर प्लान बमोजिम कुल अनुमानित लागत रु. ८ अर्ब १८ करोड रहेको छ। यी ब्लकहरूमा पूर्वाधार निर्माणको कार्य भैरहेको छैन। त्यसैगरी, अतिक्रमणमा परेका जग्गाहरू प्राधिकरणका जिम्मा लिनुपर्ने अवस्था छ। ज्यादै महत्त्वकाङ्क्षी योजना भएको हुँदा चरणबद्ध रूपमा वित्त विनियोजन वा परिचालनको व्यवस्था राखिनुपर्ने अवस्था छ। यी सबैका लागि यी ब्लकहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास र सञ्चालनको लागि कस्तो मोडालिटी अवलम्बन गर्नुपर्ने हो गहन अध्ययन गरी सो विषय तय गर्नुपर्ने खाँचो देखिन्छ।

चित्र ४.२: सिमराको सम्पूर्ण ब्लकको पूर्णखाका

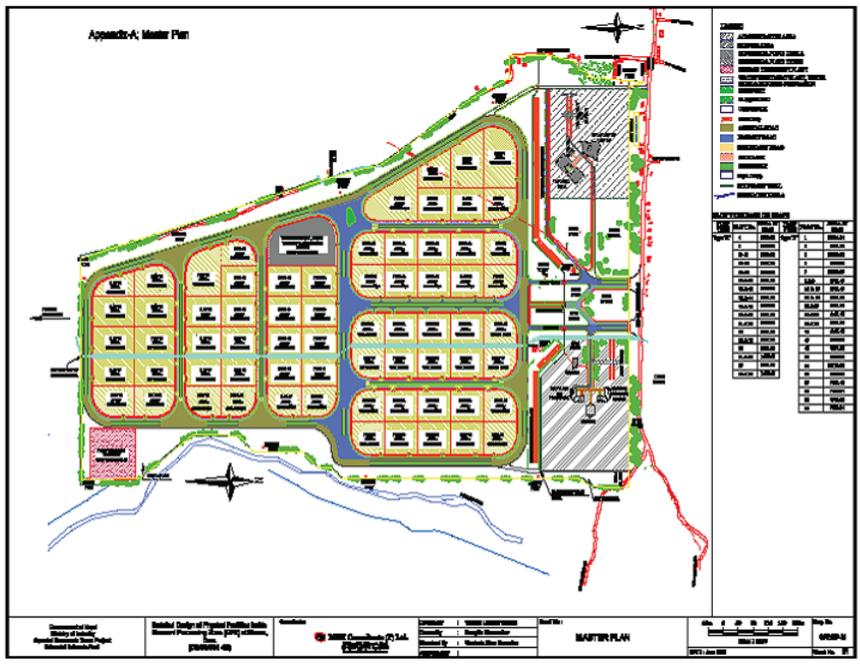
स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, नेपाल २०७८

सिमरा नेपालको हालसम्मको सबैभन्दा ठुलो आकारको विशेष आर्थिक क्षेत्र हो । तात्कालीन वीरगन्ज चिनी कारखानाको जमिनमा यो विशेष आर्थिक क्षेत्र पाँच वटा ब्लकमा निर्माणाधिन छ । यसको प्रमुख विशेषता पथलैया-वीरगन्ज अर्थात् बारा-पर्सा औद्योगिक कोरिडोरको नजिक रहनु हो । त्यसैगरी, यो विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्यातको दृष्टिले छिमेकी भारतको सीमाभन्दा केवल ३० कि.मी. को दूरीमा रहेको छ । यसको अर्को विशेषता विभिन्न स्थानमा रहेका ब्लक र जोनमा विभक्त रहनु हो । हाल निर्माण कार्य अन्तिम अवस्थामा पुगेको ब्लक “ए” करिब ३ सय ४३ विघामा फैलिएको छ ।

त्यसैगरी, ब्लक “बी” १ सय २८ विघा, ब्लक “सी” ४९.५ विघा, ब्लक “डी” १७८.५ विघा र ब्लक “ई” १ सय ३३ विघा क्षेत्रफल उपलब्ध छ । निर्माणाधिन ब्लक “ए” मा कुल ६८ वटा उद्योग रहने प्लट रहने छन् । यस्ता प्रत्येक प्लट करिब १ विघा क्षेत्रफल जमिन उपलब्ध हुनेछ । यो चरणको पूर्वाधार निर्माण भण्डै ८० प्रतिशत सम्पन्न भइसकेको छ । मास्टर प्लान बमोजिम यसको कुल अनुमानित लागत रु. १ अर्ब १८ करोड रहेको छ ।

ब्लक ए को “expansion” खण्ड पनि रहेको छ जहाँ हाल निर्माण कार्य चलिरहेको छ । यो expansion खण्डमा प्रत्येक प्लटमा १ विघा जमिन उपलब्ध हुने गरी प्लट सङ्ख्या २९ थप हुनेछ । मास्टर प्लानमा कुल अनुमानित लागत रु. २ अर्ब ७२ करोड बताईएको छ ।

चित्र ४.३: निर्माणाधिन सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र ब्लक ‘ए’ को मास्टर प्लान

४.३.२ पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्र

काभ्रे जिल्लाको पाँचखाल नगरपालिकामा यो विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माणाधिन अवस्थामा छ। भण्डै १ हजार रोपनी क्षेत्रफल फैलिएको यस विशेष आर्थिक क्षेत्रको कुल अनुमानित लागत करिब रु ४ अर्ब रहेको छ। करिब ५० प्रतिशत काम सम्पन्न भएको भनिएको यस विशेष आर्थिक क्षेत्रमा हाल प्रशासनिक भवन र कम्पाण्डुड वालको कार्य भइरहेको छ। यस विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहेको सामुदायिक वन कटानी कार्यमा हालसम्म EPM स्वीकृत नभइसकेकाले विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रगति भएको छैन।

चित्र ४.४: निर्माणाधिन पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्रको मास्टर प्लान

स्रोत: SEZA, 2023c

४.४ अन्य अवस्थाका विशेष आर्थिक क्षेत्र

यस अनुसन्धानको खण्ड १ को चित्र १.५ मा सञ्चालन भएका, निर्माणाधिन, पूर्ण इन्जिनियरिङ अध्ययन सकिएका, पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन भएका र हुँदै गरेका विशेष आर्थिक क्षेत्र आयोजनाहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ।

नेपाल सरकारले दुई छिमेकीसँगको सीमामा जोडिने गरी आर्थिक करिडोर विकास गर्ने उद्देश्यले भारतको सीमासँग जोडिएको स्थानमा दुई वटा र चीनको सीमासँग जोडिएको स्थानमा दुई वटा गरेर चारवटा क्रसबोर्डर विशेष आर्थिक क्षेत्र (cross boarder special economic zone (CBSEZ)) निर्माण गर्ने योजना बनाएको छ। यी क्रसबोर्डर विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माणको लागि भारतको सीमामा कञ्चनपुरको दोधारा-चाँदनी र मोरङको जोगवनी र चीनसँग जोडिएको उत्तरी सीमामा सडखुवासभाको किमाथाङ्का र मुस्ताङको कोरलामा क्रसबोर्डर विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माणको लागि प्रारम्भिक काम सुरु गरेको छ (Parsain, 2021)।

यसको अतिरिक्त प्रत्येक प्रदेशमा कम्तिमा एक विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गर्न निम्न लिखित सात वटा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूसम्बन्धी आयोजनाहरू अगाडि बढाइएको छ।

तालिका ४.५: प्रत्येक प्रदेशमा एक विशेष आर्थिक क्षेत्र हुनेगरी अगाडि बढाइएको आयोजनाहरू

क्र.सं.	विशेष आर्थिक क्षेत्र	स्थान	क्षेत्रफल (हेक्टर)	वर्तमान अवस्था
१	विराटनगर	बुर्जु गाँउपालिका, सुनसरी	२००	पूर्णइन्जिनियरिङ डिजाइनसम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न भएको
२	सिमरा	जीतपुर सीमरा उपमहानगरपालिका, बारा	५६४	ब्लक “ए” सम्पन्न भएको र सञ्चालनको क्रममा रहेको
३	पाँचखाल	पाँचखाल नगरपालिका, काभ्रे	५०	प्रशासनिक भवनको निर्माण तथा तारबार गर्ने कार्य सम्पन्न
४	गोरखा	पालुङटार गाँउपालिका, गोरखा	६०	सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न
५	भैरहवा	रोहिणी गाँउपालिका, रुपन्देही	३६.८	सञ्चालनमा रहेको
६	जुम्ला	कनकासुन्दरी नगरपालिका, जुम्ला	४७	पूर्णइन्जिनियरिङ डिजाइनसम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न भएको
७	धनगढी	गोदावरी नगरपालिका, कैलाली	६४	पूर्णइन्जिनियरिङ डिजाइनसम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न भएको

स्रोत: SEZA, (n.d.)

परिच्छेद ५

अनुसन्धान नतिजा तथा विश्लेषण

५.१ निर्माण र विकास

- १) संसारमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई सफलता बनाउने प्रमुख कारक तत्वहरू (major success factors) मध्ये स्थान विशेषको महत्त्व (locational advantage) एक प्रमुख फ्याक्टर हो । जस्तै चीनमा सुरुआतको समयमा थालिएका र तत्पश्चात् अत्यन्त छिटो सफल भएको मानिएका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू सियामिन, श्यानटाउ, शेन्जेन, भुहाइ र हाइनान सबै नै पूर्वीसामुद्रिक क्षेत्र (eastern coastal area) मा रहनुलाई यसै फ्याक्टरको नतिजा मान्ने गरिन्छ (थप जानकारीका लागि चित्र २.६ हेर्नुहोस्) । तर, नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण र सञ्चालनका लागि चयन गरिएका स्थानहरू अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास हेर्दा उपयुक्त स्थानमा छनोट भएको देखिदैन । खासगरी रेल्वे नेटवर्कसँग जोडिएको, सुख्खा बन्दरगाहसँग गाँसिएको, नजिकको सामुद्रिक बन्दरगाहसँग यातायात र पारवहन सम्भौताले आबद्ध भएको र हवाई कार्गोका दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय एयरपोर्टको शीघ्र पहुँच भएको हुनुपर्ने हुन्छ ।
- २) नेपालको सञ्चालनमा आएको भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र र निर्माणाधिन सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र दुवै भारतको सीमाबाट नजिक भए पनि रेल्वे नेटवर्कसँग जोडिएको छैन । यी दुवै विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूमा रेल्वे नेटवर्क विस्तार गर्न सकिन्छ । यसले हुवानी खर्च कम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुका साथै मालसमानको कन्टेनर ओसारपसार गर्न निकै सहज हुन्छ । त्यसैगरी, निर्माणाधिन पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्र पनि अन्तर्राष्ट्रिय सीमाबाट निकै टाढाको दूरीमा छ भने सडक पूर्वाधारको पहुँच भएपनि सडकको अवस्था राम्रो छैन । यसैगरी, प्रस्तावित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू जुम्ला, रौतहट, सिराहा, र विराटनगरको विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन (detailed project report, DPR) तयारी भएको छ । प्रस्तावित जुम्ला विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पनि पूर्वाधार छ भन्ने अवस्था छैन । साथै, सुर्खेत-जुम्ला सडक निकै साँघुरो, धेरै घुम्ति भएको र सडकको हालको अवस्था निकै कमजोर छ । डीपीआर तयार भएका प्रस्तावित रौतहट, सिराहा, र विराटनगर विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू भारतको सीमा नजिक रहेका छन् । उल्लिखित स्थानहरू मध्ये तुलनात्मक रूपमा विराटनगरमा सडक पूर्वाधारको अवस्था राम्रो छ भने यी सबै स्थानहरूमा पूर्वाधार निर्माण गर्न सहज देखिन्छ । यसको अतिरिक्त, अध्ययनको क्रममा रहेका प्रस्तावित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू धनगढी, बर्दिया, नेपालगन्ज, सप्तरी, महोत्तरी, भ्रुपा र चितवन तराई क्षेत्रमा रहेका छन् भने गोरखा र नुवाकोट मध्यपहाडमा रहेका छन् ।
- ३) माथि बुँदा २ मा उल्लिखित सन्दर्भलाई विश्लेषण गर्दा निर्माणाधिन विशेष आर्थिक क्षेत्र पाँचखाल र प्रस्तावित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू जुम्ला, गोरखा र नुवाकोट, निर्यात प्रवर्धनको

लागि locational advantage को दृष्टिकोणबाट अबै पनि उपयुक्त स्थानमा रहेको मान्न सकिएन, किनकी यी स्थानहरूमा उत्पादन हुने औद्योगिक वस्तुहरू निर्यात गर्न लाग्ने हुवानी खर्च नेपालको भैरहवामा सञ्चालन भएको र निर्माण सम्पन्न हुन लागेको सिमरा र तराईमा प्रस्ताव गरिएको भन्दा अन्य स्थानमा प्रस्ताव गरेको विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू अन्तर्राष्ट्रिय सीमाबाट टाढा भएकोले निश्चय नै बढी हुने सम्भावना रहन्छ। हुवानी खर्च बढी लाग्ने हुँदा उल्लिखित स्थानमा उत्पादित वस्तु विश्वबजारमा प्रतिस्पर्धी नरहने सम्भावना रहन्छ।

यसको अतिरिक्त, कहाँ र कस्तो स्थानमा विशेष आर्थिक क्षेत्र बनाउने भन्ने बारे कुनै वैज्ञानिक तथा रणनीतिक आधार अपनाइएको देखिएन। विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने विषय नितान्त प्राविधिक तथा आर्थिक सम्भाव्यताको विषय हो। यस्ता प्राविधिक तथा आर्थिक विषयलाई राजनीतिक लाभहानीसँग जोडेर हेरिनु हुँदैन। जानकार व्यक्तिहरूको छलफलमा राजनीतिक नेतृत्वले पनि आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा विशेष आर्थिक क्षेत्र लैजान तानातान गर्ने र लविड गर्ने गरेको विषय उठान भएको थियो। यसले गर्दा निर्यात हुने विन्दुमा बसेर नजिकको छिमेकी देशमा वा अन्य तेस्रो मुलुकहरूमा निर्यात गर्न सकिने स्थानमा खोलिनुपर्ने विशेष आर्थिक क्षेत्र गलत स्थानमा खोल भइरहेको पहल हाल सम्भाव्यता र पूर्वसम्भाव्यता अध्ययनको क्रममा रहेका प्रस्तावित विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई हेर्दा सहजै ज्ञात हुन्छ।

- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने स्थानको छनोट एक प्राविधिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणबाट लाभ हानीको विषय हो। आर्थिक अवसर प्राप्त नहुने स्थानमा निजी तथा वैदेशिक लगानी आकर्षित हुँदैनन्। विशेष आर्थिक क्षेत्रले निर्यात प्रवर्धन गर्ने उद्देश्य लिएको सन्दर्भमा विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन २०७३ ले उक्त क्षेत्रभित्र स्पष्ट “निर्यात प्रशोधन केन्द्र र निर्यात प्रवर्धन केन्द्र” हुने व्यवस्था गरेको छ। यसर्थ विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने स्थानको छनोट गर्दा छिमेकी मुलुक वा तेस्रो मुलुकसँग व्यापार हुने नाका वा उल्लिखित नाकाको आसपासको यातायात तथा अन्य पूर्वाधारसहितको सम्भाव्य स्थान छनोट हुनुपर्छ। यस सम्बन्धमा उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, र विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रधिकरणले नेपालको निर्यात व्यापारमा रहेको तुलनात्मक लाभ र देशको अवसरको आकलनजस्ता आधारभूत पक्षलाई विश्लेषण गरेर विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रस्ताव गर्न राजनीतिक नेतृत्वलाई दिशाबोध गर्न सक्नुपर्छ। अन्यथा, विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र जमिन तथा पूर्वाधार विकासमा गरेको लगानीले प्रतिफल दिँदैन, जनताले तिरेको करको सही उपयोग हुन सक्दैन। उदाहरणार्थ, वि.सं. २०४४ सालमा स्थापना भएको गजेन्द्रनारायण सिंह औद्योगिक क्षेत्रको २ सय ९४ रोपनी मध्ये १ सय ३० रोपनी जमिन हालसम्म उद्योगको लागि विकसित गर्न सकिएको छैन भने विकसित भएको जमिन पनि पूर्णरूपमा उपयोग हुन सकेको छैन। यसैगरी, वर्षौं लगाएर तयार भएको र रुपन्देहीको नेपाल-भारत सीमानाका वेलहियाजस्तो सुगम क्षेत्रमा रहेको भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र समेत पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन हुन नसकेको अवस्थामा छ। आ.व. २०७८/७९ मा यस विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र उद्योग सञ्चालन गर्न अनुमति लिएका सात वटा उद्योगहरूले उद्योग स्थापना नगरेकोले २० वटा प्लटहरू खाली

- भएका छन् भने त्यहाँको ६७ मध्ये २२ वटा प्लटहरू मात्र उपयोग भएको छ । यसर्थ, हाल प्रस्ताव भएका स्थान र सङ्ख्या हेर्दा प्रस्तावित सबै विशेष आर्थिक क्षेत्रको उपयोग कति हुन्छ भन्ने प्रश्न अनुत्तरित नै रहेको छ । साथै, भारतको सीमानजिक प्रस्ताव गरिएका कतिपय स्थानहरू, जस्तै रौतहट, बर्दिया, महोत्तरी र चितवन आदि स्थानबाट सोभै उत्पादित वस्तु निर्यात गर्न भारतसँग कूटनीतिक पहल जरूरी हुनसक्ने अवस्था समेत देखिन्छ, भने दुवै देशले सीमाको दुवैतर्फ पूर्वाधार तथा आधुनिक भन्सार कार्यालय थप गर्नुपर्ने सम्भावना कायम नै रहेको छ । अन्यथा ढुवानी लागत बढ्न सक्ने भएकोले उत्पादित उपज प्रतिस्पर्धी नहुन सक्छ ।
- ५) विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनलाई सङ्घीय सरकारको विषय ठान्ने साँघुरो दृष्टिकोण बोकेको र यसको शिकार विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू भइरहेको पाइयो । विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्वामित्व प्रदेश र स्थानीय सरकारले नलिने साथै सहयोग र योगदान नगर्ने गरेको पाइयो । चीन र भारतमा प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा संलग्नता र स्वामित्व उच्च पाइन्छ । धेरै खाले छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहन दिने गरेको देखिन्छ । तर, नेपालमा भने प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले आफ्नो अधिकार क्षेत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि कुनै छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहन दिएको पाइएन ।
- ६) विशेष आर्थिक क्षेत्र पूर्वाधार निर्माण सञ्चालनमा सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा लगानी प्रवृद्धन गर्ने गरी सार्वजनिक-निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ ले मार्ग प्रशस्त गर्‍यो । त्यस्तै विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ ले निजी क्षेत्रलाई विकास, सञ्चालनमा संलग्न गराउने भनियो । तर, यस्ता विषयमा लगानी गर्न आउने निजी क्षेत्र वा विदेशी लगानीकर्ताले के-कस्तो छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहन पाउने भन्ने आकर्षक प्याकेजको नितान्त अभाव देखियो । भारतका विशेष आर्थिक क्षेत्रमा दिइने छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहनको प्याकेजमा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास, सञ्चालनमा आउने निजी लगानीकर्ताका लागि छुट्टै प्याकेज राखिएको छ (परिच्छेद २.२.२ मा तालिका २.६ र २.७ मा हेर्नुहोस्) । यस्तो व्यवस्था नेपालमा प्रयोग गरिएको देखिएन ।
- ७) विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण, विकास तथा सञ्चालनमा सरकारको उपस्थिति मात्र पर्याप्त हुँदैन । यसका लागि सरकारका अतिरिक्त निजी, विदेशी लगानीकर्ता, अन्य मुलुकको सरकार लगायतको लगानी भइरहेको छ । यसबाट विश्वको पूँजी, उच्च प्रविधि हस्तान्तरण, नविन व्यवस्थापकिय ज्ञान र जानकारी (management know-how), औद्योगिक बौद्धिक सम्पत्ति (industrial property rights) साथै संसारभरको नेटवर्कको उपयोग हुने वातावरण प्रत्याभूत हुन्छ । यसका लागि यस अध्ययनले विश्वको अनुभवका आधारमा मोटामोटी पाँच किसिमका मोडेलहरू प्रचलनमा रहेको औल्याएको छ । यस सम्बन्धमा थप जानकारीका लागि परिच्छेद २.३ को बुँदा ४) मा हेर्नुहोस् । तर, नेपालको अहिलेसम्मको प्रयोग हेर्दा केवल सरकारको संलग्नता मात्रै भएको पाइयो । त्यति मात्र नभएर केवल एक सामान्य संस्थानजस्तो हैसियतमा

प्राधिकरण चलाएर "free trade zone"/"special economic zones" जस्तो बृहत् र विश्वस्तरीय ठुला आयोजना (dream project) लाई साकार पार्न खोजिएको देखियो ।

- ८) विशेष आर्थिक क्षेत्र पूर्वाधार निर्माण सञ्चालनमा सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा लगानी प्रवृद्धन गर्ने गरी सार्वजनिक-निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ ले मार्ग प्रशस्त त गन्यो तर विशेष आर्थिक क्षेत्रका मापदण्ड अहिलेसम्म तय भएको छैन । लगानीकर्ता इच्छुक भएर आउँदा तिनीहरूले कम्तीमा के-के मापदण्ड तथा सर्त पूरा गर्नुपर्ने प्रष्ट नहुँदासम्म लगानीकर्ता र नियमन निकाय कसरी अघि बढ्ने भन्ने विषयमा अन्यौलता कायम रहेको छ । यसर्थ, सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायले यसतर्फ समयमा नै चासो राख्न जरूरी छ ।
- ९) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा हुनपर्ने आधारभूत भौतिक सुविधाहरू (basic amenities) जस्तै: बिजुलीको निरन्तर (uninterrupted supply of electricity), आपूर्ति र गुणस्तरीय (quality) आपूर्ति, उच्च क्षमताको इन्टरनेट (high speed internet) तथा पर्याप्त पानीको उपलब्धताजस्ता अत्यन्त महत्त्वका पूर्वाधार सम्पन्न नगरी विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू पूर्ण हुँदैनन् । भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा यी पूर्वाधार नसकँदै विशेष आर्थिक क्षेत्र सम्पन्न भएको मानी सञ्चालनमा ल्याइएको देखिन्छ । साथै, भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पूर्वाधार निर्माण कार्य पनि निकै सुस्त गतिमा भएको पाइयो ।
- १०) विशेष आर्थिक क्षेत्रजस्तो बृहत् औद्योगिक पूर्वाधार निर्माण तथा सञ्चालनमा आन्तरिक स्रोत साधन मात्रै पर्याप्त हुँदैन । यसका अतिरिक्त प्रविधि हस्तान्तरण (technology transfer) को पनि उत्तिकै दरकार हुन्छ । यस प्रयोजनका लागि विदेशी लगानी एक सर्वोत्तम उपाय हो । यसको लागि अन्य विकासशील तथा विकासोन्मुख देशहरूले सार्वजनिक-निजी साभेदारी वा सरकार-सरकार विकास सहकार्य (government to government development cooperation) वा निजी क्षेत्रका ठुला पूर्वाधार विकासकर्ताबाट संयुक्त लगानी गरी विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास साथै संलग्न गर्ने केही मोडेलहरू (हेर्नुहोस् परिच्छेद २.१ मा) सफलतापूर्वक अपनाउँदै आएको पाइन्छ । तर, नेपालले भने यी मोडेलहरूको उपयोग गर्ने तदारुकता हालसम्म नगरेको अवस्था रहेको छ ।
- ११) स्थलगत भ्रमणको क्रममा विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवाको कार्यालय अवलोकन गर्दा सूचना प्रविधि, तथ्याङ्क व्यवस्थापन, एकद्वार सेवा, सरसफाइजस्ता आधारभूत पक्षको कमी रहेको पाइयो भने भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रका जिम्मेवार कर्मचारीहरू कार्यालयमा प्रायः पूरा समय नबस्ने र यस विषयमा पटक-पटक गुनासो गरे पनि उनीहरूलाई जिम्मेवार बनाउन केन्द्रीय निकायले चासो नदिने गुनासो छलफलको क्रममा उद्योगी व्यवसायीहरूले उठाएका थिए । त्यसैले, विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले कर्मचारीहरूलाई उपयुक्त ढङ्गबाट परिचालन गर्न विशेष ध्यान दिन आवश्यक छ । साथै, भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको कार्यालयबाट नै निर्यात गरिने मालसामानको भन्सारसम्बन्धी सेवा दिन सके र भारतबाट मालसामान लिएर

आएका मालवाहक लोरी तथा ट्रक सामान अनलोड गरेर भारत फर्कने क्रममा विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट मालसामान लिएर गएमा यस्ता मालवाहक लोरी तथा ट्रकमा दस्तुर नलिने व्यवस्था भएमा निर्यात गर्न सहज हुने धारणा समेत उद्योगी व्यवसायीहरूले राखेका थिए । छलफल तथा उनीहरूले लिखित उठान गरेका बिषयहरूको सारसङ्क्षेप बक्स २ मा दिइएको छ ।

बक्स २

भैरहवा तथा बुटवलका उद्योगी व्यवसायीहरूले विशेष आर्थिक क्षेत्रको सम्बन्धमा राखेको धारणाको सार सङ्क्षेप

नेपाल सरकारले स्वदेशभित्र उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गरी रोजगारको अवसर उपलब्ध गराउने र लगानीकर्तालाई सुविधायुक्त वातावरण सिर्जना गरी लगानी प्रवर्धन गर्दै निर्यातलाई बढावा दिन विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने उद्देश्यका साथ अन्तराष्ट्रिय रूपमा प्रचलित special export zone को स्थापना गर्ने व्यवस्था केही वर्षअघि सुरु गर्‍यो । फलस्वरूप, सर्वप्रथम भैरहवामा यस्ता क्षेत्रहरू स्थापनाको पहल भए अनुसार सुरुआत पनि भयो । यो सबैका लागि राम्रो र खुशीको कुरा हो तर सरकारले SEZ भित्र स्थापित उद्योगहरूको लागि जुन-जुन सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराउने नीति नियम बनाई अगाडि बढेको सन्दर्भमा उद्योगी निजी क्षेत्रका लगानीकर्ताहरू निकै उत्साहित भएका थिए । SEZ सम्बन्धी नीति नियमहरूमा रहेका कतिपय कमीकमजोरीहरूलाई क्रमिक रूपमा संशोधन तथा पारिमार्जन गर्दै थपघट गर्न सकिन्थ्यो । तर, सुरुआतमा नै भैरहवामा काम जारी गर्दा साह्रै नै ढिलासुस्ती भयो जसका कारण पहिले उत्साहित भएका लगानीकर्ताहरू निरुत्साहित हुन पुगेका छन् । जसका कारण SEZ भैरहवामा खासै लगानी भित्रिएको अवस्था छैन ।

हाल भैरहवामा स्थापना भई सञ्चालनमा आएको सात वटा उद्योगहरूमध्ये एउटा प्लाष्टिक दाना बनाई export गर्ने उद्देश्य लिई स्थापना भएको उद्योग स्वदेशमा नै scrap प्रशस्त मात्रामा नभएकोले तेस्रो मुलुकबाट scrap (factory waste) आयात गर्ने नपाउने प्रावधानले गर्दा उद्योग बन्द रहेको छ । तसर्थ, छिमेकी राष्ट्र भारत अथवा तेस्रो मुलुकबाट factory waste आयात गर्न दिनुपर्ने प्रावधानको व्यवस्था हुनु जरूरी छ ।

SEZ मा सञ्चालन भएको उद्योगीहरूले पाउनुपर्ने सुविधा पाउनसमेत समस्या तथा भन्कट व्यहोर्नु परेको छ । जस्तै, कुनै उद्योगले आयात गरेको मेशिनरी उपकरणको भन्सार छुट पाउनको लागि SEZ को कार्यालयबाट नै काम कारवाही हुनुपर्नेमा केन्द्र काठमाडौंमा धाउनुपर्ने र inspection समेत गर्नुपर्ने भएकोले सम्बन्धित प्राविधिक कहिले आउने भन्ने सुनिश्चितता नभएको कारण समस्या परेको छ ।

SEZ भित्र स्थापना भएको उद्योगलाई एकद्वार प्रणाली (one door system) लागु गरी कार्यान्वयन गरिनु जरूरी छ । उद्योगबाट उत्पादित सामान निर्यात गर्दा SEZ मा स्थापित उद्योगले customs office मा बाहिरका उद्योगसरह नै लाइनमा बस्नुपर्ने बाध्यता रहेको छ । जबकि एकद्वार प्रणालीका आधारमा SEZ भित्र नै customs को कामकारवाही हुनुपर्ने सोको पूर्वाधारको लागि भवन समेत निर्माण भएको छ, तर प्रयोग भएको छैन । SEZ को उद्योगबाट उत्पादित वस्तु निर्यात गर्दा direct भारतीय ट्रकमा पठाउन पाउनुपर्ने व्यवस्थापन नेपाली ट्रकबाट custom पासगरी भारतीय सीमाना पार पछि भारतीय गाडीमा लोड गरी पठाउने गर्दा अनावश्यक खर्च बढ्न गई लागत बढ्न गएको छ । ऐन नियममा एकद्वार प्रणालीबाट कार्य सम्पादन हुने उल्लेख भए तापनि हालसम्म भैरहवा SEZ का उद्योगीहरूले सो कार्यको अनुभूति गर्न पाएका छैनन् । जस्तै वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन तथा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (EIA/ IEE) गर्नु ढिला हुने गरेको छ । उद्योगको भौतिक पूर्वाधारहरू भवन आदी निर्माण गर्दा सम्बन्धित स्थानिय निकायबाट नक्सा पास गरी स्वीकृति लिनुपर्ने र स्थानिय पालिकाले आफ्नो आर्थिक स्रोत आर्जनको लागि उद्योगीहरूलाई अनावश्यक कर तिनुपर्ने बाध्यात्मक कार्य गरेको पाइन्छ । स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकारबाट उद्योग व्यवसाय विकास विस्तारबारे कुनै पनि ठोस चासो दिएका छैनन् ।

SEZ भित्र विद्युत् आपूर्तिमा समेत निरन्तरता नभएको हुँदा उद्योग व्यवसायहरूलाई निकै कठिनाई भएको छ । साथै, SEZ भित्र सञ्चालित उद्योगहरूले विद्युत् उपयोग गरे बापत तिर्ने महसुलबाहिर सञ्चालन भएका उद्योगहरूसरह नै तिर्नुपर्ने भएकोले SEZ भित्र रहेका उद्योगहरूलाई प्रोत्साहन गर्न विद्युत् महसुल घटाउनु पर्ने देखिन्छ । कोभिड-१९ को पहिलो लहरको महामारीले नेपाललगायत विश्वको अर्थतन्त्र ठप्प भएको थियो । तत्कालीन समयमा नेपाल सरकारले विद्युत्को demand अजबचनभ छुट दिने निर्णय गरेको थियो । त्यसपछि SEZ बाहिरका सबै उद्योगीले सुविधा प्राप्त गरे तर SEZ भित्रका उद्योगीले सरकारले घोषणा गरेको demand charge छुट पाएका छैनन् । तसर्थ, आकस्मिक रूपमा आइपर्ने भवितव्यमा तथा जटिल समस्यामा सम्बन्धित निकायबाट छिटो छरितो निर्णय गरिनुपर्दछ ।

SEZ व्यवस्थापन कार्यालयका साना कर्मचारीहरूबाट सामान्य सेवा तथा सहयोग प्राप्त भए तापनि आधिकारिक रूपमा निर्णय दिन सक्ने व्यवस्थापक नहुँदा सम्पूर्ण कार्यको लागि केन्द्रमा नै धाउनु पर्ने बाध्यता छ । SEZ मा स्थापित उद्योगलाई आवश्यक पर्ने पुँजीको लागि बैंकबाट कर्जा प्रवाह गर्दा बैंकले उद्योगको पूर्वाधार भवन एवम् मेशिनरीलाई धितोमा राखी कर्जा प्रवाह नगरेको अवस्था छ, तसर्थ, यसको लागि आवश्यकीय व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ ।

SEZ का उद्योगबाट उत्पादित वस्तु ६० प्रतिशत निर्यात र ४० प्रतिशत स्वदेशी स्थानीय बजारमा बिक्री वितरण गर्ने प्रावधान भएपनि स्वदेशमा बिक्री वितरण गर्दा VAT excise आदि के गर्ने र के गर्नुपर्छ भन्ने स्पष्टता नभएको हुँदा यस सम्बन्धमा पनि स्पष्ट गरिनु जरूरी छ । सरकारले निजी क्षेत्रलाई

उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गरी उत्पादित वस्तु तथा सेवा निर्यात गरी अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउने नीति लिएमा स्वदेशमा नै रोजगारको अवसर सिर्जना हुन जान्छ। त्यसका लागि सरकारले लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न विभिन्न किसिमका कर छुट तथा अन्य सेवा सुविधा प्रदान गर्ने हो तर SEZ मा स्थापित उद्योगले उपभोग गरेको जग्गा भाडा निकै महँगो भएको कारणले गर्दा उद्योगीहरू खासै आकर्षित भएका छैनन्।

कोभिड-१९ जस्ता महामारीको समयमा बन्दाबन्दीको तथा अन्य कारणबाट विश्वबजारमा उद्योगीहरूले निर्यात गर्न नसकेको सञ्चित (stock) सामान स्थानीय बजारमा बिक्री वितरण गर्न पाउने प्रावधान हुनु पर्दछ।

समग्रमा भन्नुपर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रका नीति नियममा भएका सेवा सुविधासम्बन्धी प्रावधानहरू SEZ मा स्थापित उद्योगीहरूले व्यावहारिक रूपमा प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। अर्कोतर्फ, नीतिले प्रदान गरेका सेवा सुविधाहरूको कार्यान्वयन पक्ष भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको हकमा भने शून्य वा अत्यन्त कमजोर रहेको छ। भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार निर्माणमा भएको ढिलाइले उद्योगी व्यवसायीहरूलाई निरुत्साही बनाएको छ भने बनिस्केका पूर्वाधारहरू पनि जीर्ण बन्दै गएका छन्। साथै, नीतिगत रूपमा उद्योगहरूले कार्यक्षेत्रमा नै सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने प्रावधान भए तापनि व्यावहारिक रूपमा भन्नुपर्दा ती सुविधा प्राप्त गर्न निकै झन्झटिलो प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ। वास्तवमा, मुलुकमा अस्थिर राजनीतिका कारण सरकार पनि अस्थिर हुने भएकोले विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित निकायहरू र ती कार्यालयहरूमा कार्यरत कर्मचारीहरूमा जबाफदेहीता तथा जिम्मेवारीको बोध नभएको कारण नीति कार्यान्वयन हुन समेत हुन सकेको छैन। जसका कारण उद्योगीहरूले समस्या भोग्नु परेको छ, र यही अवस्था कायम रहने हो भने SEZ मा नयाँ लगानी आउने भन्दा पनि भएको उद्योगसमेत बन्द हुन जाने अवस्था सिर्जना हुनेछ। सरकारले अन्य क्षेत्रमा समेत SEZ को अवधारणा अनुसार कार्य अगाडि बढाइरहेको सन्दर्भमा माथि उल्लिखित उद्योगीहरूका समस्या र नीति कार्यान्वयनमा तदारुकता नदेखाएमा भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा देखापरेको समस्या अन्य क्षेत्रले समेत सामना गर्नुपर्ने स्थिति सिर्जना हुनेछ। तसर्थ, सरकारले समयमा नै यस्ता समस्या समाधान गर्दै जानुपर्ने नितान्त आवश्यकता महसुस गरिएको छ।

सरकारले SEZ सम्बन्धी नीति तथा ऐन व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न, भैपरी आउने समस्यालाई संबोधन गर्न र अनुगमनको लागि उद्योग मन्त्रीको अध्यक्षतामा, उद्योग मन्त्रालयका प्रतिनिधि, अर्थ मन्त्रालयका प्रतिनिधि, भन्सार विभागका प्रतिनिधि, आन्तरिक राजस्व विभागका प्रतिनिधि, निजी क्षेत्रको व्यावसायिक संस्थाको अध्यक्ष वा प्रतिनिधि, SEZ सञ्चालन भएको क्षेत्रको व्यावसायिक संस्थाको अध्यक्ष या प्रतिनिधि र SEZ सम्बन्धी जानकार विज्ञहरू सदस्यहरू रहने गरी एक समिति गठन गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

५.२ नीतिगत व्यवस्थाको विश्लेषण

५.२.१ पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७ - २०८०/८१)

- १) विशेष आर्थिक क्षेत्रको सम्बन्धमा वर्तमान पन्ध्रौं योजनाको सबैभन्दा पहिलो कमजोरीका रूपमा विशेष आर्थिक क्षेत्रका बारेमा स्पष्ट योजना, रणनीति तथा कार्यनीति दिन चुकेको देखियो । औद्योगिक विकास, लगानी प्रवर्द्धन र निर्यात वृद्धिको यति महत्त्वपूर्ण इन्जिनका बारेमा चालु आवधिक योजनाले स्पष्ट मार्गदर्शन गर्न नसकेको भेटियो ।
- २) वर्तमानमा आवधिक योजनाका रूपमा पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) को कार्यान्वयन मध्यावधिमा जारी छ । यस चालु योजनाले पाँच वर्षको अवधिको अन्तसम्म कुल पाँच वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना भई सञ्चालनमा आउने^{३४} भने तापनि प्रगति लक्ष्यभन्दा धेरै पछाडि रहेको पाइयो । केवल दुई वटा अर्थात भैरहवा र सिमराको ब्लक 'ए' सञ्चालनमा आउने सम्भावना छ । सिमराको अन्य ब्लकहरूको निर्माण कार्य नै प्रारम्भ नभएको अवस्था छ भने निर्माणाधिन पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण कार्य प्रशासनिक भवन र कम्पाउण्ड वालमा नै सीमित छ । यससम्बन्धी जानकारी तालिका ४.१ तथा चित्र नं. ४.२, ४.३, र ४.४ मा हेर्न सकिन्छ ।
- ३) औद्योगिक पूर्वाधारको विकास र सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएकोमा दमक (भापा), मयूरधाप (मकवानपुर), शक्तिखोर (चितवन), मोतीपुर (भैरहवा), नौबस्ता (बाँके), दैजी (कन्चनपुर) मा औद्योगिक क्षेत्रहरूको निर्माण कार्यका लागि डीपीआर र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) स्वीकृत भई औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेडले निर्माण थाल्ने घोषणा गरेको र तात्कालिन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीस्तरबाट शिलान्यास कार्य भएको पाइयो । तथापि, निर्माण कार्य अधि बढ्न नसकेको बुझियो ।

५.२.२ समष्टीगत आर्थिक नीति

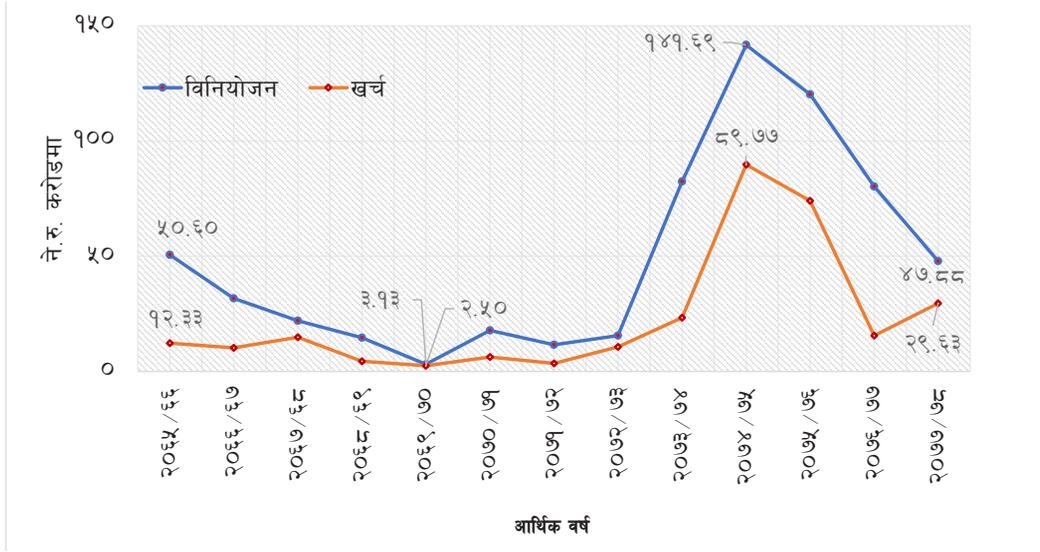
- १) उद्योग वा व्यवसायलाई बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रबाट कोभिड-१९ को सन्दर्भमा आर्थिक पुनर्उत्थान लक्षित विशेष कार्यक्रम, सहूलियत कर्जा, कर्जा भुक्तानी अवधिको म्याद थप, कर्जा पुनर्संरचना तथा पुनर्तालिकीकरण, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन, भुक्तानी प्रणालीजस्ता क्षेत्रहरूमा कुल १ सय ७८ वटा नीतिगत प्रतिबद्धतासहित आर्थिक वर्ष २०७७/७८ अवधिको मौद्रिक नीति जारी गरिएकोमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूलाई लक्षित कुनै नीतिगत प्रतिबद्धता नपरेको देखियो ।
- २) विदेशी लगानी ल्याउँदा र फिर्ता लैजाँदा (repatriation) विद्यमान प्रक्रिया सरलीकरण गर्ने सम्बन्धमा ८ जुन २०२१ (तदनुसार २०७८/०२/२५) मा नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको

‘नेपाल राष्ट्र बैंक विदेशी लगानी तथा विदेशी ऋण व्यवस्थापन विनियमावली, २०७८’ ले विदेशी लगानी विगतमा स्वीकृत भइसकेपछि पनि विदेशी रकम नेपाल ल्याउँदा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वीकृति चाहिने व्यवस्था हटाउने लगायत थुप्रै प्रक्रियागत सुधार गरेको छ। तर, यस्तो सहजीकरण गर्दा उक्त विनियमावलीको दफा २ (क) ले औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ को दफा ३७ ले व्यवस्था गरेको उद्योग विभागमा रहने ‘एकलविन्दु सेवा केन्द्र’ लाई मात्रै चिनेको पाइयो। अर्थात विदेशी लगानी ल्याउने र फिर्ता लैजाने सो महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाले प्राधिकरणमा रहने विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐनको दफा ३३ ले सिर्जना गरेको एकद्वार इकाइलाई चिन्न अस्वीकार गरेको छ। यसबाट विदेशी लगानी ल्याउने लगानीकर्ताले विशेष व्यवहार र प्राधिकरणमा रहने एकद्वार इकाइबाट सेवा नपाउने स्थिति उत्पन्न गरेको देखियो।

- ३) नेपाल राजस्व परामर्श समितिले बजेटपूर्व नेपाल सरकारलाई दिने नेपाल राजस्व परामर्श समितिको प्रतिवेदन भइरहेको कर नीतिमा परिमार्जन गर्ने महत्त्वपूर्ण संयन्त्र हो। आ.व.२०७८/७९ का लागि राजस्व क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सुधारका लागि समितिबाट वैशाख २०७८ मा नेपाल सरकारलाई पेस गरेको प्रतिवेदनमा विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूका समस्या तथा उनीहरूले उठान गरेका विषयका बारेमा अत्यन्त न्यून सिफारिस गरेको पाइयो। अन्तर्राष्ट्रिय तहमा प्रसिद्ध उत्पादनमूलक बहुराष्ट्रिय कम्पनी (MNCs) लाई लक्षित गरी त्यस्ता कम्पनीको नेपालमा manufacturing unit स्थापना गर्न सहजीकरण गर्ने र यसका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्र रेल्वे, सडक पूर्वाधार भएको भारतीय सीमा नजिक स्थापना गर्ने विषय मात्र सो सिफारिसमा समाविष्ट छ। तथापि, भइरहेको विशेष आर्थिक क्षेत्र र निर्माणाधिन विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको सञ्चालन गर्न स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्ने विषयमा सो प्रतिवेदन मौन देखिन्छ।
- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन २०७३ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना भएको उद्योगबाट गरिने व्यापारिक कारोबार र सो क्षेत्रमा उत्पादित वस्तु वा सेवालार्इ करको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर रहेको इलाका मानी विशेष व्यवहार (differential treatment) गरिने भनिए पनि राजस्वसम्बन्धी कानूनहरूले सो प्रावधानहरूलाई अङ्गीकार गरेको देखिएन। यसका लागि विद्यमान आयकर ऐन २०५८, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन २०५२, अन्तशुल्क ऐन २०५८, र भन्सार ऐन २०६३ का साथै तिनीहरूलाई समय समयमा संशोधन गर्ने आर्थिक ऐन, विधेयकहरूले सम्बोधन गर्न बाँकी राखेको देखियो। त्यसैले, विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफल कार्यान्वयनको लागि माथि उल्लिखित विषयहरूमा नीतिगत तालमेल तथा समयसापेक्ष हुन जरूरी छ।
- ५) वित्तीय नीतिले उपलब्ध गराउने बजेट विनियोजन र लिएको लक्ष्यविच तादात्म्य देखिएन। न्यून बजेट विनियोजनले गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण आयोजना वर्षौं र दशकौंसम्म लम्बिने र लामो समय कुर्नुपर्दा लगानीका लागि पर्खाइमा रहेका उद्योगीहरूको उत्साह कम भएको तथ्य उद्योगी व्यवसायीहरूले व्यक्त गरेका छन्। यसले उनीहरूको लगानी बाध्य भएर उत्पादनमूलक

उद्योगबाट अन्य व्यवसायमा जाने सम्भावना रहन्छ । किनकि नेपालमा जमिनको मूल्य उच्च भएकोले कारणले महँगो जमिन खरिद गरेर उद्योग स्थापना गर्न निकै कठिन अवस्था रहेको छ ।

चित्र ५.१: सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणलाई विनियोजित पुँजीगत बजेट तथा खर्च

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणबाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा लेखकले तयार पारेको

चित्र १८ मा प्रस्तुत तथ्यले आ.व. २०६५/६६ बाट क्रमिक रूपमा ओर्लिएको पुँजीगत बजेट विनियोजन आ.व. २०६९/७० मा सबैभन्दा तल्लो तहमा पुगेको देखिन्छ । त्यस्तै, आ.व. २०७२/७३ बाट यो बजेट विनियोजनमा क्रमिक बढोत्तरी भएको र आ.व. २०७४/७५ मा चुलीमा पुगेको पाइन्छ । तत्पश्चात् बजेट विनियोजनमा ठुलो ह्रास आएको देखिन्छ । खर्चको प्रवृत्ति पनि विनियोजनसँग करिब-करिब मिल्दोजुल्दो छ । अर्थात्, खर्चको प्रगति उत्साहजनक छैन । समग्रमा आ.व. २०६४/६५ देखि २०७७/७८ सम्म सरकारले विनियोजन गरेको कुल पुँजीगत खर्चको ५० प्रतिशत भन्दा कम खर्च भएको छ । यसले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको कार्य क्षमतामा प्रश्न उठाएको छ भने समयमा विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र पूर्वाधारको विकास नभएकोले औद्योगिक विकासमा समेत असर गरेको छ (तालिका ४.४) । साथै, उद्योगीहरू उक्त आर्थिक क्षेत्रमा आकर्षित हुन नसकेको र सरकारले उद्योगहरूको समस्या समाधान, एकद्वार सहजीकरण सेवा र विशेष आर्थिक क्षेत्र र बाहिरका उद्योगहरूबिच फरक व्यवहार (differential treatment) नगरेको तथ्य तालिका ४.२ र ४.३ तथा आ.व. २०७९/८० मा भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्वीकृति लिएका १७ उद्योग मध्ये तालिका ५.१ मा उल्लिखित सात वटा उद्योगहरू मात्र सञ्चालनमा रहेको तथ्यबाट सहजै आकलन गर्न सकिन्छ ।

तालिका ५.१: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आ.व.२०७९/०८० मा सञ्चालनमा रहेका उद्योगहरू

क्र.सं.	उद्योगको नाम	प्लट सङ्ख्या
१	शक्ति मिनेरल्स प्रा. लिमिटेड (Shakti Minerals Pvt. Ltd)	८
२	ग्लोबल भिस्तार (Global Vistaar Pvt. Ltd)	३
३	ब्रिलियन्ट प्रा. लिमिटेड (Brilliant Lightings Pvt. Ltd)	१
४	पञ्चकन्या एस्एस्एक्सपोर्टस् प्रा.लि. (Panchakanya S.S Exports Pvt. Ltd)	४
५	एस पोलिमर्स प्रा.लि. (Yes Polymers Pvt. Ltd)	१
६	जयबुद्ध मेटल क्राफ्ट प्रा.लि.(Jay Budhhha Metal Crafts Pvt. Ltd)	२
७	तिरुपति प्रा. लिमिटेड (Tirupati Pvt. Ltd)	३
	प्रयोगको अवस्था = (प्रयोग भएका प्लट/कुल प्लट) २२/६७=३२.८४%	

स्रोत: SEZA, 2023a^{३४}

- ६) यसको कारणले कतिपय अवस्थामा विश्व वा बाह्य अर्थतन्त्रमा उतारचढाव आउँदा नेपालको अर्थतन्त्रमा स्थिरता कायम रहँदै आएको छ । तर, यसबाट भारतीय विनिमय दरमाथि नेपाली मुद्राको निर्भरता बढाएको छ । खासगरी अमेरिकी डलरको मूल्यको तुलनामा भा.रु. कमजोर हुँदा नेपाली मुद्रामाथि चाप पर्ने गरेको छ । खुला बजारमा नेपाली मुद्राको र विनिमयदर आबद्ध नहुँदा आबद्ध मूल्य (pegged rate) र बजारको वास्तविक मूल्य (actual rate) मा अनमेल रहने गरेकाले निर्यात बजारमा अन्य मूल्यको दाजोमा नेपाली वस्तुको मूल्यमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कम हुने गरेको छ ।
- ७) अन्यत्र भैं भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पनि कर फिर्ता (duty draw back) को समस्या रहँदै आएको छ । उद्योगीले लामो समयदेखि कर फिर्ताको लागि आवश्यक कागजी प्रक्रिया पूरा गरेर लामो समय गुज्रिदा पनि फिर्ता पाउन नसकेको अवस्था विद्यमान रहेको देखियो ।

५.२.३ क्षेत्रगत नीतिहरू

क. वन तथा वातावरणसम्बन्धी नीति

- १) वन ऐन, २०७६ र वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ ले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई लक्षित गरी कुनै विशिष्ट व्यवस्था गरेको छैन । अन्य उद्योग वा व्यवसायले अवलम्बन गर्नुपर्ने समान व्यवहार विशेष आर्थिक क्षेत्र वा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूका हकमा पनि कायम गरिएको छ । यी कानूनहरूले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई कुनै विशेष अधिकार वा व्यवहार वा

३४ <https://seznepal.gov.np/content.php?id=22>. Retrived on 23rd January 2023

सुविधा वा छुट नदिएको देखिन्छ। यसले वन तथा वातावरणसम्बन्धी कानूनहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रप्रति उदासीन रहेको देखाउँछ।

- २) वन ऐन, २०७६ को दफा ७२ ले भने वन पैदावरमाथि आधारित उद्योगले उद्योग सञ्चालनपूर्व सम्बन्धित वन डिभिजन कार्यालयमा व्यवसायिक सम्भाव्यता र उत्पादन गर्ने वस्तु वा सेवाको जानकारी लगानीकर्ताले गराउनुपर्ने भन्कट वा प्रक्रियागत तह थप्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। अहिलेको प्रतिस्पर्धात्मक समयमा उद्योगी वा लगानीकर्ताले पूरा गर्नुपर्ने प्रक्रिया वा धाउनुपर्ने निकाय थप्नुलाई लगानीमैत्री वातावरण मान्न सकिदैन।
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गर्दा वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ को दफा ३ (१) को (क) बमोजिम वातावरणीय प्रभाव अध्ययन परीक्षण तथा मूल्याङ्कन गरिसकेपछि उक्त विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग निर्माण गर्दा पुनः त्यस्तो अध्ययन गर्नुपर्ने र स्वीकृत गर्नुपर्ने भण्डारितो व्यवस्था लादिएको छ। यसले गर्दा उद्योगीहरूलाई वातावरणीय अध्ययन, परीक्षण र मूल्याङ्कन दोहोरोपनको नाममा समय, खर्च भन्कट व्यहोर्न बाध्य बनाइएको देखिन्छ।
- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग निर्माण गर्नुपर्दा वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ को दफा ३ (१) को (क) बमोजिम वातावरणीय अध्ययन, परीक्षण वा मूल्याङ्कन गर्ने र सोको स्वीकृति दिने कार्य one window center को अवधारणाअनुरूप प्राधिकरणबाट हुनुपर्नेमा सो नभएको पाइयो। यसले गर्दा उक्त कार्यको लागि उद्योगी अन्य निकाय धाउँदै हिड्नुपर्ने र यस सम्बन्धमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगीले फरक व्यवहार नपाउने अवस्था रहेको देखिन्छ।

ख. श्रमसम्बन्धी नीति

- १) श्रम ऐन, २०७४ विशेष आर्थिक क्षेत्रका बारेमा मौन छ। श्रमसम्बन्धी मामिलामा विशेष कानून भनिने यस ऐनले नेपालले आइएलओ (ILO) सम्बन्धी विभिन्न अन्तराष्ट्रिय सन्धि, अभिसन्धि र सम्झौताहरूमा हस्ताक्षर गरेको र नेपालको सन्धि ऐन, २०४७ बमोजिम श्रम सन्धि, अभिसन्धि र सम्झौताहरू मान्न नेपाल बाध्य हुने व्यवस्था छ। तिनै सन्धि अभिसन्धिलाई ध्यानमा राखी जारी गरिएका श्रमसम्बन्धी कानूनले विशेष आर्थिक क्षेत्रका हकमा विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ मा उल्लिखित श्रमसम्बन्धी उद्योगमैत्री प्रावधानहरूलाई बाभिएको हदसम्म निरस्त गर्छ। यसले गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रका बारेमा श्रम नीति पर्याप्त उदार नभएको देखिन्छ।
- २) श्रम ऐन, २०७४ को देहायका दफाहरू लगायतमा भएको व्यवस्थाहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूका सम्बन्धमा फरक प्रावधान गरिएको देखिएन। यसले गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिर रहने उद्योगहरूमा श्रमसम्बन्धी केही अपवादवाहेक समान व्यवहार रहेबाट विशेष आर्थिक क्षेत्र श्रम कानूनका दृष्टिले सरल र उदार हुन नसकेको देखिन्छ।
  - क) दफा २३: विदेशी नागरिकले नेपालमा काम गर्न श्रम स्वीकृत लिनुपर्नेसम्बन्धी
  - ख) दफा ५२: सञ्चयकोष रकम जम्मा गर्नुपर्नेसम्बन्धी

- ग) दफा ५३: उपदान पाउनेसम्बन्धी
- घ) दफा ५४: औषधी उपचार बीमा गराउनुपर्नेसम्बन्धी
- ङ) दफा ५५: दुर्घटना बीमा गराउनुपर्नेसम्बन्धी
- च) दफा ९३: कार्यालय र निरीक्षकसम्बन्धी
- छ) दफा ९४: श्रम कार्यालयको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी
- ज) दफा ९५: निरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी
- झ) दफा ९६: निरीक्षक वा कर्मचारीको दायित्वसम्बन्धी
- ञ) दफा ९७: रोजगारदाता, श्रमिक वा ट्रेड युनियनले गर्नुपर्ने सहयोगसम्बन्धी
- ट) दफा ९८: प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्नेसम्बन्धी
- ठ) दफा ९९: कार्यालयले निर्देशन दिन सक्नेसम्बन्धी
- ड) दफा १००: श्रम अडिट गर्नुपर्नेसम्बन्धी
- ढ) दफा १०६: न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्नेसम्बन्धी
- ण) दफा ११३: व्यक्तिगत माग दाबी पेस गर्न सक्नेसम्बन्धी
- त) दफा ११६: सामूहिक माग दाबी पेस गर्न सक्नेसम्बन्धी
- थ) दफा ११७: सामूहिक माग दाबीका सम्बन्धमा वार्ता गर्नेसम्बन्धी
- द) दफा ११८: मेलमिलाप गराउनेसम्बन्धी
- ध) दफा १४५: श्रमिक कटौती गर्नेसम्बन्धी

ग. वाणिज्य तथा निर्यात नीति

- १) निर्यात प्रवर्धन गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले केही वर्षदेखि अधिकतम पाँच प्रतिशतसम्म निर्यातमा नगद प्रोत्साहनसम्बन्धी अनुदान दिँदैआएको छ । यसका लागि निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि २०७५ ले कसलाई के र कुन सर्तका आधारमा यस्तो अनुदान गर्ने प्रदान गर्नेछ भन्ने नीति तय गरेको छ । तर, उक्त कार्यविधिले निर्यात बढाउने भनेर स्थापना गरिएको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई कुनै स्थान दिएको छैन । अर्को अर्थमा, उक्त कार्यविधिले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगबाट उत्पादित वस्तु तथा सेवालार्ई निर्यात गरेवापत कुनै अनुदान नदिएको पाइयो ।
- २) नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति २०१६ अहिले कार्यान्वयनका क्रममा छ । यसमा नौ वटा वस्तु (ठुलो अलैंची, अदुवा, चिया, औषधीय तथा सुगन्धित तेल, कपडा, टेक्सटाइल तथा धागो, छाला, जुत्ता, च्याङ्ग्रा पस्मिना र हाते गलैंचा) तथा तीन वटा सेवाजन्य क्षेत्र (अर्धदक्ष तथा दक्ष जनशक्ति वैदेशिक रोजगार, सूचना प्रविधि सेवा तथा वीपीओ र पर्यटन) लाई तुलनात्मक लाभ

(comparative advantage)^{३६} भएको आधारमा निर्यात प्राथमिकतामा राखेको छ (Ministry of Commerce, 2016)^{३७} । तिनीहरूको निर्यातका लागि अल्पकालीन र मध्यकालीन कार्ययोजनाहरू पनि बनेका छन् । तर, त्यो रणनीतिले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगबाट उत्पादन गरिने वस्तु र सेवाका बारेमा कुनै प्राथमिकता दिएको पाइदैन ।

- ३) वाणिज्य नीति २०१५ (२०७२) मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगका लागि व्यापार सहजीकरणका सम्बन्धमा मौन रहेको देखिन्छ । यसले पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगका लागि फरक वा विशेष व्यवहारको व्यवस्था गरेको पाइदैन ।
- ४) वाणिज्य नीति २०७२ को नीति र कार्यनीतिको बुँदा १०.३.१७ मा निर्यात व्यापारलाई प्रतिस्पर्धी बनाउन हाल निर्मित सुख्खा बन्दरगाह क्षेत्रहरूको नजिक निजी क्षेत्रको संलग्नतामा निर्यात प्रशोधन क्षेत्रहरूको स्थापनाका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गरिने^{३८} भनिएको थियो । तथापि, सुख्खा बन्दरगाहाको छेउछाउमा न त प्राधिकरणबाट न वाणिज्य मन्त्रालयबाट यस दिशातर्फ हालसम्म ठोस पहल गरेको देखियो ।
- ५) वाणिज्य नीति, २०७२ को १०.३.१२ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रको छेउछाउमा निर्यातजन्य उद्योगलाई आवश्यक पर्ने कच्चा एवम् अर्धप्रशोधित सहायक वस्तु उत्पादन गर्ने सहायक उद्योगहरू राख्ने, निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्ने^{३९} भनिए तापनि हालसम्म यसका लागि निजी उद्योगलाई आकर्षित गर्न प्याकेज ल्याइएको देखिएन । यस सम्बन्धमा विशेष छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहन दिने व्यवस्थाहरू गरेको पाइएन । उल्लिखित नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि प्राधिकरणबाट र वाणिज्य मन्त्रालयबाट कुनै पहल नभएको पाइयो ।

घ. उर्जा नीति

- १) विद्युत् वितरण विनियमावली, २०६९ को दफा ९ ले विशेष आर्थिक क्षेत्र कम्पाउण्डमा एकभन्दा बढी उद्योगका लागि ११ केभी वा ३३ केभीको फिडर लिन पाउने भनिए तापनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएका उद्योगहरूलाई प्रतिस्पर्धी मूल्यमा विद्युत् उपलब्ध गराउने प्रावधान सो विनियमावली लगायत विद्युत् सम्बन्धमा हाल विद्यमान आठ वटा नीतिहरूमा कहीं उल्लेख गरिएको देखिएन । यसबाट विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगका बारेमा उर्जा नीति मौन देखिन्छ । विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगका लागि उर्जाको आपूर्ति अविच्छिन्न हुने व्यवस्था

३६ परिभाषागत स्पष्टताका लागि हेर्नुहोस्, <https://www.investopedia.com/terms/c/comparativeadvantage.asp#:~:text=Key%20Takeaways-,Comparative%20advantage%20is%20an%20economy's%20ability%20to%20produce%20a%20particular,between%20different%20options%20for%20production.,on%202/25/2022,16:02%20PM%20UTC>

३७ थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, <https://www.oecd.org/aidfortrade/countryprofiles/dtis/Napal-DTIS-2016.pdf>, p. 14, retrieved on 2/25/2022, 16:07 PM UTC

३८ थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, वाणिज्य नीति, २०१६, नेपाल सरकार, पृ. ८

३९ थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, वाणिज्य नीति, २०१६, नेपाल सरकार, पृ. ७

र थप केही सहूलियत दिएमा उद्योगीहरूलाई प्रोत्साहन मिल्नुको साथै लागत घट्ने भएकोले उत्पादित वस्तु प्रतिस्पर्धी हुन्छ ।

- २) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा बुँदा १ मा उल्लेख भएअनुसारको डेडिकेटेड लाइन नहुँदा आमफिडर (common feeder) बाट मात्र विद्युत् आपूर्ति भएको छ । त्यसले गर्दा विद्युत् उपलब्ध गरिएको तर निरन्तर (uninterrupted) र गुणस्तरीय बिजुली आपूर्ति भने हुन नसकेको देखियो । यसबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहने औद्योगिक उपभोक्ताहरू मारमा परेको गुनासो उद्योगीहरूले गरेका छन् ।

ड. भूमि नीति

- १) विगतदेखि नै भूमि बैंक सञ्चालनमा ल्याउने भनिए पनि यसले विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि कुनै प्राथमिकता दिएको देखिएन ।
- २) भूमि बैंक, भू-उपयोग नीति २०७२, सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति २०७१, राष्ट्रिय भूमि नीति २०७५ लगायतले विदेशी लगानीकर्ता वा अन्तर्राष्ट्रिय, बहुराष्ट्रिय कम्पनी तथा संस्थालाई सरकारी वा निजी जग्गा लिजमा दिने भनिए पनि कसरी, कति, कोबाट र कति समयभित्र आवश्यक परिमाणको जमिन प्राप्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा निजी क्षेत्रका विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना तथा सञ्चालनमा लगानी गर्न इच्छुक लगानीकर्ताहरूको लागि व्यवस्था गरिएको पाइएन । जस्तै: भू-उपयोग नीति, २०७२ मा कुल ११ वटा प्रयोजनका लागि भू-उपयोग गर्न दिने नीति लिइएकोमा सोमा एक क्षेत्र औद्योगिक क्षेत्र परेको तर विशेष आर्थिक क्षेत्र भनेर किटानी नगरिएको देखियो । त्यसैगरी सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति २०७१ को दफा १२ (४) बमोजिम जग्गा दिने निर्णय मन्त्रपरिषद्बाट हुने व्यवस्था भएकोमा सोही कार्यनीतिको जग्गा दिने प्रयोजनसम्बन्धी अनुसूची १ को प्रयोजन ४ मा स्पष्ट ढङ्गले विशेष आर्थिक क्षेत्र उल्लेख भएको देखिएन । यी र यस्ता विभिन्न नीतिगत अस्पष्टताले गर्दा सार्वजनिक निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्रका स्थापना र विकास निजी लगानीकर्ताका लागि खुला गर्दा पनि लगानीकर्ता जग्गा प्राप्तिका बारेमा आश्वस्त हुन नसकेको देखियो ।
- ३) भारतमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्न निजी क्षेत्रले लगानी तथा अग्रसरता लिँदा कस्तो आकार प्रकारको विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि के-कति जग्गा उपलब्ध गराउने भन्ने स्पष्ट नीतिगत खाका छ । यसबारे थप जानकारीका लागि परिच्छेद २.२.२ मा हेर्नुहोला । तर नेपालमा यस सम्बन्धमा नीतिगत प्रष्टताको अभाव देखियो ।

च. यातायात तथा सडक नीति

- १) यातायात र सडक क्षेत्रका हाल विद्यमान प्रमुख नीतिहरू सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१ र राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ उद्योगधन्दा तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रका मामिलामा बिल्कुल उदासिन देखिन्छ ।

- २) हाल निर्माण सम्पन्न भएको भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र र निर्माण करिब-करिब सम्पन्न भई सञ्चालनमा आउने क्रममा रहेको सिमरा गार्मेण्टस् विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई व्यापार योग्य (tradable) सडकले जोड्न बाँकी देखिन्छ। त्यसैगरी, धमाधम निर्माणाधिन पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्रको पनि सडकको भौतिक अवस्था त्यस्तै देखिन्छ।

छ औद्योगिक नीति

- १) औद्योगिक नीति, २०४९ ले मार्गनिर्देश गरेअनुसार जारी गरिएको औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ ले प्रदान गरेका सुविधा तथा सहूलियतहरूले निरन्तरता पाउन सकेनन् र ती सुविधा तथा सहूलियतहरूलाई उक्त ऐनमा वि.सं. २०५४ सालमा भएको पहिलो संशोधन, आयकर ऐन, २०५८ र सालवसाली बन्ने आर्थिक ऐनहरूबाट कटौती एवम् खारेज गरिँदै लगिए तापनि, औद्योगिक विकासका लागि अन्य आवश्यक संस्थागत एवम् आधारभूत पूर्वाधार सेवा उपलब्ध गराई उद्योगहरूलाई प्रतिस्पर्धी बनाउने प्रयास भने जारी नै रह्यो। यसअनुरूप संस्थागत व्यवस्थातर्फ राष्ट्रिय उत्पादकत्व परिषद् गठन गरियो भने औद्योगिक पूर्वाधार विकासतर्फ विशेष आर्थिक क्षेत्रको अवधारणालाई अगाडि बढाएको पाइन्छ।
- २) औद्योगिक व्यवसायसम्बन्धी ऐनमा भएका सीमित प्रावधानले मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना विकास तथा सञ्चालनमा प्रयाप्त कानुनी आधार नहुने महसुस गरी छुट्टै विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन जारी गरियो। तथापि औद्योगिक नीतिको एक प्रमुख औजारका रूपमा जारी विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को सबैभन्दा ठुलो कमजोरी मध्येको एक प्राधिकरणलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासकर्ता (developer) र सञ्चालक (operator) दुवै भूमिकामा प्रस्तुत गर्नु हो। ऐनको कुनै-कुनै दफामा निजी क्षेत्रबाट पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास तथा सञ्चालन गर्ने भन्ने विषय नपरेको हैन। त्यसैगरी, सार्वजनिक-निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ को दफा २ को (ब) मा 'पूर्वाधार संरचना' को विकास गर्ने सूचीमा 'विशेष आर्थिक तथा औद्योगिक क्षेत्र' उल्लेख नभएको हैन। तर विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १६ मा प्राधिकरणको काम, कर्तव्य र अधिकारमा यो विषय प्रष्ट हुन नसकेको देखियो। यस विषयमा अस्पष्टता कायम छ, जसले गर्दा निजी क्षेत्र आउने विकास र सञ्चालनमा आउने मार्ग अस्पष्ट रहिरहेको छ। अन्यत्र विशेष आर्थिक क्षेत्रको उन्नत प्रयोग गरेका मुलुकहरूमा पाँच प्रकारका निकायहरूको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सक्रिय भूमिका रहने गर्छ। यसको विस्तृत विवरण परिच्छेद २ तालिका ३ मा हेर्नुहोस्।
- ३) यसबारे होण्डुरस भन्ने सानो मध्य अमेरिकी देशको सफलता नेपालको लागि निकै सान्दर्भिक छ। प्रारम्भमा उक्त देशले नेपालले भैं निजी क्षेत्रको भूमिकालाई महत्त्व नदिएकोमा पछि यसतर्फ ठोस पाइला चालेको र विशेष आर्थिक क्षेत्रले ठुलो सफलता हासिल गरेको उदाहरणबाट नेपालले सिक्न सक्छ। होण्डुरसको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा प्राप्त गरेको सफलतालाई एड्गम्यानले निम्न विचारबाट प्रष्ट पारेका छन्।

“Honduras is a classic example where zones initially operated by the government in the mid-1970s were stagnant, but later picked up with the amendment of the law that allowed private sector for the development and management of zones. The government provided regulatory framework for the private sector to grow, along with critical infrastructure and services such as a high-quality port and road connectivity to zones. The government also provided on-site customs services and enabled efficient import and export of consignments (ADB, 2019; Engman, 2011)”.

- ४) विशिष्ट उत्पादन केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र होस वा सबै उत्पादन केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र, अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध (forward and backward linkage) भएका उद्योग तथा सेवा उत्पादन गर्ने उद्योग स्थापनार्थ विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अनुमति दिनुपर्छ । तर, सिमरामा गार्मेण्टस् विशेष आर्थिक क्षेत्र भनेर तोकिँदा गार्मेण्टस् उद्योगलाई सहयोगी उद्योगहरू (ancillary industries) जस्तै लानने टाँक, धागो, कपडा, इम्ब्रोइडरी, डाइइजस्ता उद्योग, त्यसैगरी फेसन डिजाइनिङ सेवा, अर्ध र पूर्ण दक्ष उत्पादन गर्ने कामदार सीपमूलक स्कूल (vocational school) लाई सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहने अनुमति दिइएको देखिएन । यसले गर्दा अधिकांश काठमाण्डौं उपत्यका केन्द्रित गार्मेण्टस् उद्योगहरू सिमरामा जान हालसम्म अनिच्छुक रहे । “यो नै एक मूल कारण थियो जसले गर्दा हामी कोही पनि सिमरामा उद्योग राख्न इच्छुक भएनौं”- यो एक सक्रिय गार्मेण्टस् उद्योगीको भनाइ हो ।
- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ का कतिपय प्रावधानहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आकर्षित गर्ने भन्दा विकर्षित गर्ने खालका देखिए । कुराकानीका क्रममा उद्योग क्षेत्रका धेरैजसो जवाफदाताहरू (respondents) ले यस्तो जानकारी दिए । उनीहरूको भनाइमा उल्लिखित ऐनका देहायका विषय प्रमुख बाधक देखिए :
- क) दफा ७ लाई देखाएर सञ्चालनमा रहेको उद्योगलाई अन्यत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आउन अनुमति दिइएन । “मेरो उत्पादन गोल्डस्टार जुत्ता भारतमा अत्यधिक माग भएकाले भारतको युपीको सीमा नजिक भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा फ्याक्ट्री लगाउन इच्छुक थिएँ । तर मलाई अनुमति दिइएन जबकि सोही दफामा खास उद्योगलाई नेपाल राजपत्रमा सूचना जारी गरेर स्थानान्तरण गर्न बाधा नपर्ने भन्ने कानून थियो” - यो देशका एक ठुला निर्यातक एवम् उद्योगीको भनाइ हो ।
- ख) दफा १३ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगले उत्पादन गरेको वस्तु वा सेवामध्ये ७५ प्रतिशत निर्यात गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्थासँग कैयन प्रतिष्ठीत उद्योगी असन्तुष्ट रहेको बुझियो । यद्यपि यो अनिवार्य सर्त ६० प्रतिशतमा झारिएको भएपनि अबै उद्योगीहरू आश्वस्त भएको देखिएनन् । भैरहवाका एक उद्योगी भन्छन्, “सँधै परिस्थिति एउटै रहँदैन । कहिलेकहीं निर्यातको गन्तव्य बजारमा उत्पादन जान सक्तैन वा बिक्री हुन सक्तैन । त्यस्तो बेला त्यस्ता उद्योगले कसरी सास फेर्ने ?” यस्तो प्रावधानसँग उद्योगी डराएको देखियो ।

अर्का उद्योगी भन्छन् “विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण निर्यात उद्योगलाई सहजीकरण गर्न खोलिएको हो, तर मुनाफा कमाउन खोलिएको हैन । यति हुँदाहुँदै पनि किन यति चर्को बहाल वा भाडा दर ?” । धेरै उद्योगीको दृष्टिमा भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा यस्तो दर दिइएको सेवाको लागतका आधारमा तय हुनुपर्नेमा अत्यन्त महंगो राखियो । जबकी “सोही जिल्लामा रहेको बुटवल औद्योगिक क्षेत्रमा यस्तो बहाल दर केवल रु. १२ हजार प्रतिरोपनी प्रतिवर्ष छ, जुन भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको तुलनामा निकै सस्तो छ । यसले गर्दा बुटवलमा सधैं उद्योगी लाइन लाग्छन्”, भन्छन् भैरवाका उद्योगी “सुविधा पनि बुटवलमा धेरै र भरपर्दो छ” ।

- ग) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन २०७३ को दफा १३ बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएका उद्योगले उत्पादित वस्तु वा सेवा अनिवार्य निर्यात गर्नुपर्ने अनुपात हाल ७५ प्रतिशत रहेकोमा उद्योगीहरू सो अनुपात ज्यादै उच्च भएको बताउँछन् । त्यस्तै, नेपालको निर्यात गन्तव्य बजारमा कुनैपनि बेला जोखिममा पर्न सक्ने तर त्यस्तो अवस्था उत्पन्न भएका बखत उत्पादित वस्तु वा सेवा कहाँ खपत गर्ने भन्ने वैकल्पिक व्यवस्था नभएवाट लगानीकर्ताहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रमा जान हच्केको बताइयो । सुख्खा, अनावृष्टि, अतिवृष्टि, भूकम्प, बाढी, पहिरो, आगलागी, प्राकृतिक तथा दैवि प्रकोप, राजनैतिक उथलपुथल, महामारी, युद्ध, द्वन्द्व, हुलदङ्गाजस्ता आकस्मिक तथा विशेष कारणबाट सृजित परिस्थिति (force majeure) को कारण निर्यात हुन नसके-के गर्ने भन्ने सम्बन्धमा अहिलेको प्रावधान मौन बसेको पाइन्छ । यसले गर्दा उद्योगीमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लगानी गर्ने बारेमा अन्यौलता र अनिश्चितता (uncertainty) रहेको छ । साथै, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उत्पादित वस्तु अवरोध भई निर्यात हुन नसकेमा वा त्यस्तो वस्तु नेपालमा आयात हुने वस्तु भएमा स्वदेशी बजारमा विक्री गर्न सक्ने सुविधा दिँदा आयात कम गरी व्यापार घाटा कम गर्न सकिने सम्भावना समेत रहेकोले अनुगमन तथा नियमन गरेर सो पक्षमा उचित व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।
- घ) हालको कानुनी व्यवस्थाले विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनलाई सङ्घीय सरकारको कार्यक्षेत्रमा मात्र राखेको छ । सङ्घीय व्यवस्था भएका भारत लगायत कतिपय मुलुकहरूमा औद्योगिक विकासका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई प्रदेश सरकारको पनि कार्यक्षेत्रमा पनि राखी यस विषयलाई एकलको सट्टा साभ्ना अधिकार मानिएको छ । यसले प्रदेश-प्रदेशबिच लगानी भित्र्याउन प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गरेको छ । तर, नेपालमा भने प्रदेशको भूमिकालाई नजरअन्दाज गरिएको छ ।
- ङ) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहने उद्योगहरूका लागि एकद्वार सेवा (one stop services) दिने भनी विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ मा प्रतिबद्धता गरिएपनि हालसम्म यो प्रयोगमा छैन । यसका लागि न त केन्द्रमा अर्थात् सङ्घीय तहमा कुनै संयन्त्र छ, न त विशेष आर्थिक क्षेत्र भएको स्थान विशेषमा कुनै जिल्ला विशेष वा स्थानीय संयन्त्र सक्रिय छन् । यसले गर्दा उद्योगीहरू आफैं विभिन्न निकायमा धाउन बाध्य छन् ।

विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३३ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएका उद्योगका लागि गरिएको एकद्वार इकाइसम्बन्धी व्यवस्थालाई स्वयम् उद्योग मन्त्रालयको एउटै छानोमुनि जारी भएको औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ को दफा ३७ मा भएको एकलविन्दु सेवा केन्द्रसम्बन्धी व्यवस्थाले काटेको देखियो ।

- च) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३३ ले उद्योग प्रशासनसम्बन्धी प्रायः सबै खाले सेवा प्राधिकरणको एकद्वार इकाइबाट दिने प्रावधान गरे तापनि व्यवहारमा उद्योग प्रशासनको समस्त कार्य उद्योग विभागबाट नै हुँदै आएको देखियो । उल्लिखित दफाले उद्योग दर्ता र नवीकरण, प्रचलित कानून बमोजिम छुट, सुविधा र सहूलियत, पूर्वाधारसम्बन्धी सेवा, कम्पनी दर्ता र कम्पनी प्रशासन, भिसा लगायत नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा बेला-बेलामा सूचना प्रकाशन गरे अनुसारको अन्य सेवा सुविधा सोही एकद्वार इकाइबाट उपलब्ध गराउने भनेकोमा प्राधिकरणले उद्योग प्रशासनसम्बन्धी कार्य गर्न नपाएकोले प्राप्त भएका उद्योगीका निवेदनहरू प्राधिकरणबाट उद्योग विभागको एकलविन्दु सेवा केन्द्रमा पठाउने गरिएको पाइयो । यसले गर्दा उद्योगीहरू सेवा लिन उद्योग विभाग लगायत अन्य निकायहरूमा धाउनपर्ने अवस्था सम्बोधन नगरिएको पाइयो । विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आउँदा वा रहँदा फरक व्यवहार पाउने आशा टुटेको र यसको फलस्वरूप विशेष आर्थिक क्षेत्रमाथिको उद्योगीहरूको विश्वास (trust) टुटेको भावना अन्तर्वाताका क्रममा उनीहरूबाट व्यक्त भएको सुनियो ।
- छ) विश्वभर विशेष आर्थिक क्षेत्र करमुक्त क्षेत्र (tax duty free zone) का रूपमा सञ्चालित हुने गर्छ । तर, भैरहवामा सञ्चालनमा ल्याइएको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा यसको प्रयोग भएको छैन । उद्योगीले कच्चा पदार्थ वा मेसिनरी वा कुनै सामग्री आयात गर्दा होस् वा कुनै वस्तु निर्यात गर्दा होस् अन्य आयात निर्यातकर्तासरह भन्सार कार्यालयमा सबै प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्छ । यसबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा हुँदा उद्योगीले duty free zone पालो कुरेर मिल्नुपर्ने फरक व्यवहार पाउने नगरेको एक उद्योगीले आक्रोश व्यक्त गरे । भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगीहरूले सुविधा पाउने भन्ने विषय नाम मात्रको हो र यसले व्यवसायहरूलाई बोझिलो नीतिमा बाध्ने काम मात्र भएको छ । तर, विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगीहरूलाई अन्यत्रका उद्योगीले पाउने भन्दा बढी सुविधा र सहजीकरण केही पनि छैन ।
- ज) विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणबाट भैरहवाका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा दिइने सेवा सुविधाको गुणस्तर, SOP साथै त्यस्तो सेवा सुविधा उद्योगले माग्दा अपनाउनुपर्ने विधिका बारेमा Bhairahawa Special Economic Zone Operation Standard and Procedure 2014 जारी त गरेको छ तर यसको कार्यान्वयन एकदमै फितलो भएको उद्योगीहरूको गुनासो सुनियो । सञ्चालन को क्रममा रहेको सिमरा ब्लक “ए” का लागि यस्तो SOP जारी भएकै छैन ।

- भ) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १३ ले सेवापनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उत्पादन गरी निर्यात गर्न पाउने व्यवस्था गरेको भएतापनि के-कस्तो सेवा उत्पादन गर्ने उद्यमीलाई के कसरी विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थान दिने भन्ने व्यवस्था हालसम्म नभएको हुँदा अन्यौल कायम छ ।
- ब) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा २४ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने उद्योगले पाउने सहूलियतसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । यसमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई करको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर रहेको इलाका मानी त्यहाँका उद्योगबाट गरिने व्यापारिक कारोबार साथै त्यहाँ उत्पादित वस्तु तथा सेवालाई विशेष व्यवहार गर्ने भनिएकोमा सो आंशिक मात्र लागु भएको पाइयो । अर्थात, सहूलियतका हकमा केही व्यवस्था भएको छ । यसको विस्तृत जानकारी अनुसूची ५, ६ र ७ मा प्रस्तुत छन् ।
- तथापि विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई करको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिरको इलाका (duty free zone or free trade zone^{४०}) मान्ने कार्य अझै भएको छैन भनी विशेष आर्थिक क्षेत्रका पूर्वकार्यकारी निर्देशकले बताए ।
- ट) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ दफा ४२ बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्रमा कामदार वा कर्मचारीले बन्द, हडताल वा आन्दोलन गरी उद्योगलाई हानी नोक्सानी गर्न नपाइने व्यवस्था गरेकोमा हालसम्म सञ्चालित भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा यस्तो गतिविधि नभएको पाइयो । तरपनि कामदारहरूको मागमाथि उत्पादन प्रक्रिया अवरोध नगरी व्यवस्थापनसँग पहल गरिएको जानकारी विशेष आर्थिक क्षेत्रका पूर्वकार्यकारी निर्देशकबाट मिल्यो ।
- ठ) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ४९ ले प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनसम्बन्धी निर्णय विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने उद्योगका हकमा प्राधिकरणले गर्ने व्यवस्था गरेको हुँदा सो कार्यको कार्यान्वयन प्राधिकरणबाटै भइरहेको पाइयो । हालसम्मको प्राधिकरणको अनुभवमा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपरेको छैन । केवल प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नुपरेको छ । यी दुवै कार्य प्राधिकरणबाटै गर्ने गरी विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी उक्त ऐनमा किटानी व्यवस्था गरिएबाट वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ का व्यवस्थाहरूले कुनै बाधा नगरेको विशेष आर्थिक क्षेत्रका पूर्वकार्यकारी निर्देशकले बताए ।
- ड) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा २७ ले आयकर छुटसम्बन्धी व्यवस्था गर्दा अन्यत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थानान्तरण भएका उद्योगले नपाउने गरी सो व्यवस्था गरिएको पाइयो । यसबाट अन्यत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थानान्तरण हुन चाहने उद्योगलाई निरुत्साहन गरेको बताउँछन्, प्राधिकरणका पूर्वकार्यकारी निर्देशक ।
- ढ) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा २८ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएको उद्योगले निर्यात गरेको वस्तु वा सेवा तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएको उद्योगलाई बिक्री गरिने कच्चापदार्थ तथा उत्पादित सामानमा शून्य भ्याट लाग्नेछ । तर, निर्यात नभएमा यो सुविधा पाउने छैन

४० यसबारे थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- <https://www.britannica.com/topic/free-trade-zone>

भन्ने व्यवस्था गरेकोमा त्यस्तो निर्यात भए नभएको अनुगमन पर्याप्त हुन नसकेको जानकारी पाइयो ।

- ण) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३० ले कुनै फर्म, कम्पनी वा उद्योगले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई कच्चा पदार्थ वा उत्पादन विक्री गरेमा त्यस कारोबारलाई निर्यातसरह मानी कानून बमोजिम कुनै सुविधा पाउने भए त्यस्तो फर्म, कम्पनी वा उद्योगले सो सुविधा पाउने भन्ने व्यवस्था गरेपनि आर्थिक ऐनमा यससम्बन्धी व्यवस्था नगरिएको जनाई हालसम्म यस्तो सुविधा विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगहरूले नपाएको बुझियो ।
- त) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३४ ले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको सिफारिसमा लगानीकर्ता वा अधिकृत प्रतिनिधि वा निजहरूका आश्रित परिवारलाई गैरपर्यटक, व्यवसायिक र आवासीय भिसा दिइने व्यवस्था भएकोमा हालसम्म भिसा चाहिने मुलुक अर्थात् भारतबाहेक अन्य मुलुकका लगानीकर्ता विशेष आर्थिक क्षेत्रमा नआएको हुँदा यस सहजीकरणसम्बन्धी व्यवस्थाको हालसम्म प्रयोग हुन नसकेको जानकारी मिल्यो ।

त्यसैगरी, उक्त दफा ३४ मा एकै पटक १ करोड डलरभन्दा अधिक विदेशी लगानी गर्ने लगानीकर्ता र आश्रित परिवारलाई लगानी रहेसम्म आवासीय भिसा दिइनेछ भन्ने प्रावधान गरिएकोमा त्यस्तो तहको लगानीकर्ताले अधिकृत प्रतिनिधि पठाउँदा सो प्रतिनिधि र निजको आश्रित परिवारलाई भिसा दिने प्रावधान नरहेको तथ्य बुझिन आयो । व्यवहारमा यस्ता ठुला खाले लगानीकर्ता नेपालमा लगानीका लागि इच्छुक हुँदा स्वयम् आफूभन्दा आफ्नो अधिकृत प्रतिनिधि पठाउने प्रचलन रहेको सन्दर्भमा भिसासम्बन्धी यो व्यवस्था अपूर्ण रहेको देखियो ।

- थ) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३५ ले अन्य सुविधा अन्तर्गत वण्डेड वेयर-हाउसको उपयोग गर्ने भन्ने प्रावधान रहेपनि हालसम्म यो व्यवहारमा आएको देखिएन । यसबारे बुझ्दा पूर्वकार्यकारी निर्देशकबाट यसका लागि चाहिने वेयरहाउसको पूर्वाधार नै नबनेको जानकारी मिल्यो । त्यसैगरी, भारतमा यससम्बन्धी व्यवस्था कानूनमा स्पष्ट गरेको छ जुन नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३५ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले पाउने 'अन्य सुविधा' अन्तर्गत सोही दफाको (१) को (क) मा "सम्भौतामा लेखिए बमोजिम" उल्लेख भएको प्रावधान मात्र उपलब्ध छ । यो कानुनी प्रावधान वण्डेड वेयरहाउस सुविधालाई प्रभावकारी बनाउन आफैमा नपुग देखियो । यस्ता कारणहरूले गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र रहने उद्योगहरू पनि अन्यत्र रहने उद्योगहरूसरह करमुक्त क्षेत्र (duty free zone) को सुविधा पाउनबाट बञ्चित रहेको पाइयो ।

- द) विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण र विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थानीय प्रशासनमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको उपयोग न्यून रहेको । सूचना सञ्चार प्रविधिको अभावमा आन्तरिक तथा बाह्य

समन्वय तथा अन्य कार्य प्रक्रियामा उच्च गति बढाउन साथै सुपरीवेक्षण तथा नियन्त्रण क्षमता बढाउन नसकिएको ।

- घ) विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण वि.सं. २०७३ सालमा गठन भएयता पाँच वर्ष बितिसक्दा पनि यसमा स्थायी कर्मचारीको अभाव छ। थुप्रै निकायले दिने सेवाहरू यसै प्राधिकरणबाट दिलाउने साथै विशेष आर्थिक क्षेत्रजस्तो ठुलो औद्योगिक पूर्वाधार विकास र सञ्चालन गर्नुपर्ने प्राधिकरणमा अस्थायी, ज्यालादारी र अन्यत्रबाट काजमा रहेका कर्मचारीबाट काम चलाइरहेको अवस्था विद्यमान छ। यसले गर्दा संस्थागत विकास, क्षमता विकास, जबाफदेहीता र कार्यरत जनशक्तिमा मनोबल अत्यन्त कमजोर रहेको छ।
- न) कुन विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई अमुक वस्तु केन्द्रित बनाउने र कुन विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई बहुवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्र बनाउने भन्ने बारेमा के-कस्तो वैज्ञानिक आधार अपनाउने, यसमा अस्पष्टता कायम रहेको पाइयो ।
- प) अमुक वस्तु केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र बनाउँदा होस वा बहुवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्र बनाउँदा होस, मूल्य शृङ्खला (value chain^{४१}) मा रही अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध (forward and backward linkages) स्थापना गर्ने उद्योग वा व्यवसाय स्थापना गर्न दिनुपर्ने बारेमा स्पष्टताको अभाव देखियो । जस्तै: सिमरा गार्मेण्टस् विशेष आर्थिक क्षेत्र भनिएकोमा धागो उद्योग, कपडा उद्योग, टाँक उद्योग, कलर डाइङ, फेशन डिजाइन र तालिम प्रदायक व्यवसायजस्ता उद्योग व्यवसायलाई स्थान दिने सोचको अभाव पाइन्छ। जबकि गार्मेण्टस् उद्योग त्यस्ता उद्योग वा व्यवसायविना एकलै चलनै सक्तैन। यसले गर्दा गार्मेण्टस् उद्योग त्यहाँ जान हिचकिचाइरहेको पाइयो ।
- फ) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगलाई स्थान दिँदा प्राधिकरणले असुल गर्ने भाडा दर महँगो भएको गुनासो सुनियो । खासगरी एकै सहरमा भएको सरकारको औद्योगिक क्षेत्रले लिने भाडा दरभन्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रको धेरै नै महँगो भएको पाइयो ।
- ब) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगीले लिएको लिज वा बहाल सम्झौताको आधारमा उभिएको उद्योग, गोदाम वा संरचना धितो राखी बैंकले ऋण दिँदैन भन्ने गुनासो भैरहवामा बसेका उद्योगीहरूको रह्यो । यसले उद्योगलाई चाहिने लामो र छोटो अवधिको साथै पुँजीगत लगानी वा चालु खर्चको लागि पुँजी जुटाउन सकस पर्ने गरेको पाइयो ।
- भ) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगीको स्वामित्वमा जग्गा रहदैन । केवल लिन वा बहाल मात्रै उपलब्ध हुन्छ । उद्योगीले चाहेको साइज धेरै ठुलो भए सो साइजमा जग्गा प्राप्त हुदैन । एक उद्योगीले

४१ यसको परिभाषागत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- <https://www.investopedia.com/terms/v/valuechain.asp>, 2/25/2022, 12:20 PM UTC

भने: “बहु बाहिर भेटिएमा जग्गा किनेर उद्योग चलाउँदा जग्गाको स्वामित्व भए संगसंगै जग्गाको भाउ बढ्दै जान्छ । विशेष आर्थिक क्षेत्रले केवल थुनछेक मात्रै गर्ने रहेछ” ।

५.२.४ विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग नीतिगत तादात्म्यता

विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग अन्य नीतिहरूको तादात्म्य तथा द्वन्द्व (policy conflict) वा सहयोग गरेका छन् भन्ने सङ्क्षिप्त चित्र कोर्ने जमर्को तालिका ५.२ ले गरेको छ । तालिका ५.२ मा गरिएको करिब १२ वटाहरूको विश्लेषणका आधारमा यस तालिकामा उक्त विश्लेषणको सारसङ्क्षेप खिचिएको छ । सो बमोजिम देशमा हाल समस्त नीति कार्यक्रमहरूलाई निर्देशन गर्ने १५औँ योजना (सन् २०१९/२०-२०२३/२४) ले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई आंशिक मात्रै सहयोग गरेको छ । औद्योगिक पूर्वाधारतर्फ योजना अवधिको अन्त अर्थात् सन् २०२३/२४ सम्ममा करिब पाँच वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालनमा ल्याई सक्ने भनिए तापनि सोअनुरूप विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई उक्त योजनाले प्राथमिकता दिन नसकेको भेटिन्छ ।

तालिका ५.२: विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग नीतिगत द्वन्द्व र सहयोगको अवस्था

क्र.सं.	नीति	उच्च सहयोग, आंशिक सहयोग वा असहयोग
१	पन्ध्रौँ योजना (सन् २०१९/२०-२०२३/२४)	आंशिक सहयोग
२	समष्टीगत आर्थिक नीतिहरू	
२.१	मौद्रिक नीति	असहयोग
२.२	वित्त (बजेट) नीति	आंशिक सहयोग
२.३	विदेशी विनिमय नीति	असहयोग
२.४	राजस्व नीति	आंशिक सहयोग
३	क्षेत्रगत नीतिहरू	
३.१	वन तथा वातावरण नीति	आंशिक सहयोग
३.२	श्रम नीति	असहयोग
३.३	वाणिज्य तथा निर्यात नीति	आंशिक सहयोग
३.४	उर्जा नीति	असहयोग
३.५	भूमि नीति	असहयोग
३.६	यातायात तथा सडक नीति	असहयोग
३.७	औद्योगिक नीति	उच्च सहयोग

स्रोत: यस अध्ययनमा गरिएको तुलनात्मक विश्लेषणका आधारमा लेखकले तयार पारेको

त्यसैगरी, विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा सबैभन्दा धेरै प्रभाव पार्ने समष्टीगत आर्थिक नीतितर्फ भएका चार वटा नीतिहरू दुई वटा असहयोगी अथवा द्वन्द्वरत देखिए भने अन्य दुई वटा नीतिहरू भने आंशिक रूपमा सहयोगी रहे । असहयोगी अथवा द्वन्द्वरत श्रेणीमा मौद्रिक नीति तथा विदेशी विनिमयसम्बन्धी नीति देखिन्छन् जुन केन्द्रीय बैंकबाट निर्मित र सञ्चालित हुने गर्छ । आंशिक रूपमा सहयोगी देखिएका नीतिमा वित्त अर्थात नेपाल सरकारको वार्षिक बजेट साथै राजस्व नीति रहेको देखियो । अर्थ मन्त्रालयबाट परिचालित हुने ती नीतिहरू पनि उच्च सहयोगी हुन सकेनन् ।

लगानी तथा निर्यात प्रवर्धन गर्ने विशेष आर्थिक क्षेत्रजस्तो बहुआयामिक विषयको सफलताको पूर्वसर्तका रूपमा क्षेत्रगत नीतिहरूको पूर्ण सहयोग अत्यावश्यक पर्छ । तर, यस अध्ययनले विश्लेषणमा समेटेका कुल सात वटा क्षेत्रगत नीतिहरूमध्ये चार वटा क्षेत्रगत नीतिहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग असहयोगी अथवा द्वन्द्वरत भेटिए भने केवल दुई वटा आंशिक रूपमा सहयोगी देखापरे । यस क्रममा एउटा नीति भने उच्च सहयोगी देखियो । विशेष आर्थिक क्षेत्रसँग असहयोगी अथवा द्वन्द्वरत नीतिको वर्गमा श्रम, उर्जा, भूमि तथा यातायात र सडकसम्बन्धी नीतिहरू रहे । त्यस्तै आंशिक सहयोगी नीतिमा वन तथा वातावरण र वाणिज्य तथा निर्यातसम्बन्धी नीतिहरू रहे । एक मात्र उच्च सहयोगी नीतिको श्रेणीमा औद्योगिक नीति रह्यो तर, उक्त नीतिको सहयोग आफैमा पर्याप्त भने रहेको भेटिएन । यसप्रकार नीतिगत द्वन्द्व विशेष आर्थिक क्षेत्रको मामिलामा नेपालमा निकै उच्च भएको पाइयो । यस परिस्थितिमा विशेष आर्थिक क्षेत्र लामो समयदेखि नेपालमा प्रयोग हुँदाहुँदै पनि नीतिगत द्वन्द्वले गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्र नेपाल मिसनलाई असफल बनाउन निकै मद्दत पुऱ्याएको पाइन्छ ।

५.३ संस्थागत प्रबन्ध

- १) विगतमा प्राधिकरणको अध्यक्षता स्वयम् उद्योग मन्त्रीले गर्ने व्यवस्था थियो । वि.सं. २०७५ सालमा पहिलो संशोधन गरिँदा मन्त्रीको सट्टा उद्योग सचिवले अध्यक्षता गर्ने व्यवस्था गरियो । विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई बङ्गलादेश र अन्य मुलुक जुन उच्च प्राथमिकतामा राखेका र बङ्गलादेशको प्राधिकरणको नेतृत्व स्वयम् प्रधानमन्त्रीले गर्ने गरिएको छ । सोसँग तुलना गर्दा नेपालको उक्त संशोधन प्रगतिशील देखिएन । विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई कार्यकारी प्रमुखको प्राथमिकतामा नराखेको पाइयो । भारत र बङ्गलादेशले पहिले विसौं वर्ष विशेष आर्थिक क्षेत्रको असफल प्रयोग गरेका थिए । पछि आएर यसलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी नयाँ ढङ्गले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई हाँकेपश्चात् बल्ल हासिल गरेको सफलताबाट नेपालले पाठ सिक्न नसकेको भेटियो ।
- २) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १५ बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण एक स्वशासित सङ्गठित संस्था हुने व्यवस्था गरेको उल्लेख गरेपनि यथार्थ बेग्लै छ । कानुनी रूपमा यसलाई स्वशासित तुल्याउन छुट्टै कानुनमार्फत यो संस्था सिर्जित नगरिएको पनि हैन । तर, व्यवहारमा यो स्वशासित भन्दा पनि गठन आदेशबाट स्थापना गरिएको एक सङ्गठित संस्थाको हैसियतमा चलेको अनुभूति हुन्छ । वि.सं. २०७३ अधिसम्म गठन आदेशबाट सिर्जित एक

- सङ्गठित संस्थाका रूपमा चलेकाले संभवत सोही परम्परा र मानसिकताबाट यसलाई हेर्ने गरिएको पाइयो ।
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १९ (२) बमोजिम प्राधिकरणको सञ्चालक समिति गठित छ । तर यसको बैठक नियमित बस्न नसकेको पाइयो । यसले गर्दा समितिबाटै फर्स्यौट गरिनुपर्ने कतिपय महत्त्वपूर्ण विषयहरू थाती बस्ने गरेको भेटियो ।
  - ४) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १६ ले उक्त प्राधिकरणको काम कर्तव्य र अधिकारमा नेपाल सरकारलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना, विकास र सञ्चालनमा सुझाव दिने, स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी मापदण्ड बनाउने, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगलाई अनुमति दिने वा नवीकरण गर्ने, यस ऐन अनुसार उद्योगले पाउने सेवा, सुविधा र कर छुटका लागि सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्ने, यस ऐन विपरित कार्य गर्ने उद्योगलाई कारबाही गर्ने, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सुरक्षा, बैंक, हुलाक, स्वास्थ्य चौकी, मनोरञ्जनस्थलजस्ता सेवा सुविधा जुटाउने, लगानीकर्तालाई आवश्यक पर्ने मेशीनरी, उपकरण, पार्टपूजा, यातायातका साधन, कच्चा पदार्थ, प्याकेजिङ सामग्री आयात गर्न स्वीकृति दिने, निर्यात, पैठारी वा उत्पत्तिको प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने, विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगको विकास र प्रवर्द्धनका लागि कार्य गर्ने लगायतका विषयहरू समावेश गरे तापनि विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३३ मा भए बमोजिम त्यस्ता कतिपय कार्यहरू एकद्वार इकाइले सम्पादन गर्नुपर्ने किसिमका छन् । हालसम्म उक्त एकद्वार इकाइ प्रयोगमा आउन नसक्दा प्राधिकरणबाट त्यस्ता कार्यसम्पादन अहिलेसम्म हुन नसकेको पाइयो ।
  - ५) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को परिच्छेद ५ दफा १४ र १६ मा प्राधिकरणको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिए पनि दफा ३३ मा एकद्वार इकाइ मार्फत अन्य निकायको सेवाहरू विशेष आर्थिक क्षेत्रको एउटै छातामुनि बाट नौ दिने भनिएपनि प्राधिकरणबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा हुने उद्योगहरूको उद्योग प्रशासनसम्बन्धी कुनैपनि कार्य हुन नसकेको पाइयो । त्यसलाई लक्षित गरी आवश्यक सङ्गठन, दरबन्दी र क्षमताको निर्माण हालसम्म गर्न नसकेको देखियो ।
  - ६) प्राधिकरणको स्वीकृत सङ्गठन संरचनामा कुल ३८ दरबन्दी रहेको र त्यसैगरी भैरहवाका लागि थप १५ वटा दरबन्दीहरू स्वीकृत भइसकेको भए तापनि हालसम्म केवल २४ दरबन्दीमा कर्मचारी कार्यरत छन् । अन्य दरबन्दीहरू रिक्त रहेको भेटियो ।
  - ७) सिमरा ब्लक 'ए' निर्माण सम्पन्न करिब-करिब सम्पन्न भई सञ्चालनमा ल्याउन आह्वान भइसक्दा पनि हालसम्म सिमरा ब्लक 'ए' सञ्चालन को सङ्गठन संरचना, दरबन्दी र क्षमता विकास गरिएको देखिएन । सम्वत् २०१९ मा नै इच्छुक लगानीकर्ताहरूलाई सार्वजनिक आह्वान गरेको पनि यसबिच करिब तीन वर्ष समय गुज्रिसक्यो ।
  - ८) स्वीकृत दरबन्दीमा निजामती कर्मचारीबाहेक स्थायी प्रक्रियाबाट पदपूर्ति नभएको देखियो । यसले गर्दा करारमा कर्मचारी लिई सेवा लिने वा सङ्गठन चलाउने प्रवृत्ति हावी रहेको पाइयो ।

यस अवस्थामा मानव संसाधन व्यवस्थापन (human resource management) को सिद्धान्तानुरूप गरिनुपर्ने चार कार्यहरू^{४२} सक्षम कर्मचारीको प्राप्ति (acquisition), विकास (development), उत्प्रेरण (motivation) र निरन्तरता (retention) को प्रयोग हुन नसकेको वा न्यून रहेको भेटियो। यसबाट प्राधिकरण गठन भएको करिब पाँच वर्ष बितिसक्दा पनि सङ्गठन र विकास (organisation and development) हुन बाँकी रहेको देखियो।

- ९) प्राधिकरणभित्र अनुसन्धान र विकास (research and development) सम्बन्धी सङ्गठन (wing) नभएको पाइयो। कसरी अन्य छिमेकी मुलुकहरूले नयाँ-नयाँ अभ्यासहरू गरिहेका छन्? कस्ता समस्यालाई के-कस्तो समाधान खोजिरहेका छन्? कसरी SEZ र EPZ मा नयाँ hybrid प्रयोगहरू गरिरहेका छन्? कसरी लगानी बढाउन र निर्यात बढाउन सफल भइरहेका छन्? यी र यस्ता विषयहरूमा निरन्तर अनुसन्धान र खोज गरी भइरहेका पूर्वाधार, नीति, कानून, व्यवस्थापन लगायतमा परिवर्तन गर्नुपर्नेमा यस्ता अभ्यास हुन नसकेको देखियो।

५.४ निर्यात अवस्था

नेपालको विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट भएको निर्यातको इतिहास जम्मा तीन वर्ष मात्रै लामो छ। तालिका ५.३ अनुसार नेपालको विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट निर्यात आ.व. २०७६/७७ (२०१९/२०) बाट सुरु भएको देखिन्छ। हालसम्म पछिल्लो तीन आर्थिक वर्षहरूमा करिब रु. १.०४ अर्ब बराबर निर्यात हुन सकेको छ। यो भनेको उक्त तीन वर्षको दौरान वार्षिक सरदर रु.३४.९७ करोड बराबर हुन आउँछ। तथापि निर्यात थालेको दोस्रो वर्ष आ.व. २०७७/७८ मा कुल निर्यातमा करिब २३७.७४ प्रतिशतले वृद्धि भएको पक्ष भने उल्लेखनीय देखिन आउँछ। यसबिच सर्वत्र देखिएको कोभिड-१९ प्रभावका बावजूद देखापरेको यो वृद्धि उत्साहजनक छ। निर्यातको तेस्रो वर्ष आ.व. २०७८/७९ मा भने अघिल्लो वर्ष देखिएको वृद्धि टिक्न सकेन र निर्यातमा करिब १०.०७ प्रतिशतले गिरावट आयो। यसले आश्वस्त हुने थोरै ठाउँ मात्रै दिएको छ।

तालिका ५.३: नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना भएका उद्योगहरूको निर्यात अवस्था

क्र.सं.	आर्थिक वर्ष	निकासी मूल्य (रु.हजार)	परिवर्तन (प्रतिशतमा)	कुल निर्यातमा योगदान (प्रतिशतमा)
१	२०१९/२०	१,४१,५०१		०.१४४
२	२०२०/२१	४,७७,९११	२३७.७४	०.३३८
३	२०२१/२२	४,२९,७५५	-१०.०७	०.२१४
जम्मा		१०,४९,१६७		

स्रोत: Bhairahawa Customs Office, 2022

४२ यसबारे थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, <http://hrmpractice.com/basic-functions-human-resource-management/>

भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट निर्यात गर्ने उद्योगहरू करिब चार वटा मात्र भएको तालिका ५.४ ले देखाउँछ । नेपालको national HS code अनुसार ११ डिजिटको वर्गीकरणमा पर्ने आठ वटा वस्तुहरू उक्त उद्योगहरूले निर्यात गरिरहेको प्रस्तुत अर्को तालिका ५.५ ले बताउँछ । प्रमुखतया: चुनढुङ्गा, स्टीलका भाँडाकुँडा, फलामे भाँडा, फलामे पत्रु, लाइट बत्ती, विजुली बत्तीका सामाग्री र लिडसिसाजस्ता वस्तुहरू निर्यात भएको वस्तुको सूचीमा रहेका छन् ।

तालिका ५.४: नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट निर्यात गरिरहेका उद्योगहरू

क्र.सं.	विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट निर्यात गरिरहेका उद्योगको नाम
१	शक्ति मिनेरल्स प्रा. लिमिटेड (Shakti Minerals Pvt. Ltd.)
२	भिस्तार ग्लोबल (Vistaar Global Pvt. Ltd.)
३	ब्रिलियन्ट प्रा. लिमिटेड (Brilliant lighting Industries)
४	तिरुपति प्रा. लिमिटेड (Tirupati Metal Industries Pvt. Ltd.)

स्रोत: Bhairahawa Customs Office, 2022

तालिका ५.५: नेपालका विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट निर्यात गरिने वस्तुहरू

SN	HSCode	Description	Local_Name
1	2521000000	Limestone flux; limestone and other calcareous stone	Limestone Chips
2	7323930000	Table, kitchen or household articles of stainless steel	SS Utensils (Unpolished)
3	7323940000	Table, kitchen or household articles of iron or steel, enameled	SS Utensils (Polished)
4	7204210000	Waste and scrap of stainless steel	SS Scrap (Shredded) Loose
5	9405400000	Other electric lamps and lighting fittings nes.	ER-2610 surface
6	9405420000	Other, designed for use solely with light-emitting diode (LED) light sources	Flat Panel 8W ER
7	9405390000	Other	Flat Panel 8W ER
8	7801100000	Refined lead, unwrought	Refined lead ingots

स्रोत: Bhairahawa Customs Office, 2022

तालिका ५.३ ले नेपाली विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट हुने गरेको निर्यातको आयतनलाई देशको कुल निर्यातसँग तुलना गर्दा हालसम्म यो अनुपात एकदमै नगण्य रहेको देखापर्छ। आ.व. २०१९/२० मा देशले गरेको कुल निर्यातमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको योगदान केवल ०.१४४ प्रतिशत रह्यो भने आ.व. २०२०/२१ मा यो अनुपात अलिकति सुधिएर ०.३३८ प्रतिशतमा उक्लिएको देखियो। त्यसैगरी, देशले गरेको कुल वार्षिक निर्यातमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको योगदान आ.व. २०२१/२२ मा अझ कमजोर भई ०.२१४ प्रतिशतमा सङ्कुचित हुन पुग्यो। विश्व बैंकको अध्ययन प्रतिवेदनले केही मुलुकहरूको कुल निर्यातमा विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट हुने गरेको योगदान नेपालको तुलनामा निकै उच्च रहेको दर्शाउँछ।

Exports from SEZs account for a significant share of national exports. Examples abound: 17 percent in Bangladesh (2013); 44 percent in China (2012); 11 percent in the Republic of Korea (2007); 49 percent in the Philippines (2011); and 67 percent in Sri Lanka (2007) (ADB, 2015 cited in World Bank, 2017b, p. 19)

कुल निर्यातमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको श्रेय बङ्गलादेशमा करिब १७ प्रतिशत (सन् २०१३) र चीनमा ४४ प्रतिशत (सन् २०१२) रहेको उक्त अध्ययनमा भेटिन्छ। त्यसैगरी दक्षिण कोरियामा यो अनुपात ११ प्रतिशत (सन् २००७) र फिलिपिन्समा ४९ प्रतिशत (सन् २०११) रहेको देखिन्छ। दक्षिण एसियामा रहेको श्रीलङ्कामा यो योगदानको अनुपात अझ उच्च ६७ प्रतिशत (सन् २००७) सम्म रहेको पाइन्छ। Arvindaraj and Muthusamy (2019) ले गरेको एक अनुसन्धानले भारतमा यो अनुपात सन् २०१७/१८ मा २९.७० प्रतिशत र २०१८/१९ मा ३०.३८ प्रतिशतमा पुगेको^{४३} अवस्था जनाउँछ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट भएको निर्यात सम्बन्धमा माथि प्रस्तुत अन्य मुलुक र नेपालबिचको तुलनात्मक तथ्याङ्कहरूले यो पुष्टि गर्छन् कि हालसम्म नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट हुने गरेको निर्यातलाई हेर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट गरिएको अपेक्षा र लगानीका तुलनामा यो अत्यन्त न्यून बिन्दुमा रहेको छ। यसलाई धेरै गुणाले वृद्धि गर्नुपर्ने चुनौतीमा नेपालमा सञ्चालनमा आएको भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र छ।

५.५ सञ्चालन दक्षता

भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र ३ मे २०१६ देखि सञ्चालनमा आए तापनि यसको क्षमता उपयोग स्तर निकै कमजोर रहेको देखिन्छ। प्रथम चरणमा निर्मित ब्लक 'ए' garments processing zone (GPZ) का रूपमा एकल वस्तुका लागि थियो। सोको निर्माण सकिएपछि गार्मेण्ट उद्योगीहरूलाई उद्योग स्थापनाका लागि लगानी आवाहन गर्दै विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले प्रथम पटक माथि उल्लिखित मितिमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरेको थियो। तर, उक्त सूचनापश्चात् कुनै उद्योगीबाट निवेदन

^{४३} <https://www.ijcat.org/wp-content/uploads/papers/v9i1/A1476109119.pdf>

नपरेको अवस्था रहेको बताउँछन् सो प्राधिकरणका कार्यकारी निर्देशक । तत्पश्चात् पटक-पटक गरी वि.सं. २०७८ सालसम्म पाँच पटक सूचना आह्वान गरियो ।

तालिका ५.६: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको हालसम्मको उपयोग स्तर

क्र.सं.	विवरण	परिमाण
१	कुल क्षेत्रफल (वर्गमिटर)	१६३५०१.४
२	उद्योगको लागि उपलब्ध प्लट सङ्ख्या	६७
३	उद्योगको लागि उपलब्ध (६८ प्लटको क्षेत्रफल (वर्गमिटर)	१६०,७७५.६
४	वितरण भएको प्लट सङ्ख्या	४०
५	वितरण भएको प्लटहरूको क्षेत्रफल (वर्गमिटर)	९५६९३.५
६	वितरण नभएको प्लट सङ्ख्या	२७
७	वितरण नभएको प्लटहरूको क्षेत्रफल (वर्गमिटर)	६५०८२.१
८	प्लट उपयोग दर (प्रतिशत)	५७.९%
९	जम्मा स्वीकृत उद्योगको सङ्ख्या	१७
१०	उत्पादन सुरु गरेका उद्योग सङ्ख्या	४
११	निर्माण हुँदै गरेका उद्योग सङ्ख्या	४
१२	निर्माण सुरु नभएको उद्योग सङ्ख्या	९
१३	स्वीकृत रद्द भएका उद्योगहरूको सङ्ख्या	७
१४	स्वीकृत रद्द भएपछि थप खाली प्लट सङ्ख्या	२०
१५	स्वीकृत रद्द भएपछि थप खाली प्लटको क्षेत्रफल	४६०५४.४
१६	वास्तविक उपयोग दर (२०७९ मा)	२७.०५%

स्रोत: SEZA, 2022a

तालिका ५.६ ले भैरहवाको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा कुल ६७ वटा प्लट उद्योगको लागि उपलब्ध रहेको देखाउँछ । उपयोगतर्फ हेर्दा, हालसम्म केवल १७ उद्योगहरूले उद्योग स्थापनाको ४० वटा प्लटको लागि अनुमति लिएको भएपनि सात वटा उद्योगहरूको २० वटा प्लट रद्द भएका छन् (तालिका ११) भने हाल उक्त आर्थिक क्षेत्रमा २०७९ मा सात वटा उद्योगहरू मात्र सञ्चालनमा रहेका छन् (तालिका १३) । साथै आ.व. २०७७/०७८ सम्म १७ वटा उद्योगहरूले लिजमा लिएको क्षेत्रफलाई आधार मान्दा सो विशेष आर्थिक क्षेत्रको क्षेत्रफल उपयोग दर केवल ५७.९ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । तालिका १० अनुसार आ.व. २०७७/०७८ सम्म नौ वटा उद्योगहरूले उद्योग स्थापना गर्नेतर्फ कुनै प्रगति नगरेको

र आ.व. २०७९ सम्म भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको वास्तविक उपयोगको दर २८ प्रतिशत मात्र रहेको देखाउँछ। २०७८ सम्म केवल चार वटा उद्योगहरूले मात्र उद्योग स्थापना गरी सञ्चालन गरिरहेका छन्। बाँकी अन्य चार वटा उद्योग निर्माणको चरणमा रहेको पाइन्छ, (तालिका ४.२, ४.३, ५.१, ५.४ र ५.६)।

उद्योगीलाई लगानीका लागि आकर्षण गर्नुपर्ने प्राधिकरणको आधिकारीक वेबसाइट <https://www.seznepal.gov.np/> अत्यन्त अल्प सूचना, कमजोर डिजाइन र ढिलो गतिमा चलेको भेटियो। साथै, विश्वका लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न एक भरपर्दो वेबसाइटमा हुनपर्ने देहायका सात प्रमुख गुणहरू - well designed and functional, easy to use, optimized for mobile, fresh quality content, readily accessible contact and location, clear calls to action, optimized for search and the social web^{४४} - को ठुलो अभाव देखियो। यसको अतिरिक्त निम्न कार्यगत समस्याहरू (operational issues) पनि देखिएका छन्।

- १) सुरक्षा व्यवस्था फितलो छ,
- २) विजुलीको गुणस्तरीयता र निरन्तर आपूर्ति छैन,
- ३) पानीको अभाव छ,
- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्र रहेको ठाउँमा घाँस बढेर जङ्गलजस्तो छ,
- ५) प्रशासनिक अफिस भवन लगायत संरचनाहरू चुहिरहेको र मर्मत सम्भार नभएको अवस्था छ,
- ६) जडित मेशिनहरू प्रयोगविहिन छन्,
- ७) एकलविन्दु सेवा दिन विशेष आर्थिक क्षेत्रमा बस्नु पर्ने निकायहरू त्यहाँ नबस्ने गरेका छन्। जस्तो: बैंक, भन्सार, बीमा, कुरियर, पोष्ट अफिस, अस्पताल, खेलकुद तथा मनोरञ्जन, विजुलीजस्ता सेवा प्रदायकहरूको भौतिक उपस्थिति विशेष आर्थिक क्षेत्रको छानोमुनी उपलब्ध नभएको। ती मध्ये कतिपयको हकमा भौतिक पूर्वाधार विकास नै नगरिएको, कतिपयको हकमा पूर्वाधार लगायत स्थान छुट्याएर राख्दापनि सम्बन्धित निकायको उपस्थिति नजुटेको पाइयो,
- ८) सञ्चालनमा आएको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा कस्ता उद्योगहरू मात्र बस्न पाउने भन्ने मान्यताको अभाव रहेको भैरहवाका उद्योगीहरूले बताए। उनीहरूका अनुसार क्रसरजस्ता उद्योगहरू पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालनमा रहेका छन्।

५.५ भावी योजना र विस्तार नेपालबाट निर्यात हुने वस्तुहरू चिया, कफी, अलैंची, अदुवा, कुचो, जडीबुटी तथा सुगन्धित तेल, तयारी पोसाक, चाँदीका गरहगना तथा हस्तकला र गलैँचा आदि हुन्। एकातर्फ कृषिजन्य वस्तुको प्रशोधन, काष्ठ तथा आधुनिक फर्निचर उद्योग, जडिबुटी प्रशोधन र उत्पादन उपरान्तको नोक्सानी कम गर्न पोष्ट हार्भेष्ट व्यवस्थापनजस्ता उद्योगहरूमा निजी लगानीको

प्रवर्धन अति आवश्यक रहेको छ भने अर्कोतर्फ यी वस्तुहरूको निर्यात व्यापारको विविधीकरण गर्दै स्वदेशी कच्चा पदार्थमा आधारित तुलनात्मक लाभ भएका वस्तुहरूको उत्पादनमा स्वदेशी निजी लगानी तथा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गरी निर्यात व्यापारको क्षेत्रमा ठोस सुधार गर्न अत्यन्त जरूरी हुन्छ। त्यसैले कृषि, गैरकृषि, खानी तथा खनिजजन्य र सूचना प्रविधिसम्बद्ध सम्भाव्य वस्तुहरूको उत्पादन र निर्यातलाई बढावा दिन बहुवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्र (multiple product SEZ) को अवधारणामा विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालन गर्ने मोडालिटी विकास गर्नुपर्दछ।

तालिका ५.७ मा प्रस्तुत तथ्याङ्क बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि हालसम्म पूर्व सम्भाव्यता देशका १७ स्थानमा गरिएको छ। त्यसैगरी, सम्भाव्यता अध्ययन १९ स्थानमा गरिएको छ। सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न गरिएका सो स्थानहरूमध्ये तीन स्थान अर्थात् भैरहवा, सिमरा र पाँचखालमा मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना भएको वा निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको तथ्य यहाँ स्मरणीय छ। यस बमोजिम करिब १६ स्थानमा सम्भाव्यता अध्ययन भएर पनि विशेष आर्थिक क्षेत्र अघि बढ्न नसकेको देखिन्छ। यसले चालु पञ्चवर्षीय योजनावधिको अन्त आ.व.०८०/८१ सम्म पाँच वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गरिसक्ने भनिए तापनि चालु आ.व. ०७८/७९ मा आइपुग्दा योजनावधिको आधा समय व्यतित भइसकेको छ। तर प्रगति भने विगतमै सुरु गरिएका विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सीमित रहेको र थप विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण थालनी पनि हुन नसकेको देखाउँछ।

तालिका ५.७: विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गरिएको विवरण

क्र.स.	पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन गरिएको स्थान	क्र.स.	सम्भाव्यता अध्ययन गरिएको स्थान	क्र.स.	डीपीआर अध्ययन गरिएको स्थान
१	बर्जु गाउँपालिका, सुनसरी	१	बर्जु गाउँपालिका, सुनसरी	१	भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र
२	महोत्तरी सेज	२	विदुर नगरपालिका, तल्लो पिपलटार, नुवाकोट	२	सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र ब्लक "ए"
३	धनुषाधाम नगर पालिका, उमाप्रेमपुर, धनुषा	३	राप्ती सोनारी गाउँपालिका, बाँके	३	सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र ब्लक "बी" ब्लक "सी"
४	कनकासुन्दरी गाउँपालिका, किचाने, जुम्ला	४	गोरखा नगरपालिका, पालुङटार नगरपालिका, गोरखा,	४	पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्र

क्र.स.	पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन गरिएको स्थान	क्र.स.	सम्भाव्यता अध्ययन गरिएको स्थान	क्र.स.	डीपीआर अध्ययन गरिएको स्थान
५	कमल गाउँपालिका, भ्वापा	५	गौरीगङ्गा नगर पालिका, तालवन, कैलाली	५	यमुनामाई विशेष आर्थिक क्षेत्र, रौतहट
६	राजापुर नगरपालिका, बर्दिया	६	कैलाली, धनगढी, हरैया	६	सिरहा विशेष आर्थिक क्षेत्र
७	व्यास नगरपालिका, तनहुँ	७	लहान नगरपालिका, गोविन्दपुर, सिरहा	७	कनकासुन्दरी गाउँपालिका, किचाने, जुम्ला
८	आमा-गोसाईकुण्ड नगर पालिका, कालिका, रसुवा	८	धनुषाधाम नगर पालिका, उमाप्रेमपुर, धनुषा		
९	तुलसीपुर उपमहानगर पालिका र दंगीशरण नगरपालिका, दांग	९	कनकासुन्दरी गाउँपालिका, किचाने, जुम्ला		
१०	भैरहवा-लुम्बिनी TZ, रुपन्देही	१०	राजापुर नगरपालिका, बर्दिया		
११	बैजनाथ गाउँपालिका, नौबस्ता, बाँके	११	खडक नगरपालिका, सप्तरी		
१२	महेन्द्रनगर-सुडा सेज, महेन्द्रनगर	१२	खैरहनी नगरपालिका, चितवन		
१३	दुधौली न.पा.-१०, सिन्धुली	१३	कपिलवस्तु नगर पालिका, सौरहा, कपिलवस्तु		
१४	चौतारा साँगाचोकगढी नगरपालिका, मल्लेचोक देउराली, सिन्धुपाल्चोक	१४	सप्तरी		
१५	कविलासी नगरपालिका, सर्लाही	१५	सर्लाही		

क्र.स.	पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन गरिएको स्थान	क्र.स.	सम्भाव्यता अध्ययन गरिएको स्थान	क्र.स.	डीपीआर अध्ययन गरिएको स्थान
१६	रुपनी गाउँपालिका, जी.एन.एस.औद्योगिक क्षेत्र, बसविट्टी, सप्तरी	१६	उत्तरी सीमानामा सीमापार SEZ		
		१७	दक्षिणी सीमानामा सीमापार SEZ		
		१८	चन्द्रपुर नगरपालिका, रौतहट		
		१९	वर्दिया		

स्रोत: SEZA, 2022c

५.६ सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र केन्द्रित समस्याहरू

- १) सिमरा ब्लक 'ए' मा करिब ६८ वटा प्लटहरूको लक्ष्यसहित निर्माणाधिन अवस्थामा रहेको छ। यस ब्लकको expanded अंश पनि निर्माणाधिन छ। पूर्वाधार निर्माणतर्फ करिब ८० प्रतिशत कार्य सम्पन्न भएर उद्योगहरूलाई प्लट निर्माण गर्ने अवस्था नजिक पुगेको सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई जोड्नु पर्छ। पहुँचमार्ग स्तरीय नभएर स्थानीय सडक मात्र उपलब्ध छ, जुन ठुला परिमाणको कार्गो ओसारपसार एवम् औद्योगिक गतिविधि सञ्चालन गर्न विल्कुलै अयोग्य छ।
- २) सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र A, B, C, D, र E ब्लकमा विभक्त छ। तिनीहरूको लागि अलग-अलग स्थानहरूमा तत्कालीन वीरगन्ज चिनी कारखानाबाट हस्तान्तरण भइआएको करिब ८ सय ४३ विघामा फैलिएको जग्गा उपलब्ध छ। तर, ब्लक 'ए' बाहेक अन्य ब्लकहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्र कार्यान्वयनमा अगाडि बढाइएको देखिएन।
- ३) उक्त करिब ८ सय ४३ विघामध्ये कैयन जग्गा अतिक्रमणकारीहरूले अतिक्रमण गरी ओगटेका छन्। अति महत्त्वपूर्ण पूर्वाधारका लागि छुट्टयाइएको जग्गा विभिन्न बहानामा अतिक्रमणकारीहरूबाट कब्जामा लिदा पनि प्राधिकरण र प्रशासनले अतिक्रमणकारीलाई त्यहाँबाट हटाउन ठोस पहल भएको देखिएन। साथै, सो पूर्वाधार निर्माण लम्बिदै जाँदा अतिक्रमणलाई बल पुगेको पाइयो। पूर्वकार्यकारी निर्देशकबाट प्राप्त जानकारी बमोजिम यस्तो अतिक्रमण खासमा दुई किसिमका भएको भेटियो:

- क. वीरगन्ज चिनी कारखानाले विगतमा उखु खेती गर्दा बसालेका करिब ९१ घर परिवारहरू जसलाई कारखानाले त्यसवेला १/१ कठ्ठाका दरले प्रत्येक परिवारलाई बस्ने जग्गा उपलब्ध गराएको थियो ।
- ख. पछिल्लो समयमा अतिक्रमणकारीहरू राज्यको सम्पत्ति अतिक्रमण गर्न पत्किएर पसेका छन् । यसरी बसेका अनुमानित ४००-५०० परिवारहरू विभिन्न ब्लकका लागि छुट्ट्याइएको जग्गा ओगटेर बसेका छन् ।
- ४) पूर्वाधार तयार भई सञ्चालनमा ल्याउनुपर्ने अवस्थाको सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र ब्लक “ए” को इच्छुक उद्योगीहरूका लागि सूचना प्रकाशित गर्दा पनि उद्योगीहरू आकर्षित भएको अवस्था पाइएन । उक्त विशेष आर्थिक क्षेत्र गार्मेन्टस् उद्योगका लागि भनिएकोमा गार्मेन्टस्सम्बन्धी उद्योगीहरू त्यहाँ लगानी गर्न किन अग्रसर भएनन् भन्ने बारेमा विशेष पहल हुन बाँकी रहेको देखिन्छ ।
- ५) करिब ८ सय ४३ विघामा जग्गामा फैलिनै सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र ठ्याक्कै सबैभन्दा ठुलो विशेष आर्थिक क्षेत्र हुने निर्विवाद छ । कुल पाँच वटा ब्लकहरूमा चरणबद्ध रूपमा विकास र सञ्चालन गर्नुपर्ने यस सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा एकै आर्थिक वर्षमा र सीमित बजेट विनियोजनबाट कार्य सम्पन्न नहुने प्रष्ट छ । तथापि, हालसम्म यसको लागि गुरुयोजना बनाएर सोका आधारमा योजनाबद्ध ढङ्गले कार्य अगाडि बढाइएको देखिएन ।
- ६) सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण कार्यको थालनीसँगै विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई अत्यावश्यक सहयोगी पूर्वाधारहरू सडक, विद्युत्, सञ्चार लगायतका सेवा प्रदायक निकायहरूसँग समन्वय कमजोर रहेको देखियो । त्यसैगरी, स्थानीय प्रशासन र सुरक्षा निकायहरूसँग हुनुपर्ने समन्वय कमजोर रहेको भेटियो । यसले गर्दा करिब-करिब निर्माण सम्पन्न भएको ब्लक “ए” मा अहिले selfie-spot र fun site का रूपमा युवायुवतीहरू भीड लाग्ने गरेको समेत भेटियो ।
- ७) भण्डै ८ सय ४३ विघामा फैलिनै र पाँच वटा ब्लकमा विभक्त सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सम्पूर्ण विकासका लागि वित्त परिचालन कसरी र कुन स्रोतबाट गर्न सकिने भन्ने विषय निकै चुनौतीपूर्ण छ । यस बारेमा कसरी अधि बढ्न भन्ने सम्बन्धमा हालसम्म कुनै स्पष्ट सोच (vision), रणनीति योजना (strategic plan) सहित modality बनाइएको पाइएन ।
- ८) सन् २०१९ को मार्च २९ र ३० मा काठमाण्डौंमा आयोजित नेपाल लगानी सम्मेलनमा सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अर्को विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण र सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा public private partnership model मा प्रयोग गर्ने भनी JFC र SEJA ले सम्झौता गरेका थिए । तर सो हालसम्म कार्यान्वयनमा अगाडि बढाइएको देखिएन ।

बक्स ३

सिमराको ब्लक “ए” को सफल सञ्चालनका पूर्वसर्तहरू

- क) साविकको ब्लक “ए” र विस्तारित ब्लक “ए” का सम्पन्न हुन बाँकी कतिपय पूर्वाधारहरू,
- ख) गार्मेण्टस्का लागि भनी सुरुआत गरिए पनि गार्मेण्टस् उद्योगीहरूबाट सम्पूर्ण प्लटहरू प्रयोग हुने सम्भावना कम रहेकाले अन्य वस्तुहरूका लागि पनि उक्त ब्लक “ए” खुला गर्ने विषय,
- ग) निर्यात ६० प्रतिशत हुनपर्ने अनिवार्यतासँग गाँसिएको जटिलता फुकाउने मुद्दा,
- घ) विशेष परिस्थितिवस निर्यात हुन नसकेमा उत्पादित वस्तु वा सेवा के-कसरी स्वदेशी बजारमा खपत गराउने भन्ने मुद्दा,
- ङ) प्लटको भाडा दर अधिक भएको गुनासो उद्योगीहरूको रहेको हुँदा यसको पुनरावलोकन, र
- च) उद्योगहरूको सुरक्षाको व्यवस्था ।

५.७ सरोकारवालाहरूको सहयोग र समन्वय

- १) भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रले नेपाल विद्युत् प्राधिकरणबाट हालसम्म छुट्टै सबस्टेसन पाउन सकेको छैन। यसले गर्दा अटुट बिजुली पाउने ग्यारेण्टी नभएको र जेनेरेटरको महँगो बिजुलीको भर पर्नुपरेको छ। विद्युत् प्राधिकरणले छुट्टै ट्रान्सफर्मर जडान गर्नुपर्ने त्यहाँ रहेका उद्योगीहरूले बताए।
- २) भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भन्सार पास प्रक्रिया अहिलेसम्म गर्न सकिएको छैन। यसले गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रका बसेका उद्योगले आयात र निर्यात गर्दा बाहिर रहेका उद्योगसरह भन्सार कार्यालयमा पालो कुरेर भन्सार प्रक्रिया पूरा गर्न बाध्य छन्।
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन २०७३ मा जारी भई लामो समय व्यतित् भइसक्दा पनि सो ऐनको नियमावली अहिलेसम्म नेपाल सरकार, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयबाट जारी हुन सकेको छैन। नियमावलीको अभावमा ऐनका कैनन प्रावधानहरू सक्रिय हुन सकेका छैनन्।
- ४) भण्डै १.५ वर्षदेखि विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको कार्यकारी निर्देशकको पद रिक्त रहेकाले प्राधिकरण नेतृत्वविहिन छ। यस सम्बन्धमा उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले ऐनको दफा २२ को प्रक्रिया पूरा गरी खुला प्रतिस्पर्धाको आधारमा गत २०७७ सालमा मन्त्रपरिषद् समक्ष तीन जनाको सिफारिससहित प्रस्ताव मन्त्रपरिषद्समक्ष पेस गरेको थियो। तर, मन्त्रपरिषद्ले निर्णय नगरी प्रस्ताव फर्काइदियो। तत्पश्चात् निर्णय प्रक्रियामा टुङ्गोमा नपुगी मन्त्रालयले नियुक्तिको विषय हालसम्म अवरुद्ध रहेको छ।
- ५) उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय र सम्बन्धित मन्त्रालय र निकायहरूको उदासिनताको कारण अहिलेसम्म भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा एकलविन्दु सेवा लागु हुन सकेको छैन। संलग्न

हुनपर्ने मन्त्रालय र निकायहरूले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आफ्नो युनिट राखेका छैनन् वा कर्मचारी खटाएका छैनन् ।

- ६) भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र र सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अहिलेसम्म सडक पूर्वाधार ठुला उद्योगको भारवहन क्षमता बमोजिम बनेको छैन । त्यसैगरी, दुवैलाई रेलमार्गसँग जोड्ने गरी कुनै गृहकार्य र कार्यारम्भ सम्बन्धित सडक डिभिजन वा रेल विभागले गरेको छैन । यसका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणका तर्फबाट पनि ठोस पहल गरिएको पाइएन ।
- ७) स्थानीय नगरपालिकाले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्रका उद्योगलाई निर्माण कार्य साथै EIA र IEE स्वीकृति नगरपालिकाबाट गराउनुपर्ने सर्त कायमै राखेको छ । यसले गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग राख्दा सबै सेवा एकलविन्दुबाट पाउने आशा गरेका उद्योगी निराश भएका छन् । त्यसैगरी विशेष आर्थिक क्षेत्र स्वीकृति गर्दा पूरा गरिएको EIA र IEE को प्रक्रियाको औचित्य नरहेको विचार बुटवलका उद्योगीले बताए । यस तथ्यबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रले स्थानीय पालिकाबाट सहयोग नपाएको देखिन्छ ।

परिच्छेद ६

निष्कर्ष र सुझावहरू

६.१ निष्कर्ष

नेपालले सन् १९८० को दशकको मध्यपछि भन्सार दरहरू कम गर्ने नीति लिई खुला व्यापार तथा आर्थिक उदारीकरण गर्ने नीतिको सुरुआत गरेको भएपनि खुला व्यापार तथा आर्थिक उदारीकरणको लागि आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्धन, संस्थागत संयन्त्र तथा नीतिसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको प्रबन्ध गर्ने कार्यको गति सन् १९९० पछि क्रमिक रूपमा अगाडि बढेको पाइन्छ। यसै क्रममा नेपालले विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को सदस्यता प्राप्त गर्‍यो भने नेपालले साफ्टा (SAFTA) र बिमस्टेक (BIMSTEC) जस्ता दुई प्रमुख क्षेत्रीय व्यापार सम्झौताको सदस्य राष्ट्र समेत बनेको छ। साथै नेपालले निर्यात प्रवर्धन गर्न नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति २०१० र २०१६ समेत कार्यान्वयन गरेको छ।

नेपालको आयात तथा निर्यात व्यापारको ऐतिहासिक प्रवृत्ति हेर्दा सन् १९७० देखि नै नेपालको कुल वस्तु तथा सेवाको आयात निर्यात व्यापार भन्दा बढी नै रहेको थियो। सन् २०२१ मा आयात व्यापार अत्यधिक वृद्धि भएर १४.००८ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ भने निर्यात व्यापार १.८९० अर्ब अमेरिकी डलर मात्र भएकोले व्यापार घाटा १२.१२ अर्ब अमेरिकी डलर पुगेको छ।

भारत र चीन नेपालका प्रमुख व्यापार साझेदार तथा लगानीकर्ता हुन्। भारत र चीनको लगानी विविध व्यापार तथा उद्योगहरूमा रहेको छ। यी क्षेत्रहरू उत्पादन, सेवा (बैंकिङ, बीमा, सुख्खा बन्दरगाह, शिक्षा र दूरसञ्चार), ऊर्जा क्षेत्र, पर्यटन र पारवहन सुविधा, सिमेन्ट उत्पादन आदिसँग सम्बन्धित रहेका छन्। तर, पनि नेपालको कुल आयातको ६२.५ प्रतिशत हिस्सा भारत र १३.८ प्रतिशत हिस्सा चीनबाट हुने गरेको छ भने नेपालको कुल निर्यातको ७७.६ प्रतिशत निर्यात भारतसँग हुन्छ। चीनमा हुने निर्यातको अंश अतिन्यून जम्मा ०.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ। हेरिटेज फाउन्डेसनले प्रकाशित गरेको आर्थिक खुलापनसम्बन्धी सूचकाङ्क २०२१ ले नेपाललाई ५०.७ अङ्कसहित १ सय ७८ देशमध्ये १ सय ५७ औं स्थानमा राखेको छ। यसले नेपालमा नीतिगत व्यवस्थाहरू प्रभावकारी हुन नसकेको र निजी तथा वैदेशिक लगानी समेत आकर्षित हुन नसकेको तथ्य प्रस्ट हुन्छ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रले देशभित्रको उत्पादन प्रणालीलाई विश्व मूल्य शृङ्खलामा जोड्न सहयोग गरेको हुन्छ। सन् २०२० सम्म आइपुग्दा विश्वमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सङ्ख्या ५ हजार ३ सय ८३ पुगेको छ। यी मध्ये चीनमा २ हजार ५ सय ४३ (४७ प्रतिशत) रहेका छन् भने भारतमा ३ सय ७३ वटा रहेका छन्। विशेष आर्थिक क्षेत्रको आर्थिक तथा कानुनी दृष्टिकोणले यसको ढाँचा, विशेषता, शैली र अन्ततः सफलतालाई निर्धारण गर्दछ। स्वदेशी तथा विदेशी लगानीमा विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र उद्योग

स्थापना गर्न प्रोत्साहन दिने नीतिगत व्यवस्थाले चीन, भियतनाम, बङ्गलादेश, कम्बोडियाजस्ता धेरै मुलुकहरूले सफलता हासिल गरेको छन् भने अफ्रिकी विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूमा कमजोर देखिएका छन् । यसको पछाडि क्षेत्रगत फोकस र सम्बन्धित देशको तुलनात्मक लाभविच तालमेल नहुनु, पर्याप्त पूर्वाधारको अभाव; तरल सामाजिक तथा राजनीतिक अवस्था र उच्चस्तरीय राजनीतिक सुभ्रवुभ तथा सहयोगको अभाव; कुशासन; र अस्पष्ट व्यापार रणनीति आदि कारणहरू रहेका छन् ।

विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी केही प्रवृत्तिहरू निकै आकर्षक मानिन्छन् । पहिलो निजी क्षेत्रका ठुला व्यावसायिक समूहहरू (conglomerate) जस्तै semcorp industries (सिङ्गापुर); दोस्रो सरकार-सरकारविच सहकार्य (government to government cooperation) हो । म्यानमारमा जापान र म्यानमार सरकारविचको सहयोगमा स्थापित Thilawa SEZ सरकार र सरकारविचको सहयोगको उल्लेखनीय उदाहरण हो । त्यसैगरी तेस्रो प्रवृत्ति सार्वजनिक-निजी क्षेत्रको साभेदारी हो । यस अर्न्तगत लाओसमा लाओस सरकार र मलेसियाको एक निजी लगानी कम्पनीले निर्माण गरेको विशेष आर्थिक क्षेत्र उदाहरणीय रहेको छ ।

नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको अवधारणा भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापनाबाट सुरु भएको थियो भने त्यस पछि सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्रक्रिया प्रारम्भ हुँदै २०२२ (२०७८) सम्म देशभरिमा कुल १४ वटा स्थानमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न भइसकेको छ । नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ जारी गरेपछि विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण कानुनी रूपमा संस्थागत भइसकेको छ ।

नीतिगत व्यवस्था तर्फ विशेष आर्थिक क्षेत्रको कानुनी तथा संरचनागत सुधारका लागि औद्योगिक नीति, २०६७ ले महत्त्वपूर्ण मार्ग निर्देश गरेको छ । पन्ध्रौं पञ्चवर्षीय योजनाले योजनावधिको अन्तसम्म कुल पाँच वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने लक्ष्य लिएको छ भने एकद्वार सेवा प्रणालीको विकास र वैदेशिक पुँजी तथा प्रविधिको लगानी औद्योगिक पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन र परिचालन गर्ने रणनीति लिएको छ । समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू विषेश गरी वित्त तथा मौद्रिक नीति, विनिमयसम्बन्धी नीति र माहामारी वा अपत्यासित घटनामा आर्थिक पुनर्उत्थान लक्षित विशेष कार्यक्रम, सहूलियत कर्जा, कर्जा भुक्तानी अवधिको म्याद थप, कर्जा पुनर्संरचना तथा पुनर्तालिकीकरण, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन, भुक्तानी प्रणाली आदि पक्षहरूले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूलाई समेत समेट्नु पर्छ । यसैगरी वन ऐन, २०७६ र वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ ले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई लक्षित गरी कुनै विशिष्ट व्यवस्था गरेको छैन भने श्रम ऐन, २०७४ विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिर रहने उद्योगहरूमा श्रमसम्बन्धी केही अपवाद बाहेक समान व्यवहार रहेबाट विशेष आर्थिक क्षेत्र श्रम कानुनका दृष्टिले सरल र उदार हुन नसकेको देखिन्छ ।

निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि २०७५ ले निर्यात बढाउने भनेर स्थापना गरिएको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई कुनै स्थान दिएको छैन । साथै, नेपाल व्यापार एकीकृत

रणनीति २०१६ ले पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगबाट उत्पादन गरिने वस्तु र सेवाका बारेमा कुनै प्राथमिकता दिएको पाइदैन। वाणिज्य नीति २०१५ (वि.सं.)२०७२ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगका लागि उद्योगका लागि फरक विशेष व्यवहारको व्यवस्था सम्बन्धमा मौन रहनुको साथै उक्त नीतिको कार्यनीतिको बुँदा १०.३.१२ र १०.३.१७ कार्यान्वयनको लागि हालसम्म ठोस पहल भएको देखिएन। विद्युत् वितरण विनियमावली, २०६९ को दफा ९ ले विशेष आर्थिक क्षेत्र कम्पाउण्डमा एकभन्दा बढी उद्योगका लागि ११ केभी वा ३३ केभीको फिडर लिन पाउने भनिए तापनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा भएका उद्योगहरूलाई प्रतिस्पर्धी मूल्यमा विद्युत् उपलब्ध गराउने प्रावधान सो विनियमावली लगायत विद्युत् सम्बन्धमा हाल विद्यमान आठ वटा नीतिहरूमा कहीं उल्लेख गरिएको देखिएन।

औद्योगिक नीति, २०६७ भन्सार महसुल (वाउण्ड रेटभिन्न रहेर) एण्टी डम्पिङ शुल्क (anti-dumping duty) र समीकारक शुल्क (counterveiling duty) को माध्यमबाट उद्योगलाई संरक्षण प्रदान गर्ने र भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क तथा मूल्य अभिवृद्धि करमा सुविधा र सहभन्सार महसुल, अन्तःशुल्क तथा मूल्य अभिवृद्धि करमा सुविधा र सहूलियत आदि तथा थप छुट सुविधा तथा सहूलियत उपलब्ध गराउन मार्गनिर्देश गरेको पाइन्छ। विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ लाई एक कोशेढुङ्गाका रूपमा लिनुपर्छ। तर औद्योगिक नीति, २०४९ र ऐनका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनमा समस्या रहेको उद्योगी व्यवसायीहरू बताउँछन्। भूमि बैंक सञ्चालनमा ल्याउने भनिए तापनि यसले विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि कुनै प्राथमिकता दिएको देखिएन। निजी क्षेत्रको लगानी तथा अग्रसरतामा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्दा कस्तो र के-कति जग्गा, कसरी उपलब्ध गराउने भन्ने स्पष्ट नीतिगत खाका नेपालमा तय भएको छैन। सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१ र राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ उद्योगधन्दा तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रका मामिलामा उदासिन देखिन्छ।

नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा २०६४/६५ सम्म ने.रु. २२.०७४ करोड पुँजीगत खर्च गरेको देखिन्छ भने आ.व. २०६५/६६ देखि ०७७/७८ सम्मको अवधिमा नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणलाई पुँजीगत तर्फ ६३९.७५ विनियोजन भएको थियो। सो अवधिमा पुँजीगत तर्फ ४६ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ भने समग्रमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको लागि विनियोजित पुँजीगत बजेटको ४९.५ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ।

नेपालमा २०७८ सालसम्म सञ्चालनमा आएको एकमात्र विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र हो। आ.व. २०७९/०८० देखि सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको ब्लक “ए” सञ्चालन गर्न सुरु गरिने भएको छ। नेपालले उद्योग प्रवर्धनको लागि औद्योगिक तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना र कर छुट तथा उद्योग नीतिमा सुधार गरेको भएपनि भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको कार्यान्वयन त्यति प्रभावकारी देखिएन। विशेष आर्थिक क्षेत्रले आन्तरिक उत्पादन प्रणालीलाई विश्व मूल्य शृङ्खलामा जोड्न सहयोग गरेको पाइएन। साथै, भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगहरूको आकर्षण नभएकोले कार्यान्वयन पक्ष अत्यन्त कमजोर देखिएको छ।

भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण पूर्वाधारहरू विद्युत्को निर्वाध आपूर्ति र गुणस्तर, उच्च क्षमताको इण्टरनेट, पानी, एकद्वार सेवाको व्यवस्थापनजस्ता आधारभूत पूर्वाधार नसक्यै विशेष आर्थिक क्षेत्र सम्पन्न भएको मानी सञ्चालनमा ल्याइएकाले समस्या आएको देखिन्छ। साथै, यस विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगीहरू आकर्षित नभएको तथ्य हालै अनुमति रद्द भएको २० वटा प्लटले पुष्टि गर्दछन्। भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रका जिम्मेवार कर्मचारीहरू कार्यालयमा प्रायः कार्यालयको पूरा समय नबस्ने र यस विषयमा पटक-पटक गुनासो गरे पनि उनीहरूलाई जिम्मेवार बनाउन केन्द्रीय निकायले चासो नदिने गुनासो छलफलको क्रममा उद्योगी व्यवसायीहरू उठाएका थिए।

संसारमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई सफलता बनाउने प्रमुख कारक तत्वहरू (major success factor) मध्ये स्थान विशेषको महत्त्व (locational advantage) एक प्रमुख तत्व हो। नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण र सञ्चालनका लागि चयन गरिएका स्थानहरू र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससँग तुलना गर्दा यी स्थानहरू सडक तथा रेल्वे नेटवर्कसँग जोडिएको, सुख्खा बन्दरगाहसँग गाँसिएको, नजिकको सामुद्रिक बन्दरगाहसँग यातायात र पारवहन सम्भौताले आबद्ध भएको र हवाई कार्गोका दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय एयरपोर्टको शीघ्र पहुँच भएको उपयुक्त स्थानमा छनोट भएको देखिन्छ भने निर्माणाधिन विशेष आर्थिक क्षेत्र पाँचखाल र प्रस्तावित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू जुम्ला, गोरखा र नुवाकोट, निर्यात प्रवर्धनको लागि locational advantage को दृष्टिकोणबाट उपयुक्त स्थानमा रहेको मान्न सकिने अवस्था छैन। किनकि, भैरहवाजस्तो सुगम क्षेत्रमा रहेको विशेष आर्थिक क्षेत्र समेत पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन हुन नसकेको अवस्थामा, हाल प्रस्ताव भएका स्थान र सङ्ख्या हेर्दा प्रस्तावित सबै विशेष आर्थिक क्षेत्रको उपयोग कति हुन्छ भन्ने प्रश्न अनुत्तरित नै रहेको छ।

विशिष्ट उत्पादन केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र होस वा सबै उत्पादन केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र, अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध (forward and backward linkage) भएका उद्योग तथा सेवा उत्पादन गर्ने उद्योग स्थापनार्थ विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अनुमति दिनुपर्छ। तर, सिमरामा गार्मेण्टस् विशेष आर्थिक क्षेत्र भनेर तोकिँदा गार्मेण्टस् उद्योगलाई सहयोगी उद्योगहरू (ancillary industries) जस्तै हुने टाँक, धागो, कपडा, इम्ब्रोइडरी, डाइइजस्ता अनेक उद्योग, त्यसैगरी फेसन डिजाइनिङ सेवा, अर्ध र पूर्णदक्ष उत्पादन गर्ने कामदार सीपमूलक स्कुल (vocational school) लाई सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहने अनुमति दिइएको देखिएन।

६.२ सुझावहरू

उल्लिखित नतिजाको विश्लेषण र यस अनुसन्धानको निष्कर्षका आधारमा अध्ययनका सुझावहरू यस खण्डमा प्रस्तुत गरिएका छन्। प्रस्तुतिकरणको सहजताका लागि सुझावहरूलाई विभिन्न विषयगत बुँदाहरूमा व्यवस्थित गरिएको छ।

६.२.१ विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण र विकास सम्बन्धमा

विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना र सञ्चालनको लागि विश्वमा पाँच वटा मोडालिटीहरू (modality) प्रयोग भएको पाइन्छ। यी मोडालिटीहरू: (क) पूर्वाधारको विकास सरकारले गर्ने र सञ्चालन गर्न व्यवस्थापन करारमा निजी क्षेत्रलाई दिने, (ख) पूर्वाधार विकास सरकारले गर्ने र सञ्चालन गर्न निजी क्षेत्रलाई लिजमा दिने, (ग) पूर्वाधार विकास र सञ्चालन दुवै निजी क्षेत्रको सहकार्यमा गर्ने, (घ) पूर्वाधार विकास र सञ्चालन दुवैमा प्रदेश र स्थानीय तहसँग सहलगानीमा गर्ने र (ङ) छिमेकी मुलुकसँग द्विपक्षीय लागत साभेदारीमा सीमाको उपयुक्त स्थानमा अन्तरदेशीय विशेष आर्थिक क्षेत्र (cross border SEZs) विकास तथा सञ्चालन गर्ने रहेका छन्। उल्लिखित बाहिरका प्रचलित मोडेलहरूको सिधै नक्कल गर्नेभन्दा बाहिरको अनुभव र सिकाइका आधारमा नेपालको सन्दर्भ (contexts) लाई टेकेर नेपालका लागि कुन मोडालिटी उपयुक्त हुन्छ भन्ने निक्कै गर्न थप अध्ययन गरेर निचोडमा पुग्न उपयुक्त हुन्छ। यस अध्ययनको आधारमा नेपालमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण र विकासका लागि निम्न सुझावहरू अवलम्बल गर्न सिफारिस गरिएको छ।

- क) नेपाल सरकारबाट निर्माण तथा सञ्चालनमा ल्याइएका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूलाई नमुना (model) का रूपमा सञ्चालन तथा विकास गर्नुपर्दछ। मूलतः निजी क्षेत्रका लगानीकर्ताहरूलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालन तथा विकासमा आकर्षित गर्न लगानीका लागि उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्यले सरकारले विकास गरेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको सञ्चालन उदाहरणीय र प्रेरणाको स्रोत (role model) बन्नुपर्छ। यसका साथै विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास तथा सञ्चालनमा लगानीका लागि प्रदेश सरकारहरूलाई पनि संलग्न गराउने नीति सङ्घीय सरकारले लिनु उपयुक्त हुन्छ।
- ख) प्रदेशहरूको समतामूलक विकासका लागि नेपाल सरकारबाट आगामी पाँच वर्षभित्र कम्तिमा पनि हरेक प्रदेशमा एक-एकवटा विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याउनु आवश्यक देखिन्छ। यसका लागि हाल प्रस्तावित क्षेत्रहरूलाई पुनरावलोकन गर्नुपर्ने भएमा सोसमेत गरेर कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। यसरी कार्य गर्दा कुनै प्रदेशमा कुनै खास वस्तुको लागि तुलनात्मक लाभ (comparative advantage) उच्च रूपमा उपलब्ध भएको अवस्था छ भने त्यस्ता विशेष वस्तु उत्पादन र निर्यातलाई जोड दिन वस्तु केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र (product specific SEZ) स्थापना गर्ने नीति लिनु उपयुक्त हुन्छ।
- ग) उद्योगका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ र उत्पादित वस्तुलाई बजारको पहुँचसम्म पुऱ्याउने कार्यमा सहजताका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण र विकासको सन्दर्भमा स्थानको चयन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय सीमानाबाट नजिकको दूरी, यथासम्भव चारलेनको राजमार्ग अर्थात् द्रुत (express) राजमार्ग वा रेलमार्गको सुविधा पुगेको तथा पुऱ्याउन सकिने स्थान, विद्युतीकरण र सञ्चारका सुविधाहरूको उपलब्धताजस्ता अत्यावश्यक पूर्वाधारहरूलाई दृष्टिगत गरेर मात्रै निर्माण गर्ने वा निर्माणका लागि अनुमति दिने नीतिगत व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

- घ) कृषि, गैरकृषि, खानी तथा खनिजजन्य र सूचना प्रविधिसम्बद्ध सम्भाव्य वस्तुहरूको उत्पादन र निर्यातलाई बढावा दिन बहुवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्र (multiple product SEZ) को अवधारणामा विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालन गर्ने मोडालिटी विकास गर्नुपर्दछ ।
- ड) सार्वजनिक-निजी साभेदारी ऐन, २०७५ को दफा २ (ब) ले सार्वजनिक-निजी साभेदारी अवधारणामा निजी क्षेत्रको नेतृत्वमा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण र सञ्चालन गर्न दिने गरी बाटो खोलिएको हुँदा सो व्यवस्थालाई उपयोग गर्न लगानी बोर्ड नेपालले विशेष प्राथमिकताका साथ लगानीकर्तालाई उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा ख्याति कमाएका उत्पादनमूलक बहुराष्ट्रिय कम्पनी (MNCs) लाई लक्षित गरी त्यस्ता कम्पनीको नेपालमा उत्पादन इकाई (manufacturing unit) स्थापना गर्न सहजीकरण गर्ने नीति लिनु पर्दछ । यसका लागि सीमास्थित रेल र राजमार्गको पहुँच गाँसिएको सुख्खा बन्दरगाह जस्तै: ICP वा ICD जस्ता स्थान वरपर सरकारी वा निजी क्षेत्रको साभेदारीमा यस्तो विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्न विशेष प्याकेज ल्याउनु पर्दछ । त्यस्तो प्याकेजमा उद्योग, वित्त, कर, मौद्रिक, विदेशी विनिमय, विद्युत्, वातावरण, सडक पूर्वाधार, श्रम लगायतका नीतिहरूमार्फत लगानीकर्तालाई उपलब्ध गराउने छुट, सहूलियत, सुविधा र प्रोत्साहन समावेश गरिनुपर्दछ । निजी क्षेत्रलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास र सञ्चालनमा आकर्षित एवम् सहजीकरण गर्न सरकारले जग्गा उपलब्ध गराउने कानुनी पक्षमा सहजीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि भारतमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालन निजी क्षेत्रबाट गर्न अलग अलग प्रयोजनका लागि अलग-अलग आकारको जग्गा उपलब्ध गराउने मापदण्ड लागु गरिएको सन्दर्भ (विस्तृत परिच्छेद दुईको बुँदा २.२.२ मा हेर्नुहोस्) समेत लिएर जग्गा प्रदान गर्नेसम्बन्धी मापदण्ड वा कार्यनीति शीघ्रतिशीघ्र जारी गर्नुपर्दछ ।
- च) निजी क्षेत्रलाई प्रत्यक्ष विदेशी लगानीसहित संयुक्त उपाक्रममा विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा संलग्न गराउन विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण र लगानी बोर्ड नेपालले योजनामा भएका विशेष आर्थिक क्षेत्रको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने, तिनीहरूको डीपीआर तयार गर्ने र सोका आधारमा निजी क्षेत्र र विदेशी लगानीकर्तालाई आमन्त्रण गर्नुपर्दछ । यस सन्दर्भमा सम्भाव्यता र डीपीआर अध्ययन सम्पन्न भइसकेका र उच्च वित्तीय प्रतिफल दर भएका यस्ता आयोजना लगानी बोर्ड मार्फत लगानीकर्तासमक्ष पुऱ्याउन (showcase) र लगानी भित्र्याउन उक्त बोर्डबाट पहल गर्नुपर्दछ । यसरी ठुला विदेशी निजी क्षेत्रलाई आमन्त्रण गर्दा विश्वमा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासमा अग्रणी भूमिकामा सक्रिय Sembcorp Industries (सिङ्गापुर), Ascendas-Singbridge (सिङ्गापुर), Mitsubishi, Sojitz र Somitomo (जापान) जस्ता ठुला conglomerate लाई नेपालमा ल्याउन विशेष कूटनीतिक पहल परराष्ट्र मन्त्रालयबाट गर्नुका साथै यस कार्यमा गैरआवासीय नेपालीहरूको सहयोग लिने नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- छ) निजी क्षेत्रलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण, विकास, लिज वा स्वामित्व ग्रहणमा संलग्न गराउनका लागि हालको सार्वजनिक-निजी साभेदारी ऐन, २०७५ को दफा २ को (ब) मा

“पूर्वाधार संरचना” को परिभाषामा विशेष ‘आर्थिक क्षेत्र’ समाविष्ट भएकोले नीजि क्षेत्रले लगानी गर्ने बाटो खोलेको छ । पूर्वाधारमा गरिने लगानीमा ६ अर्ब रुपैयाँ भन्दा माथिको पुँजी भएमा सोको स्वीकृति तथा सहजीकरण गर्ने निकाय लगानी बोर्ड नेपाल भएको सन्दर्भमा बृहत् विशेष आर्थिक क्षेत्रमा निजी क्षेत्रका लागि लगानीको बाटो खोलिदिन प्राधिकरणले लगानी बोर्डसँग मिलेर विशेष आर्थिक क्षेत्र लगानीका मापदण्ड तथा प्रक्रियाहरू तय गरिदिनु उपयुक्त हुन्छ ।

- ज) पन्ध्रौँ योजनाको अन्त्यसम्ममा पाँच वटा विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याउने लक्ष्य राखिएको सन्दर्भमा सोको प्राप्तिका लागि कतिपय मुलुकहरूले सफल प्रयोगका रूपमा अङ्गीकार गरेका सरकार-सरकारबिचको सहयोग (government to government cooperation) लाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा उपयोग गरिनुपर्दछ । भौतिक पूर्वाधारमा लगानी गर्न इच्छुक दातृ मुलुकहरूलाई यस सन्दर्भमा सहकार्यका लागि पूर्ण रूपमा उपयोग गरिनु उपयुक्त हुन्छ ।
- झ) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १३ ले वस्तु मात्र नभई सेवा पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उत्पादन गरी निर्यात गर्न पाउने व्यवस्था गरेको हुँदा के-कस्तो सेवाका लागि के-कसरी उद्यमीलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थान दिने भन्ने सम्बन्धमा सोही ऐनको दफा ५ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहने उद्योगको सूची तयार गरेर सूचना जारी गर्नुपर्दछ । यसका लागि छुट्टै योजना बनाई आगामी तीन वर्षभित्र कम्तिमा पनि दुई वटा सेवाजन्त (services oriented) विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याउन आवश्यक देखिन्छ ।
- ञ) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ का विभिन्न दफाहरूले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले उद्योग दर्ता, सञ्चालन अनुमति, विदेशी लगानी स्वीकृति, वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन लगायत विद्युत, पानी तथा टेलिफोन/इन्टरनेट आपूर्ति तथा डच्यूटी फ्री क्षेत्रको सुविधा दिलाउने एकलविन्दु सेवा प्रदायकको जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसको संस्थागत विकासका लागि मानव स्रोतका सम्बन्धमा देहायका कार्यहरू तत्काल सम्पन्न गर्नुपर्ने देखिन्छ :
- १) प्राधिकरण आफैले सम्पादन गर्ने कार्य विश्लेषण र पहिचान गर्ने,
  - २) बाह्य स्रोतबाट लिनुपर्ने (आउटसोर्स गर्ने) कार्यहरू पहिचान गर्ने,
  - ३) सो बमोजिम स्थायी दरबन्दी र सङ्गठन ढाँचा तय गर्ने,
  - ४) त्यस्ता दरबन्दीमा लोक सेवा आयोगमार्फत तत्काल नियुक्ति कार्य सम्पन्न गर्ने,
  - ५) बाह्य स्रोतबाट लिने (आउटसोर्स गर्ने) सेवाहरू प्रचलित कानून बमोजिम यथाशीघ्र खरिद सम्पन्न गर्ने,
  - ६) सङ्गठनलाई सवल र सक्षम बनाउन आवश्यक दक्ष जनशक्तिको विकासका लागि आवश्यक पर्ने प्रशिक्षण पहिचान गरेर नियमित रूपमा प्रशिक्षण दिलाउने ।

- ७) आन्तरिक तथा बाह्य समन्वय र अन्य कार्य प्रक्रियामा गति बढाउन र सुपरीवेक्षण तथा नियन्त्रण गर्न सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको उपयोगलाई उच्च प्राथमिकता दिने ।
  - ८) अन्तरनिकाय समन्वयलाई छिटो र प्रभावकारी बनाउन हरेक विशेष आर्थिक क्षेत्रमा एक समन्वय समिति बनाई सोको अधिकतम उपयोग गर्ने ।
  - ९) विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणबाट हरेक विशेष आर्थिक क्षेत्रमा दिइने सेवा सुविधा सम्बन्धमा मापदण्ड (standards) का साथै कार्य सञ्चालनको गुणस्तरमा एकरूपता ल्याउनका लागि कार्यसञ्चालन निर्देशिका (standard operating procedure -SOP) तय गरी हरेक विशेष आर्थिक क्षेत्रमा लागु गर्ने ।
- ट) हालको कानुनी व्यवस्थाले विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा सङ्घीय सरकारको जिम्मेवारीलाई मात्र राखेको र प्रदेश सरकारको सम्भावनालाई खुम्च्याएको हुँदा यस अवरोधलाई सम्बोधन गर्न प्रदेश सरकारलाई पनि यसको अधिकार उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि प्रदेश सरकारको उद्योग हेर्ने मन्त्रालयको अनुरोधमा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले निर्धारित मापदण्ड बमोजिम विकास र सञ्चालन गर्नका लागि इच्छुक प्रदेश सरकारको उद्योग मन्त्रालयलाई अनुमति दिने व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले, यससम्बन्धी कानुनमा तत्काल आवश्यक सुधार तथा परिमार्जन गर्नुपर्दछ ।
- ठ) अध्ययनका क्रममा सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको विभिन्न ब्लकहरूका जग्गा अतिक्रमणमा परेको पाइएकाले उक्त जग्गाबाट सरकारले बिनासर्त अतिक्रमणकारीहरूलाई हटाई सम्पूर्ण जग्गा आर्थिक क्षेत्रको भोगचलनमा ल्याउनु पर्दछ । साथै, सिमरासहित देशका अन्य विशेष आर्थिक क्षेत्रमा पनि कतै-कतै यस्ता समस्याहरू देखिएकाले सरकारी जग्गा हडप्ने यस्तो प्रवृत्तिलाई कुनै पनि हालतमा निस्तेज गरी जग्गाको संरक्षण गर्न स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र सङ्घीय सरकारले संयुक्त रूपमा ठोस पहलकदमी गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
- ड) सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको ब्लक 'ए' सञ्चालनमा ल्याउनुपूर्व उक्त क्षेत्रमा हालसम्म सम्बोधन हुन नसकेका देहायका विषयहरूलाई सम्बोधन गरी टुङ्गो लगाउनु पर्ने देखिन्छ :
- १) सम्पन्न हुन बाँकी पूर्वाधारको निर्माण कार्य यथासम्भव चाँडै सम्पन्न गर्ने ।
  - २) गार्मेण्टस्का लागि भनी सुरुआत गरिए पनि गार्मेण्टस् उद्योगीहरूबाट सम्पूर्ण प्लटहरू प्रयोग हुने सम्भावना कम रहेकाले अन्य वस्तुका लागि पनि खुला गर्ने ।
  - ३) प्लटको लिज वा बहाल भाडा अधिक भएको गुनासो उद्योगीहरूको रहेको हुँदा यसलाई औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेडले उत्पादनमूलक उद्योगका लागि निर्धारण गरेको भाडा दरका आधारमा पुनरावलोकन गर्ने ।
  - ४) निर्यात प्रतिशतको अनिवार्यतालाई खुकुलो बनाउन हालको व्यवस्थामा पुनरावलोकन गरी क्रमशः एकैपटक तोकिएको निर्यात दर पूरा गर्नुपर्ने नगरी निर्यात अनुपात क्रमशः बढाउँदै

लैजाने किसिमको समयबद्ध प्रगतिशील दर (time bound progressive rate) कायम गरिनुपर्दछ, जसबाट उद्योगहरूलाई सुरुआती समयमा राहत मिल्दछ । साथै, निर्यात गन्तव्य बजारमा काबुबाहिरको परिस्थितिका कारण निर्यात हुन नसक्ने अवस्था सिर्जना भएमा आन्तरिक बजारमा केही समयका लागि उत्पादित वस्तु बिक्री गर्न पाउने नीतिगत आधार पनि तय गरिदिनु देखिन्छ ।

- ५) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा औद्योगिक सुरक्षाको पूर्ण सुनिश्चितता सरकारी तवरबाट गरिनुपर्दछ ।
- ठ) निर्माण कार्य पूरा भएको भैरहवा र निर्माणाधिन सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण कार्य सम्पन्न गरेर दुवै आर्थिक क्षेत्रहरूलाई पूर्ण स्वरूपमा सञ्चालन गर्ने । त्यसपछि हाल निर्माण सुरु भएका र सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न उपयुक्त विशेष आर्थिक क्षेत्र परियोजनाहरूको निर्माण तथा विकास कार्य सम्पन्न गरेर पूर्ण सञ्चालनमा भएपछि, यी विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूबाट मुलुकको लागि आवश्यक औद्योगिक क्षेत्रहरूको स्थान अभाव भएको खण्डमा मात्र थप विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको विकास गर्ने नीति लिन सिफारिस गरिएको छ, अन्यथा विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको विकास गर्ने कार्य आर्थिक तथा प्राविधिक विषय नभएर राजनीतिक विषय बन्न सक्छ, र सस्तो लोकप्रियताका लागि मुलुकको लागि चाहिने भन्दा धेरै विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको विकास गर्ने घोषणा गरिदिने तर तीनको औचित्य सावित नहुने र विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको विकासको लागि लगानी गरेको जनताले तिरेको करको सदुपयोग नहुने अवस्था आउन सक्दछ ।

६.२.२ निर्माण सम्पन्न विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन सम्बन्धमा

निर्माण सम्पन्न भएका तर पूर्ण क्षमतामा सञ्चालनमा आइनसकेका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू (जस्तै: भैरहवा र सिमरा ब्लक 'ए') को पूर्ण स्वरूपमा सञ्चालनका लागि निजी क्षेत्रलाई आव्हान गर्नुपर्ने देखिन्छ । उक्त विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको सफल सञ्चालनका लागि देहायका दुई विकल्पहरू तत्कालै उपयोग गरिनु वाञ्छनीय हुन्छ :

विकल्प १: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई विकेन्द्रीकृत मोडेलमा सञ्चालन गर्ने

भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई विकेन्द्रीकृत मोडेलमा सञ्चालन गर्नका लागि सो विशेष आर्थिक क्षेत्रको करिब ५२ विघामा निर्मित संरचना र पूर्वाधारहरू लगायत सम्पूर्ण सम्पत्ति र दायित्व यथावस्थामा पूर्णतः तत्कालै लुम्बिनी प्रदेश सरकारलाई हस्तान्तरण गरी प्रदेश सरकारले सम्बन्धित सरकारी निकाय, उद्योग वाणिज्य महासंघ र नेपाल उद्योग परिसंघका प्रदेशस्तरका पदाधिकारीहरू संलग्न गराई प्रदेश सरकारका उद्योग हेर्ने मन्त्रीको अध्यक्षतामा एक शक्तिशाली बोर्ड गठन गरी सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसरी कार्य गर्दा उक्त विशेष आर्थिक क्षेत्रको सफल सञ्चालन तथा थप विकासका लागि गरिनुपर्ने

बाँकी कार्यहरूमा तीनै तहका सरकारसँग गर्नुपर्ने आवश्यक समन्वयको कार्य पनि सोही बोर्डले गर्ने गरी अधिकार प्रदान गर्नुपर्दछ ।

विकल्प २: प्राधिकरणबाट प्रतिस्पर्धाका आधारमा कुनै अपरेटर नियुक्त गरेर भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालन गर्ने

विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ६ ले निजी क्षेत्रबाट सक्षम अपरेटर नियुक्त गरी विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालन गर्ने बाटो खुलाइदिएको सन्दर्भमा देहायका दुई प्रमुख सर्तहरू उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय र विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले पूरा गरेर प्रतिस्पर्धाका आधारमा कुनै अपरेटर नियुक्त गरेर भैरहवा सेजको सञ्चालन सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

(क) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगीहरूका लागि आवश्यक सम्पूर्ण सहजीकरणका लागि एकलविन्दु सेवा उपलब्ध गराउनु पर्दछ । यसका लागि उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले अर्थ मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, उर्जा मन्त्रालय, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मन्त्रालय लगायतका सम्बद्ध मन्त्रालयहरूसँग विशेष पहल गरी भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थानीय एकलविन्दु सेवा केन्द्र तत्कालै स्थापना गरी तत्काल समस्या समाधान गर्न सक्ने निर्णय क्षमताका अधिकृतहरूलाई अधिकार र जिम्मेवारीसहित खटाएर पूर्ण स्वरूपमा एकीकृत सेवा केन्द्रलाई प्रयोगमा ल्याउनु पर्दछ । यसरी कार्यान्वयन गरिँदा स्थलगत रूपमा विशेष आर्थिक क्षेत्रको कार्यालयले भन्सार, आन्तरिक राजस्व, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, प्रहरी प्रशासन कार्यालय, बैंक, नेपाल टेलिकम, नेपाल विद्युत् प्राधिकरणजस्ता अत्यावश्यक सेवासँग प्रत्यक्ष जोडिएका निकायहरूसँगको समन्वयलाई नियमित र घनिभूत बनाउनु पर्दछ ।

(ख) भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा जग्गा लिजमा लिएर वापत उद्योगले तिर्नुपर्ने बहाल वा लिज रकम उच्च (धेरै) भएको सन्दर्भमा सो लिज रकमलाई घटाएर बुटवल औद्योगिक क्षेत्रमा औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेडले उद्योगका लागि निर्धारण गरेको बहाल वा लिज दरलाई आधार मानी सोसँग तादात्म्य हुने गरी लिज तथा भाडा दरको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने हुन्छ । सिमरा ब्लक 'ए' का लागि पनि यस्तै आधारलाई अपनाएर बहाल वा लिज दरको समायोजन गर्न सकिन्छ ।

भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रको सञ्चालनका लागि देहायका अन्य व्यवस्थापकीय कार्यहरू पनि सम्पादन गर्नुपर्ने अध्ययनमा देखिन्छ :

- १) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ७ को व्यवस्था बमोजिम नेपालमा अन्यत्र सञ्चालित उद्योगले भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित हुन तथा स्थानान्तरण हुन चाहेमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी यस क्षेत्रमा सञ्चालन गर्न दिने व्यवस्था तत्काल मिलाउने,

- २) यस विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र के-कस्ता किसिमका उद्योगहरू सञ्चालन गर्न पाइने भन्ने सम्बन्धमा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले तत्काल प्रष्ट पार्ने,
- ३) निर्यातकर्तालाई निर्यातका लागि बैंकहरूबाट हाल चालु पुँजीतर्फ दिइँदै आएको सहूलियतपूर्ण पुनर्कर्जाको अवधि ६/६ महिनाका लागि दिने गरिएकोमा यसलाई एक वर्षको लागि कायम गरी दिनुपर्ने,
- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्रका बाँकी प्लटहरू उद्योगलाई उपलब्ध गराउन लामो समयदेखि सूचना जारी नगरिएको पाइएकाले यथाशीघ्र आवेदन आह्वान गरी जो पहिला आउँछ उसैलाई पहिलो प्राथमिकता दिने (first come, first serve basis) नीति लिएर विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालन हुन पाउने उद्योगहरूका लागि सँधैँ ढोका खुला राख्ने,
- ५) हाल देखिएको औद्योगिक क्षेत्रको कमजोर सुरक्षा प्रणालीलाई मजबुद र भरपर्दो बनाउन तत्कालै बाह्य व्यक्तिहरूको अनधिकृत प्रवेश र जङ्गली जनावरहरूको प्रवेश तथा आवागमनलाई पूर्णतः रोक्ने,
- ६) विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र वर्षायाममा पानी जम्ने समस्या रहेको र सोका कारण उद्योगका मेसिनरी तथा अन्य सामग्रीहरू विग्रने भएकाले उपयुक्त ढल निकासको व्यवस्था गरी यस समस्याको तत्काल समाधान गरिनुपर्ने,
- ७) उद्योगबाट निस्कने खेर गएका तर पुनः प्रयोग गर्न सकिने वस्तुहरू (waste materials) लाई अतिरिक्त उत्पादन (byproduct) का रूपमा निर्यात गर्न दिन विशेष आर्थिक क्षेत्रबाट सहजीकरण हुनुपर्ने,
- ८) भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा कम्तिमा पनि राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको कार्यालय प्रमुखको व्यवस्था अनिवार्य गर्दै कार्यालय सञ्चालनमा सहजताका लागि खानेपानी, बिजुली, दूरसञ्चार, सरसफाई सेवा र सुरक्षा सम्बद्ध जनशक्तिको अभाव सम्बोधन गरी सोसम्बन्धी सेवा सुनिश्चित गर्ने ।

६.२.३ आवधिक योजनाको कार्यान्वयन सम्बन्धमा

पन्ध्रौँ योजना अवधि (२०७६/७७-२०८०/८१) को अन्त्यसम्म पाँचवटा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना भई सञ्चालनमा आउने तथा तिनमा औद्योगिक पूर्वाधारको विकास र सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिइएकोमा हालसम्मको प्रगति अवस्था विश्लेषण गर्दा योजनाको बाँकी अवधिमा तिनीहरूको पूर्ण प्राप्ति असम्भव प्रायः देखिए तापनि यथासम्भव यसको प्राप्तिका लागि उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगले कटिबद्ध भएर पहल गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै, वर्तमान (पन्ध्रौँ) योजना विशेष आर्थिक क्षेत्रका बारेमा स्पष्ट योजना, रणनीति तथा कार्यनीति दिन चुकेता पनि सोही योजनामा भने यसबारे स्पष्ट दृष्टिकोण, रणनीति र कार्यनीति ल्याई विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासमा ठोस योगदान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

६.२.४ समष्टिगत आर्थिक नीतिमा सुधारका सम्बन्धमा

(क) मौद्रिक नीति

- १) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना हुने र सञ्चालित उद्योगलाई दिइने कर्जाको व्याजदर अन्यत्र रहने उद्योगका तुलनामा कम्तिमा पनि दुई प्रतिशत कम हुने व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंकबाट गनुपर्दछ,
- २) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई दिइएको बण्डेज वेयरहाउसको सुविधा वापत उद्योगीले पेस गर्नुपर्ने बैंक ग्यारेण्टी उद्योगले निर्धारित वस्तु आयात गरिसकेपछि ढिलोमा १५ दिनभित्र फिर्ता गरिदिने व्यवस्था मौद्रिक नीतिले गर्नुपर्दछ,
- ३) डचूटी ड्र ब्याक छिटोभन्दा छिटो सम्बन्धित उद्योगीले पाउने व्यवस्था व्यवहारमै लागु हुनुपर्ने,
- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगले ऋण नपाइरहेको वर्तमान समस्या सम्बोधन गर्न कच्चा पदार्थ वा उत्पादनको स्टक धितो राखेर वा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहेको लिज डकुमेण्टका आधारमा त्यस्ता उद्योगले परियोजना ऋण वा चालु खर्च वापतको ऋण पाउने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने,
- ५) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगलाई लक्षित गरी आगामी आ.व.को मौद्रिक नीतिले विशेष प्याकेज ल्याई हरेक वर्ष यसलाई थप प्रगतिशील बनाउँदै लैजानुपर्छ। खासगरी कोभिड-१९ को पहिलो र दोस्रो लहर तथा लकडाउनलाई मध्यनजर गर्दा आर्थिक पुनर्उत्थान लक्षित विशेष कार्यक्रम, सहूलियत कर्जा, कर्जा भुक्तानी अवधिको म्याद थप, कर्जा पुनर्संरचना तथा पुनर्तालिकीकरण, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन, भुक्तानी प्रणालीजस्ता क्षेत्रहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहने उद्योगका लागि विशेष व्यवस्था ल्याउनु जरूरी हुन्छ। यो व्यवस्था गर्न नसक्दा निर्यातमुखी उत्पादनमूलक उद्योग विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहँदा र नरहँदा विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगीले कुनै विशेष प्राथमिकता महसूस गर्ने स्थिति रहँदैन।

(ख) कर नीति

- १) पछिल्ला आर्थिक वर्षहरूमा जारी गरिएका आर्थिक ऐनहरू मार्फत आयकर ऐन, २०५८ र विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ मा भएका असमानताहरूको सम्बोधन भएको छ। त्यसैले, आगामी दिनमा पनि आर्थिक ऐनहरू मार्फत विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ ले प्रतिबद्धता गरेभन्दा बढी प्रगतिशील आयकर छुटको व्यवस्था थप्दै लैजाँदा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योगी तथा व्यावसायीहरूलाई आकर्षित गर्न सहयोग पुग्दछ।
- २) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा २९ (१) (ग) र आर्थिक ऐनको दफा १२ (१) (क) मा बैंक जमानत फुकुवासम्बन्धी एउटै आशयका प्रावधानहरू रहे तापनि शब्दावली फरक भएकाले बुझाइमा समस्या उत्पन्न भई अन्यौल बढेको अवस्था छ। अतः यसको सम्बोधनका लागि

- विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐनमा भएको यससम्बन्धी व्यवस्थासँग बाभ्ने भन्सार ऐनसहित अन्य कानूनका व्यवस्थाहरू आर्थिक ऐनमार्फत संशोधन गरिनुपर्दछ ।
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा ३० मा विशेष आर्थिक क्षेत्रस्थित कुनै उद्योगलाई बाहिरको कुनै अर्को उद्योगले कच्चा पदार्थ वा कुनै उत्पादन बिक्री गरेमा त्यस्तो बिक्रीलाई निर्यातसरह मान्ने र त्यस्तो कारोबारमा कुनै सुविधा दिने कानुनी व्यवस्था भएमा बिक्रीकर्ता र खरिदकर्ता उद्योगले पाउने व्यवस्था उल्लेख भए तापनि हालसम्म उक्त व्यवस्था कार्यान्वयनमा नआएकाले आगामी दिनमा आर्थिक ऐनमार्फत यसको सम्बोधन हुने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
  - ४) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना भएको उद्योगबाट गरिने व्यापारिक कारोबार र सो क्षेत्रमा उत्पादित वस्तु वा सेवालाई गरेको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर रहेको इलाका (duty free zone) मानी विशेष व्यवहार (differential treatment) गर्न ढिलाई गर्नु हुँदैन । यसका लागि विद्यमान आयकर ऐन, २०५८, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२, अन्त शुल्क ऐन, २०५८, र भन्सार ऐन, २०६३ का साथै तिनीहरूलाई समय-समयमा संशोधन गर्ने आर्थिक ऐनहरू मार्फत अविलम्ब सम्बोधन गर्नुपर्दछ ।
  - ५) अन्तर्राष्ट्रिय तहमा प्रसिद्ध उत्पादनमूलक बहुराष्ट्रिय कम्पनीलाई लक्षित गरी त्यस्ता कम्पनीको उत्पादन एकाई (manufacturing unit) नेपालमा निर्माणाधिन विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूमा स्थापना गर्न प्रोत्साहनका उपायहरू अवलम्बन गरी त्यस्ता विदेशी लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्न आवश्यक देखिएकाले यस सम्बन्धमा थप अध्ययन गरी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक देखिन्छ । साथै, विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासमा देखिएको लगानीको अभावलाई सम्बोधन गर्न विदेशी सरकारसँगको साभेदारी (government to government collaboration) वा कुनै विदेशी लगानीकर्तासँग नेपाली लगानीकर्ताको संयुक्त उपाक्रम (joint venture) वा नेपाल सरकार र विदेशी लगानीकर्ताबिच सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा लगानी जुटाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको स्थापना, सञ्चालन एवम् विकासको उपयुक्त वातावरण तयार गर्न सकिन्छ ।

(ग) वित्त नीति

विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि छुट्याउँदै आइएको बजेट सानो परिमाणमा रहेको हुँदा विगतदेखि नै निर्माणाधिन विशेष आर्थिक क्षेत्र आयोजनाको अवधि अनावश्यक तन्किने गरेको अवस्थालाई अन्त्य गर्न यसलाई उच्च प्राथमिकता दिई पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्ने र छिटो भन्दा छिटो आयोजना निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

(घ) विदेशी लगानी तथा विदेशी ऋण व्यवस्थापन विनियमावली, २०७८ का सम्बन्धमा

विदेशी लगानी ल्याउँदा र फिर्ता लैजाँदा विद्यमान प्रक्रिया सरलीकरण गर्ने सम्बन्धमा ८ जुन २०२१ (तदनुसार २०७८/०२/२५) मा नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको 'नेपाल राष्ट्र बैंक विदेशी लगानी तथा विदेशी ऋण व्यवस्थापन विनियमावली, २०७८' लाई विशेष आर्थिक क्षेत्रका

लागि पनि संवेदनशील र आकर्षित बनाउनु पर्दछ। यसका लागि उक्त विनियमावलीको दफा २ (क) ले औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ को दफा ३७ ले व्यवस्था गरेको उद्योग विभागमा रहने 'एक विन्दु सेवा केन्द्र' को अतिरिक्त विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐनको दफा ३३ ले सिर्जना गरेको एकद्वार इकाइको सिफारिसलाई आधार मान्ने गरी विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आधारित विदेशी लगानीलाई सहजीकरण हुने बाटो खोल्न आवश्यक देखिन्छ। यसबाट विदेशी लगानी ल्याउने लगानीकर्ताले लगानी ल्याउने र फिर्ता लैजाने प्रक्रियामा प्राधिकरणको एकद्वार इकाइबाट सेवा पाउने स्थिति निर्माण गर्नुपर्दछ।

६.२.५ क्षेत्रगत नीतिमा सुधारका सम्बन्धमा

(क) औद्योगिक नीति

- १) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ र सार्वजनिक-निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ मा आवश्यक संशोधन गरी निजी क्षेत्रले विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा भाग लिने पाउने व्यवस्थालाई प्रष्ट र पर्याप्त बनाउन आवश्यक देखिन्छ। यसो गर्दा आगामी दिनमा प्राधिकरण विकासकर्ता र सञ्चालकको भूमिकामा भन्दा बढी नियामकको भूमिकामा सक्रिय रहने हुन्छ। जहाँ निजी क्षेत्र विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा अघि सडैने त्यस्ता महत्त्वपूर्ण रणनीतिक स्थानमा मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा प्राधिकरणले भाग लिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यसबाट निजी क्षेत्रलाई उक्त पोर्टफोलियोमा संयुक्त तथा एकल लगानी गर्ने वातावरण निर्माण हुन्छ।
- २) अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासको समीक्षाबाट स्थानीय फाईदा (locational advantage) लाई महत्त्व दिई सोबाट लाभ लिने गरी विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण र सञ्चालनका लागि स्थान चयन गरिएको (राजनैतिक माग र दबावका आधारमा स्थान विशेषको चयन नगर्ने गरिएको) पाइएकाले नेपालमा पनि नयाँ सेजका लागि सोहीअनुरूप रणनीतिक ढङ्गले मात्र स्थान चयन गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यस प्रक्रियामा खासगरी रेल्वे नेटवर्कसँग जोडिएको, सुख्खा बन्दरगाहसँग गाँसिएको, नजिकको सामुद्रिक बन्दरगाहसहित यातायात र पारवहन सम्भौताले आवद्ध भएको र हवाई कार्गोका दृष्टिले अन्तर्राष्ट्रिय एयरपोर्टको सहज र द्रुत पहुँच भएको स्थानलाई विशेष ध्यान दिनु पर्दछ।
- ३) हाल सञ्चालनमा आएको भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई रेल्वे नेटवर्कसँग जोड्नु पर्दछ। यसैगरी, निर्माणाधिन सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई भविष्यमा शीघ्रताशीघ्र रेल्वे नेटवर्कसँग जोडेर सञ्चालन गर्नुपर्दछ भने पाँचखाल विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई अन्तर्राष्ट्रिय सीमासँगको यातायात दूरी घटाउन ठूलो हाईवेको पहुँच निर्माण गर्नुपर्दछ।
- ४) विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा सङ्घीय सरकार मात्रै संलग्न हुने साँघुरो दृष्टिकोणलाई त्यागी हालको विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ मा संशोधन गरेर प्रदेश र स्थानीय

तहको पनि यसमा संलग्नता हुने मार्ग खोल्न जरूरी देखिन्छ। यसबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा संघको साथै प्रदेश र स्थानीय सरकारको पनि स्वामित्व र संलग्नता हुने तथा (चीन र भारतमा जस्तै) प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले पनि विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि थप छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहन दिने वातावरण निर्माण हुन्छ।

- ५) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार निर्माण र सञ्चालनमा सार्वजनिक-निजी साभेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५ ले सार्वजनिक-निजी साभेदारीको लागि खोलेको साङ्केतिक बाटो र विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ ले निजी क्षेत्रलाई विकास तथा सञ्चालनमा संलग्न गराउने भनी राखेको मनाशयलाई यथार्थमा अनुवाद गर्न विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा लगानी गर्न आउने निजी क्षेत्र वा विदेशी लगानीकर्ताले पाउने छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहनसम्बन्धी आकर्षक प्याकेज (big-bang package) को घोषणा गरिनुपर्दछ। छिमेकी मुलुक भारतको अभ्यासलाई सन्दर्भमा उपयोग गर्दै यस्तो व्यवस्था गर्दा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उद्योग स्थापना गर्ने र विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकास र सञ्चालनमा लगानी गर्ने निजी लगानीकर्ताका लागि दिइने अलग-अलग छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहनको प्याकेज तयारी गर्नुपर्दछ।
- ६) विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण, विकास तथा सञ्चालनमा सरकारको उपस्थिति मात्र पर्याप्त नहुने भएपछि विश्वको पुँजी, उच्च प्रविधि हस्तान्तरण, नविन व्यवस्थापकीय ज्ञान र सीप, औद्योगिक बौद्धिक सम्पत्तिका साथै संसारभरको बजार नेटवर्क भित्र्याउन र सोबाट लाभ लिन सक्नु पर्दछ। यसका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्रको निर्माण, सञ्चालन, उद्योग स्थापना लगायतमा विश्वभर अपनाइने देहाय अनुसारका पाँच खाले मोडेलहरूलाई नेपालमा पनि सम्बन्धित कानून र नीतिमा व्यवस्था गरेर तिनको अधिकतम उपयोग गर्नुपर्दछ।
  - (क) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार विकास सरकारले गर्ने र व्यवस्थापन करारमा निजी क्षेत्रलाई सञ्चालन गर्न दिने,
  - (ख) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार विकास सरकारले गर्ने र सञ्चालन गर्न निजी क्षेत्रलाई लिजमा दिने,
  - (ग) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार विकास र सञ्चालन दुवै निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा सरकारले गर्ने,
  - (घ) विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार विकास र सञ्चालन दुवैमा प्रदेश र स्थानीय तहसँग सह-लगानी गर्ने,
  - (ङ) छिमेकी मुलुकसँग द्विपक्षीय लागत साभेदारीमा सीमाको उपयुक्त स्थानमा अन्तरदेशीय विशेष आर्थिक क्षेत्र (cross border SEZ) विकास तथा सञ्चालन गर्ने।
- ७) वस्तु केन्द्रित विशेष आर्थिक क्षेत्र (product specific SEZ) जुन वस्तुका लागि तय गरिएको हो, त्यस वस्तुको अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध (forward and backward linkage) भएका एक-अर्काका

लागि सहयोगी उद्योग पनि सँगै खोल्न अनुमति दिइनु पर्दछ। जस्तै : सिमरामा गार्मेण्टस् विशेष आर्थिक क्षेत्र सञ्चालन गर्न अनुमतिका लागि आव्हान गर्दा धागो, कपडा, टाँक, डाइड, इम्ब्रोइडरी, वासिङ प्लाण्ट, पोलिव्याग, कार्डबोर्डजस्ता सहयोगी उद्योगहरूलाई पनि खोल्न अनुमति दिइनु पर्दछ। यसो गर्दा मात्र गार्मेण्टस् उद्योगीहरू लगानी गर्न त्यस्तो विशेष आर्थिक क्षेत्रमा उत्साहित हुन्छन्।

- ८) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १३ को व्यवस्था बमोजिम उत्पादित वस्तु वा सेवा अनिवार्य निर्यात गरिनुपर्ने अनुपातलाई हालको ६० प्रतिशत धेरै भएकोले यो अनुपात बाट घटाएर ५० प्रतिशतमा झार्न उचित हुने सुझाव व्यवसायीहरूको रहेको छ। यस किसिमको व्यवस्था लागु गर्दा निर्यात गर्नुपर्ने अनुपातलाई प्रारम्भिक वर्षमा कम अनुपातबाट (३०-३५ प्रतिशत) सुरु गरेर सञ्चालनको तीन वर्षपछि मात्र ५० प्रतिशतमा पुऱ्याउनु बढी व्यवहारिक र सान्दर्भिक हुन्छ। यसो गर्नाले उद्योगहरूलाई निर्यातका लागि तयारी गर्न पर्याप्त समय पाउने तथा यसले आयात प्रतिस्थापन गर्न समेत सहयोग गर्ने भएकोले सोही बमोजिम उक्त कानूनमा तत्काल संशोधन गर्न सिफारिस गरिन्छ। साथै बङ्गलादेशमा निर्यात र आन्तरिक बजार दुवैका लागि अलग-अलग (EPZ/SEZ) को व्यवस्था भएको भए तापनि नेपालमा एउटै (SEZ) को मात्र व्यवस्था भएकाले दुवै किसिमका बजारमा त्यस्ता क्षेत्रमा रहने उद्योगबाट आपूर्ति हुने सन्तुलित व्यवस्था मिलाउन मनासिब देखिन्छ। यसरी संशोधन गर्दा निर्यात गरिने गन्तव्य मुलुकको बजारमा उत्पन्न काबुवाहिरको परिस्थितिवश वस्तु तथा सेवा निर्यात हुन नसकेको अवस्थामा प्राधिकरणले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित त्यस्ता उद्योगका उत्पादन स्वदेशी बजारमा बिक्री गर्न अनुमति दिने उपदफासहितको व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ।
- ९) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्ने भनिएकोमा कस्तो सेवा उत्पादन गर्ने उद्योगलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहन दिने भन्ने स्पष्ट नभएकाले विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले यसलाई तत्काल स्पष्ट पार्न आवश्यक देखिन्छ।
- १०) मुलुकमा स्थापित विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूमध्ये कुन-कुन विशेष आर्थिक क्षेत्रमा विश्वव्यापी खुला प्रतिस्पर्धाबाट सञ्चालक (अपरेटर) नियुक्त गर्ने र कुन-कुन विशेष आर्थिक क्षेत्रहरू प्राधिकरणबाट सञ्चालन गर्ने भन्ने विषयलाई विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले विशेष गृहकार्यसहित निक्कौल गरेर सोही बमोजिम सम्पूर्ण विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको यथाशीघ्र र पूर्ण क्षमतामा सञ्चालनको सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ।
- ११) स्थापनाको पाँच वर्षसम्ममा पनि यदि कुनै विशेष आर्थिक क्षेत्र ५० प्रतिशत क्षमतामा सञ्चालनमा आउन नसकेमा उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले त्यस्तो विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई औद्योगिक व्यवस्थापन क्षेत्र लिमिटेडलाई हस्तान्तरण गरी औद्योगिक क्षेत्रका रूपमा सञ्चालन गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

१२) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा २७ ले आयकर छुटसम्बन्धी व्यवस्था गर्दा अन्यत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थानान्तरण भएका उद्योगले त्यस्तो आयकर छुट नपाउने गरी व्यवस्था गरेको हुँदा यस व्यवस्थालाई संशोधन गरी सबैलाई समान आयकर छुटको प्रावधान गर्नुपर्दछ। यसबाट अन्यत्रबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थानान्तरण हुन उद्योगहरूलाई उत्प्रेरणा मिल्दछ।

(ख) वन तथा वातावरण नीति

वन ऐन, २०७६ र वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ ले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई लक्षित गरी विशिष्ट व्यवस्थाहरू गर्न आवश्यक देखिएको छ। यसका लागि मूलतः अन्य उद्योग वा व्यवसायले पाउने सुविधा वा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रावधानभन्दा फरक व्यवहार वा प्रावधान विशेष आर्थिक क्षेत्र वा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूका लागि कायम गरिनुपर्दछ।

(ग) श्रम नीति

विशेष आर्थिक क्षेत्रको अधिकतम र सफल उपयोग गरेका मुलुकहरूमा व्यवस्था गरिएजस्तै विद्यमान श्रम ऐन, २०७४ लाई विशेष आर्थिक क्षेत्र संवेदनशील बनाउँदै उदार बनाउन आवश्यक देखिन्छ। यस्तो उदारीकरणद्वारा विशेष आर्थिक क्षेत्र र त्यसमा स्थापित उद्योगलाई फरक व्यवहारको प्रत्याभूति दिलाई थप उत्प्रेरित र आकर्षित गर्न सकिन्छ। यसका लागि मौजुदा श्रम ऐन, २०७४ को देहायका दफाहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगहरूका लागि आकर्षित र फरक व्यवहार प्रमाणित गर्ने प्रावधानहरूको व्यवस्था गर्न सिफारिस गरिन्छ :

- क) दफा २३: विदेशी नागरिकले नेपालमा काम गर्न श्रम स्वीकृति लिनुपर्नेसम्बन्धी
- ख) दफा ५२: सञ्चयकोष रकम जम्मा गर्नुपर्नेसम्बन्धी
- ग) दफा ५३: उपदान पाउनेसम्बन्धी
- घ) दफा ५४: औषधी उपचार बीमा गराउनुपर्नेसम्बन्धी
- ङ) दफा ५५: दुर्घटना बीमा गराउनुपर्नेसम्बन्धी
- च) दफा ९३: कार्यालय र निरीक्षकसम्बन्धी
- छ) दफा ९४: श्रम कार्यालयको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी
- ज) दफा ९५: निरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी
- झ) दफा ९६: निरीक्षक वा कर्मचारीको दायित्वसम्बन्धी
- ञ) दफा ९७: रोजगारदाता, श्रमिक वा ट्रेड युनियनले गर्नुपर्ने सहयोगसम्बन्धी
- ट) दफा ९८: प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्नेसम्बन्धी
- ठ) दफा ९९: कार्यालयले निर्देशन दिनसक्नेसम्बन्धी

- ड) दफा १००: श्रम अडिट गर्नुपर्नेसम्बन्धी
- ढ) दफा १०६: न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गर्नेसम्बन्धी
- ण) दफा ११३: व्यक्तिगत माग दावी पेस गर्नसक्नेसम्बन्धी
- त) दफा ११६: सामूहिक माग दावी पेस गर्नसक्नेसम्बन्धी
- थ) दफा ११७: सामूहिक माग दावीका सम्बन्धमा वार्तागर्नेसम्बन्धी
- द) दफा ११८: मेलमिलाप गराउनेसम्बन्धी
- ध) दफा १४५: श्रमिक कठौती गर्नेसम्बन्धी

(घ) वाणिज्य तथा निर्यात नीति

- १) निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ को व्यवस्थालाई नेपाल सरकारले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगबाट उत्पादित सबै किसिमका वस्तु तथा सेवाको निर्यातमा पनि कार्यान्वयन गरी निर्यातवापत अनुदान दिने व्यवस्था गर्नुपर्दछ। यसका लागि सो कार्यविधिको अनुसूची १ र २ मा संशोधन तथा परिमार्जन आवश्यक पर्दछ।
- २) नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०१६ लाई पुनरावलोकन गर्दा सोमा भएको अल्पकालीन र मध्यकालीन कार्ययोजनामा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगबाट उत्पादन गरिने वस्तु र सेवाको निर्यातलाई सहयोग पुग्ने विषयहरू पनि समावेश गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।
- ३) हालको वाणिज्य नीति विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगका लागि व्यापार सहजीकरणका सम्बन्धमा तटस्थ बस्नुको साटो विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगका लागि फरक वा विशेष व्यवहारको व्यवस्थाहरू मिलाई कार्यान्वयनमा लैजानु उपयुक्त हुन्छ।
- ४) वाणिज्य नीति २०७२ को कार्यनीति १०.३.१७ मा निर्यात व्यापारलाई प्रतिस्पर्धी बनाउन हाल निर्मित सुब्बा बन्दरगाह क्षेत्रहरूको नजिक निजी क्षेत्रको संलग्नतामा निर्यात प्रशोधन क्षेत्रहरूको स्थापनाका लागि सम्भाव्यता अध्ययन गरिने भनिएको भए तापनि सो व्यवस्था हालसम्म कार्यान्वयनमा नआएकाले यसलाई तदारुकताका साथ अविलम्ब कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।
- ५) यसैगरी, वाणिज्य नीति २०७२ को कार्यनीति १०.३.१२ मा विशेष आर्थिक क्षेत्रको छेउछाउमा निर्यातजन्य उद्योगलाई आवश्यक पर्ने कच्चा एवम् अर्धप्रशोधित सहायक वस्तु उत्पादन गर्ने सहायक उद्योगहरू राख्ने र यसका लागि निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्ने प्याकेज ल्याउने गरी गरिएको व्यवस्थालाई यथाशीघ्र कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। यसका लागि उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र नेपाल राष्ट्र बैंकसँग समन्वय तथा पहल गरी आगामी बजेटमार्फत यसलाई सम्बोधन गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यस्तो प्याकेजमा त्यस्ता सहायक उद्योगका लागि कर, मौद्रिक, वित्तीय लगायतका नीतिहरूबाट उपलब्ध गराइने विशेष

छुट, सुविधा, सहूलियत र प्रोत्साहनजस्ता विषयलाई प्रष्टताका साथ व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

(ड) उर्जा नीति

- १) विद्युत् वितरण विनियमावली, २०६९ लगायत विद्युत्सम्बन्धी हाल विद्यमान आठ वटा नीतिहरूलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रमैत्री बनाउन आवश्यक छ । यसका लागि तिनीहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्र र विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगका लागि फरक व्यवहार गर्ने वा हुने खालका प्रावधानहरू राखी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- २) नेपाल विद्युत् प्राधिकरणले विशेष आर्थिक क्षेत्रमा आमफिडर (common feeder) को साटो डे डिक्टेड लाइन मार्फत विद्युत् उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसबाट विशेष आर्थिक क्षेत्रका उद्योगहरूलाई निरन्तर र गुणस्तरीय बिजुली आपूर्ति हुने व्यवस्था व्यवहारिक रूपमा सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित उद्योगका लागि सहूलियत दरमा विद्युत् उपलब्ध गराउने गरी उर्जा जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालयको समन्वयमा विद्युत् नियमन आयोग र नेपाल विद्युत् प्राधिकरणले नयाँ विद्युत् महसुल दर निर्धारण गरेर कार्यान्वयन गर्न सिफारिस गरिन्छ ।

(च) यातायात तथा पूर्वाधार नीति

- १) यातायात र सडक पूर्वाधारसम्बन्धी विद्यमान प्रमुख नीतिहरू सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१ र राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ लगायतलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रको मामिलामा विशेष आर्थिक क्षेत्रमैत्री बनाउन अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ ।
- २) हाल निर्माणाधिनसहित निर्माण सम्पन्न भएका विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूलाई शीघ्रताशीघ्र व्यापार योग्य द्रुतमार्ग विकास र विस्तार गरी आयात-निर्यात गर्ने भन्सार विन्दुसँग आबद्ध गरिनुपर्दछ । हाल सञ्चालनमा आएको भैरहवा र तयारीको अवस्थामा रहेको सिमरा ब्लक 'ए' का लागि यस व्यवस्थालाई तत्काल कार्यान्वयन गरी पाँचखालसहित सञ्चालनको तयारीमा (पाइपलाइनमा) रहेका अन्य विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूका सम्बन्धमा सञ्चालनमा आउनुपूर्व नै यस विषयको सम्बोधन हुने गरी प्राथमिकतामा राखेर कार्यान्वयन गर्न सिफारिस गरिन्छ ।
- ३) निजी क्षेत्रले विशेष आर्थिक क्षेत्रको विकासमा लगानी गर्दा नेपाल सरकारले भन्सार विन्दुसँग प्रस्तावित विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई जोड्ने एक्सप्रेस राजमार्ग निर्माणको प्रतिवद्धता गर्न र सो पूरा गर्ने राष्ट्रिय नीति लिन अत्यावश्यक देखिन्छ । यसबाट विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासकर्ताहरू त्यस कार्यमा लगानी गर्न उत्प्रेरित हुनेछन् ।
- ४) राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ मा कृषि सडक प्राथमिकतामा राखिए जस्तै औद्योगिक सडक पनि प्राथमिकतामा राखिनु पर्दछ ।

- ५) राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ मा रेलमार्गसम्बन्धी नीति तथा कार्यनीतिहरू समावेश छन् । यद्विपि, यसले विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई समेट्न नसकेको हुँदा त्यस्तो रेलमार्ग बनाउँदा सञ्चालनमा रहेका वा निर्माणाधिन तथा पाइपलाइनमा रहेका विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई यथासम्भव रेलमार्गसँग जोड्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राखिनु पर्दछ ।

(छ) भूमि नीति

- १) छिमेकी मुलुक भारतको सन्दर्भसमेतका आधारमा विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्न चाहने निजी क्षेत्रको लगानीकर्तालाई आवश्यक पर्ने जग्गा उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी नेपाल सरकारको हुने नीति लिन आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि सर्वप्रथम कस्तो प्रकारको विशेष आर्थिक क्षेत्रका लागि कति जग्गा उपलब्ध गराउने भन्ने नीतिगत मापदण्ड तयार गरी सोही आधारमा कार्यान्वयन गरिनु वाञ्छनीय हुन्छ ।
- २) विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने क्षेत्रगत कानूनहरूमा विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई विशेषाधिकार, छुट सुविधा, सहूलियत तथा प्रोत्साहन दिलाउन उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले विशेष आर्थिक क्षेत्र केन्द्रित पहलकदमी लिनुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय र कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयहरूबिच आपसी समन्वय बढाई सम्बन्धित सबै मन्त्रालयहरूसँगको संलग्नतामा ठोस पहल लिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

६.२.७ संस्थागत प्रबन्ध सम्बन्धमा

- क) विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण सञ्चालक समितिको अध्यक्षमा उद्योग मन्त्रीको सट्टा उद्योग सचिवले अध्यक्षता गर्ने गरी वि. स. २०७५ सालमा गरिएको संशोधन गलत र असान्दर्भिक देखिएकाले अविलम्ब यसको संशोधन गरेर मन्त्रीकै अध्यक्षतामा कायम गरिनुपर्दछ । विशेष आर्थिक क्षेत्रका सम्पूर्ण कार्यहरूमा नीतिगत मार्गनिर्देशनसहित अनुगमनका लागि उच्चतम निकायका रूपमा निर्देशक समितिलाई प्रधानमन्त्रीले अध्यक्षता गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । उक्त निर्देशक समितिमा अर्थ, उद्योग, भौतिक पूर्वाधार, कानून, कृषि लगायतका मन्त्रालयका मन्त्रीहरूको सहभागिता रहने व्यवस्था मिलाई विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई देशको कार्यकारी प्रमुखको प्राथमिकताभित्र राखेर (बङ्गलादेशमा जस्तै) प्रधानमन्त्रीले नै नेतृत्व प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ । यसो गर्दा प्रधानमन्त्रीले प्राधिकरणमा भइरहेका प्रगतिलाई आफैले नियमित फलोअप गरी आवश्यकतानुसार हस्तक्षेप पनि गर्न सहज र उपयुक्त हुन्छ ।
- ख) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १५ बमोजिम विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणलाई विकास समितिबाट एक स्वशासित सङ्गठित संस्थाका रूपमा रूपान्तरित गर्ने वातावरण मिलाउन उच्च कार्यक्षमता भएको व्यक्तित्वलाई कार्यकारी निर्देशकको नेतृत्वमा ल्याई कार्य वातावरण र स्वशासनका लागि आवश्यक कार्यहरू गर्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक देखिन्छ ।

- ग) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १९ (२) बमोजिम गठित प्राधिकरणको सञ्चालक समितिलाई अधिकतम सक्रिय बनाउन यसको बैठक नियमित बसी थाती रहेका रणनीतिक महत्त्वका विषयहरूलाई समितिबाट शीघ्रातिशीघ्र फछ्यौट गर्दै लैजान जरूरी देखिन्छ ।
- घ) विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ को दफा १६ मा तोकिएका प्राधिकरणको काम कर्तव्य र अधिकारलाई कार्यरूप दिन, उद्योग प्रशासनसम्बन्धी सेवा दिलाउन र दफा ३३ मा व्यवस्था भएको एकद्वार इकाइलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक बहुक्षेत्रगत सङ्गठन संरचना, सोअनुरूपको क्षमता बहन गर्ने जनशक्ति र कानुनी तथा प्राविधिक क्षमता विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै, उद्योग मन्त्रालय र अर्थ मन्त्रालयको सहमतिमा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले उद्योगहरूलाई गर्नुपर्ने सहजीकरणका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न सेवा, समूह र उपसमूहका दरबन्दी तत्काल कायम गरी पदपूर्तिको व्यवस्था पनि गर्नुपर्दछ ।
- ङ) प्राधिकरणले दिने अधिकांश रणनीतिक नतिजाहरू अन्तरनिकाय समन्वयमा निर्भर रहने गर्छ । त्यसैले, प्राधिकरणले यस कार्यमा अधिकतम समय दिनुपर्ने तथा उद्योग मन्त्रालयको नेतृत्वले पनि यसमा समय लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- च) विशेष आर्थिक क्षेत्रको तहमा कार्य सञ्चालन गर्दा प्राधिकरणले दिने नतिजा स्थानीय समन्वयमा निर्भर गर्दछ । यसका लागि स्थानीय स्तरमा सहयोगी ढाँचा तयार गरी र अन्तरनिकायगत समन्वयमा कार्य गर्न सक्ने जनशक्ति परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- छ) प्राधिकरणको स्वीकृत सङ्गठन संरचनामा कुल ३८ दरबन्दी रहेको र भैरहवा सेजका लागि थप १५ वटा दरबन्दीहरू स्वीकृत भएकोमा अबै केही पदहरूमा पदपूर्ति हुन बाँकी देखिएकाले रिक्त रहेका दरबन्दीहरू यथाशीघ्र पदपूर्ति गर्नुपर्दछ । प्राधिकरणको सेवाका सर्तहरूलाई विनियमावलीहरू मार्फत थप आकर्षक बनाउने र विशेषज्ञ सेवा दिने जनशक्तिसहितको सङ्गठनका रूपमा प्राधिकरणलाई रूपान्तरित गर्ने काम पनि गर्न आवश्यक छ ।
- ज) सिमरा विशेष आर्थिक क्षेत्रको ब्लक 'ए' निर्माण सम्पन्न भई सञ्चालनमा आउने तयारीमा रहेकाले यसको सञ्चालनलाई लक्षित गरी सङ्गठन संरचना, दरबन्दी र क्षमता विकास गर्ने कार्यहरू यथाशीघ्र गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- झ) प्राधिकरणलाई एक अत्याधुनिक सङ्गठनका रूपमा विकास र रूपान्तरण गर्न मानव संशाधन व्यवस्थापनको सिद्धान्तअनुरूप चार कार्यहरू - सक्षम कर्मचारीको प्राप्ति (acquisition), विकास (development), उत्प्रेरणा (motivation) र निरन्तरता (retention) लाई वैज्ञानिक रूपमा प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
- ञ) प्राधिकरणभित्र अनुसन्धान र विकासको संस्कृति अवलम्बन गर्न प्राधिकरणको सङ्गठनभित्र छुट्टै टिमसहितको अनुसन्धान इकाइ स्थापना गरी त्यसमार्फत छिमेकी मुलुकहरूले गरिरहेका नयाँ-नयाँ अभ्यासहरू, भोगिरहेका समस्या र समाधानका लागि गरेका प्रयासहरू, नयाँ प्रयोगहरू, लगानी आकर्षण गर्न र निर्यात बढाउन गरिएका प्रयासहरू आदिमा निरन्तर अनुसन्धान र खोज

गरी विद्यमान पूर्वाधार, नीति, कानून, व्यवस्थापन लगायतमा परिवर्तन गर्नुपर्ने भएमा सोसम्बन्धी समाधानका उपायहरू प्राधिकरण व्यवस्थापनलाई उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।

- ट) हरेक विशेष आर्थिक क्षेत्र आयोजनाको निर्माणका क्रममा कम्तिमा पनि राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको प्राविधिक अधिकृतको नेतृत्वमा आयोजनामा स्थलगत टोली खटाई समयबद्ध निर्माण कार्यको सम्पादनलाई सुनिश्चित गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

६.२.८ कार्यान्वयन कार्ययोजना

माथि विभिन्न परिच्छेदहरूमा उठाइएका विषयहरू र अन्तिम परिच्छेदमा पेस गरिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्न एक निश्चित र समर्पित (definite and dedicated) समयतालिका निर्माण गरी सो हीअनुरूप कार्यान्वयन गरिएमा मात्र माथि उल्लिखित सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न सकिने देखिन्छ । यसका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणले यसको कार्ययोजना बनाई सोहीअनुरूप क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै लैजाने तथा सोमा हुने प्रगतिको सुपरीवेक्षण तथा अनुगमन प्रधानमन्त्रीले स्वयम्ले आफ्नो नेतृत्वमा गर्ने व्यवस्था गरी यसको कार्ययोजना कार्यान्वयनको सुनिश्चितता सरकार प्रमुखको तहबाटै हुन सिफारिस गरिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- अर्थ मन्त्रालय । (२०७९) । आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ । <https://rb.gy/bgwh5s>
- अर्थ मन्त्रालय । (२०७८) । आर्थिक सर्वेक्षण २०७७/७८ । <https://www.mof.gov.np/site/publication-detail/2615>
- उद्योग विभाग । (२०७८) । लघु, घरेलु तथा साना उद्योग तथ्याङ्क २०७७/०७८ । <https://doind.gov.np/detail/115>
- उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय । (२०७७) । विशेष आर्थिक क्षेत्र अध्ययन कार्यदल प्रतिवेदन २०७७ ।
- औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड । (२०७५) । स्मारीका । औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड, बालाजु काठमाडौं
- केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय (२०७८)। राष्ट्रिय जनगणना २०७८-प्रारम्भिक नतिजा, नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क कार्यालय, काठमाण्डौ ।
- Acharya, S. (2013). A panel data analysis of foreign trade determinants of Nepal: Gravity model approach. *NRB Economic Review*, 25(1), 1-20. https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2019/12/NRB_Economic_Review-Vol_25-1_April_20131_A_Panel_Data_Analysis_of_Foreign_Trade_Determinants_of_Nepal_Gravity_Model_ApproachSubash_Acharya.pdf
- Aggarwal, A. (2004). Export Processing Zones in India: Analysis of The Export Performance. Working paper No. 148. Indian Council for Research on International Economic Relations, New Delhi. <https://icrier.org/pdf/wp148.pdf>
- Arvindaraj, K. & Muthusamy, A. (2019). Special economic zones (SEZ) and its impact on India's export. *International Journal of Engineering and Advanced technology (IJEAT)*, 9(1), 444-448. <https://www.ijeat.org/wp-content/uploads/papers/v9i1/A1476109119.pdf>
- Asian Development Bank. (2017). Nepal's development context and the role of trade facilitation. <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/50254-001-1d-sd-05.pdf>
- Asian Development Bank. (2019). Macroeconomic update (Special economic zones: Issues and challenges in Nepal) (Vol. 7, No. 2). Asian Development Bank, Nepal Resident Mission. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/528271/nepal-macroeconomic-update-201909.pdf>
- Aslam, H., Sakib, M. & Sandhu, A. (2019). SEZs for sustainable development in Pakistan: Building on the lessons from China. Sustainable Development Policy Institute,

- Pakistan. <https://think-asia.org/bitstream/handle/11540/11373/SEZsforSustainableDevelopmentinPakistan.pdf?sequence=1>
- Bangladesh Economic Zones Authority. (2023a). Economic Zones Site. <https://www.beza.gov.bd/economic-zones-site/>
- Bangladesh Economic Zones Authority. (2023b). Incentive package. <https://www.beza.gov.bd/investing-in-zones/incentive-package/>
- Bangladesh Export Processing Zones Authority (BEPZA). (2020). Home: Location of EPZs. <https://www.bepza.gov.bd/>
- Bhairahawa Customs Office. (2022). [Data for status of export from industries in SEZ Nepal; list of export industries in SEZ; list of export items from industries within SEZ] [Unpublished raw data]. Ministry of Industry, Commerce and Supplies, Government of Nepal.
- Bhatta, G. R. (2013). Remittance and trade deficit nexus in Nepal: A VECM Approach. *NRB Economic Review*, 25(1), 37-50. https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2019/12/NRB_Economic_Review-Vol_25-April_20133_Remittance_and_Trade_Deficit_Nexus_in_Nepal_A_VECM_ApproachGuna_Raj_Bhatta.pdf
- Brautigam, D., Farole, T., & Xiaoyang, T. (2010). China's investment in African special economic zones: Prospects, challenges and opportunities. *Economic Premise*, Number 5. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/10202/536820BRI0EP50Box345623B001PUBLIC1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Central Bureau of Statistics. (2022). National Accounts Statistics of Nepal (2021/22 Annual Estimates): Press Release [PowerPoint slides]. Central Bureau of Statistics (CBS). <https://cbs.gov.np/national-accounts-statistics-of-nepal-2021-22-annual-estimates/>
- Chakraborty, T., Gundimeda, H., & Kathuria, V. (2017). Have the special economic zones succeeded in attracting FDI?-Analysis for India. *Theoretical Economics Letters*, 7, 623-642. https://www.scirp.org/pdf/TEL_2017042715501117.pdf
- China Development Bank (2017). China's special economic zones- Experience gained. China Development Bank. <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Event/Africa/Investing%20in%20Africa%20Forum/2015/investing-in-africa-forum-chinas-special-economic-zone.pdf>
- Cremaill, V. (2023). FDI China Exclusive: The 21 Free Trade Zones Guide 2023. <https://www.fdicchina.com/blog/fdi-china-exclusive-the-21-free-trade-zones-guide/>
- Dahal, P., Bhattarai, G., Dahal, S.P. & Jnawali, K. (2019). History of Nepal Customs. Department of Custom, Nepal. https://customs.gov.np/storage/History%20of%20Nepal%20Customs%20English%20Final%20printed_2020-03-11-20-40-18.pdf

- Department of Commerce (2023). Annual Report 2022-2023. Government of India, Ministry of Commerce and Industry, Department of Commerce. New Delhi. <https://commerce.gov.in/wp-content/uploads/2023/03/Annual-Report-FY-2022-23-DoC.pdf>
- Engman, M. (2011). Success and stasis in Honduras' free zones. In T. Farole & G. Akinci (Eds.), *Special economic zones: Progress, emerging challenges, and future directions*. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. 10.1596/978-0-8213-8763-4 <https://documents1.worldbank.org/curated/en/752011468203980987/pdf/638440PUB0Exto00Box0361527B0PUBLIC0.pdf>
- EPCEs (2020). *The Special Economic Zones Rules, 2006 (Act No. 28 of 2005)- Amended upto February 2020 (Complementary Copy)*. Export Promotion Council for EOUs and SEZs. Government of India, Ministry of Commerce and Industry. <https://www.epces.in/Rule-Book.pdf>
- Ezemenari, K. (2019). Nepal development update: Envisioning a future data ecosystem in Federal Nepal. World Bank Group. <https://policycommons.net/artifacts/1266331/nepal-development-update/1843923/>
- Farole, T. (2011). *Special economic zones in Africa: Comparing performance and learning from global experiences*. Washington: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/996871468008466349/pdf/600590PUB0ID181onomic09780821386385.pdf>
- Farole, T., & Akinci, G. (2011). Introduction. In T. Farole & G. Akinci (Eds.), *Special economic zones: Progress, emerging challenges, and future directions* (pp. 11). The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. 10.1596/978-0-8213-8763-4 <https://documents1.worldbank.org/curated/en/752011468203980987/pdf/638440PUB0Exto00Box0361527B0PUBLIC0.pdf>
- Frick, S. A., & Rodríguez-Pose, A. (2021). Special economic zones and sourcing linkages with the local economy: Reality or pipedream?. *The European Journal of Development Research*, 34, 655–676. <https://doi.org/10.1057/s41287-021-00374-4>
- India Briefing. (2021, December 14). *India's special economic zones: A primer*. <https://www.india-briefing.com/news/guide-indias-special-economic-zones-9162.html/>
- Joshi, M.C., & Bhatia, R. (2016). A comparative study of special economic zones (SEZs) In India and China. *International Journal of Applied Business and Economic Research*, 14(7), 5047-5055.
- Khanal, D.R., Rajkarnikar, P. R., Acharya, K. P., & Upreti, D. R. (2005). *Understanding reforms in Nepal: Political economy and institutional perspective*. Institute for Policy Research and Development. <https://internationalbudget.org/wp-content/>

uploads/Understanding-Reforms-in-Nepal-Political-Economy-and-Institutional-Perspective.pdf

- Khatri, M. B. (2018). Industrial development in Nepal: Problems and prospects. *The Economic Journal of Nepal*, 41(150), 25-40. <https://www.nepjol.info/index.php/EJON/article/view/35928/28088>
- Kumar, R. S. (2008, September 12). SEZs in India: Concept, objectives and strategies [Paper presentation]. National Seminar on Special Economic Zones, Mandya District, Karnataka, India. <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/4103.pdf>.
- Kundra, A. (2000). The Performance of India's Export Zones - A Comparisons with Chinese Approach. New Delhi: Sage Publication.
- Lavissière, A. and Rodrigue, J. (2017). Free ports: towards a network of trade gateways. *Journal of Shipping and Trade (Springer Open)*, 2:7. <https://d-nb.info/1153173514/34>
- Light Castle Partners. (2019). An update on special economic zones in Bangladesh. <https://www.lightcastlebd.com/insights/2019/10/an-update-on-special-economic-zones-in-bangladesh/>
- Miller, T., Kim, K. B., & Roberts, J. M. (2021). 2021 Index of economic freedom. The Heritage Foundation. https://www.heritage.org/index/pdf/2021/book/2021_Index-OfEconomicFreedom_FINAL.pdf
- Ministry of Commerce. (2016). Nepal Trade Integration Strategy 2016. https://moics.gov.np/public/uploads/shares/publication/NTIS_2016_1546150729.pdf
- Ministry of Industry, Commerce and Supplies. (2023). Special economic zone. <https://moics.gov.np/en/industry/special-economic-zone>
- National Planning Commission (1980). The Sixth Five Year Plan (1980-1985). Singhadurbar, Kathmandu. https://www.npc.gov.np/images/category/sixth_eng.pdf
- National Planning Commission (1992). The Eighth Five Year Plan (1992-1997). Singhadurbar, Kathmandu. https://npc.gov.np/images/category/eighth_eng.pdf
- National Planning Commission (2020). The Fifteenth Five Year Plan (2019/20 – 2023/24). https://npc.gov.np/images/category/15th_plan_English_Version.pdf
- Nepal Rastra Bank. (2021, June 8). Circular on Nepal Rastra Bank Foreign Trade and Credit Management Regulations. Retrieved February 25, 2022 from FXMD-Circular-NRB-Foreign-Investment-and-Loan-Mgt-Bylaw-2078.pdf
- Pakdeenurit, P., Suthikarnnarunai, N., & Rattanawong, W. (2017). Location and key success factors of special economic zone in Thailand. *Industrial Management*

- Institute. *Marketing and Branding Research*, 4 (2017), pp.169-178. https://mbr.cikd.ca/article_60355_561fd0e180c9c678e03bfada20757c7f.pdf.
- Pandey, A. (2020). Economics and influence: Chinese investment in Nepal. *South Asian Voices*. <https://southasianvoices.org/economics-of-influence-chinese-investment-in-nepal/>
- Prasad, U. S. (2015). Study of Nepal's economic relations with China. *The Journal of Development and Administrative Studies (JODAS)*, 23(1-2), 23-32. <https://www.nepjol.info/index.php/JODAS/article/view/15446>
- Prasain, K. (2021, January 14). Nepal to build four new economic zones on the borders with India and China: The construction of a cross-border economic zone in the far west will help industrialization, insiders say. <https://tkpo.st/35Ec3M2>
- Raihan, S. (2016, December 5). How to make Special Economic Zones successful. *The Daily Star*. <https://www.thedailystar.net/op-ed/economics/how-make-special-economic-zones-successful-1325266>
- Ranganath, N. S. (2014). SEZs in India and China – A comparison. *International Journal of Innovative Research and Practices*, 2(11), 40-44. https://forum4researchers.com/cw_admin/docs/IJIRP-NOV-14-05.pdf
- Ranganathan, T.C.A, & Raghavan, T.C.A. S. (2020, March 3). Both China and India opted for SEZs. But here's why China raced ahead and India lost track. *The Print*. <https://theprint.in/pageturner/excerpt/both-china-and-india-opted-for-sezs-but-heres-why-china-raced-ahead-and-india-lost-track/374560/>
- Shakir, M. H., & Farole, T. (2011). The thin end of the wedge: Unlocking comparative advantage through EPZs in Bangladesh. In T. Farole & G. Akinci (Eds.), *Special Economic Zones: Progress, emerging challenges, and future directions* (pp. 25-45). The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. 10.1596/978-0-8213-8763-4 <https://documents1.worldbank.org/curatm/ed/en/752011468203980987/pdf/638440PUB0Exto00Box0361527B0PUBLIC0.pdf>
- Shrestha, P. K. (2017). Economic liberalization in Nepal: Evaluating the changes in economic structure, employment and productivity. *Journal of Development Innovations*, 1(1), 60 – 83. <https://www.karmaquest.org/journal/index.php/journal/article/view/10>
- Special Economic Zones Authority Nepal (2014). *Bhairahawa Special Economic Zone Operation Standard and Procedure 2014*. Government of Nepal, Ministry of Industry, Special Economic Zone Development Committee, Kathmandu, https://www.seznepal.gov.np/downloadfile/12-12-2014Operationalinstructionandprocedure-BhairahawaSpecialEconomicZone_1464167794.pdf

- Special Economic Zones Authority Nepal. (2019, May 02). Sēja apaḍēṭa: Gāramēṅṭa prōsēsina jāēnamāmā udyōga sthāpanā tathā samcālana garna prastāva pēśa garnē sūcanā. [SEZ updates: Call for applications to establish industries in garment processing zones]. <https://www.seznepal.gov.np/noticedetail.php?id=31>
- Special Economic Zones Authority Nepal. (2022a). [Data for approved and operational industries in Bhairahawa SEZ] [Unpublished raw data]. Government of Nepal Ministry of Industry, Commerce and Supplies, Kathmandu. .
- Special Economic Zones Authority Nepal. (2022b). [Data for approved Budget and Expenditure for SEZ development] [Unpublished raw data]. Government of Nepal, Ministry of Industry, Commerce and Supplies, Kathmandu.
- Special Economic Zones Authority Nepal. (2022c). [Data for Feasibility study details for SEZ] [Unpublished raw data]. Government of Nepal, Ministry of Industry, Commerce and Supplies, Kathmandu.
- Special Economic Zones Authority Nepal (n.d.). Special Economic Zone Booklet. <https://seznepal.gov.np/downloads.php>
- Special Economic Zones Authority Nepal. (2023a). SEZ updates: Bhairahawa SEZ. Accessed on 13 January, 2023 from <https://seznepal.gov.np/content.php?id=22>
- Special Economic Zones Authority Nepal. (2023b). SEZ updates: Simara SEZ. Accessed on 15 January 2023 from <https://seznepal.gov.np/content.php?id=23>
- Special Economic Zones Authority Nepal. (2023c). SEZ updates: Panchkhal SEZ. Accessed on 16 January 2023 from <https://seznepal.gov.np/content.php?id=24>
- Special Economic Zones in India. (2018). Facilities and Incentives. Retrieved December 13, 2022 from <http://sezindia.nic.in/cms/facilities-and-incentives.php>
- Special Economic Zones in India (2022). Operational SEZs in India. Ministry of Commerce & Industry, Department of Commerce, India. Accessed on 12 December 2022 from: <http://sezindia.nic.in/cms/operational-sezs-in-india.php>
- TEPC (2017). A Glimpse of Nepal's Foreign Trade Government of Nepal, Trade & Export Promotion Centre (TEPC), Government of Nepal Ministry of Commerce, Lalitpur. http://www.tepc.gov.np/tepc_pub/A%20Glimpse%20of%20Nepal%20Foreign%20Trade%202017.pdf
- The Bangladesh Economic Zones Act, Act No. 42. (2010). <http://beza.gov.bd/wp-content/uploads/2015/06/BEZA-Act-English.pdf>.
- The Special Economic Zones Act. (2005). <https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/2042/3/a2005-28.pdf>.

- United Nations. (2021). Report on the twenty-third session (22-26 Feb 2021) Committee for Development Policy, Economic and Social Council, United Nations. New York. <https://undocs.org/en/E/2021/33>
- United Nations Conference on Trade and Development. (2019). World investment report: Special economic zones. United Nations, Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf
- Wagle, B. (2019). Lessons product: Legislation and operation of special economic zones in Nepal, Palladium Group (Nepal) and Economic Policy Incubator, Kathmandu.
- Watson, P. (2001). Export processing zones: Has Africa missed the boat? Not yet!. (Working Paper No. 17). *The World Bank*. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/310181468742797473/export-processing-zones-has-africa-missed-the-boat-not-yet>
- Wong, K. Y. (1987). China's special economic zone experiment: an appraisal. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 69(1), 27-40.
- Wong, L. (2019). U.S. Foreign-Trade Zones: Background and Issues for Congress. Congressional Research Service. <https://sgp.fas.org/crs/misc/R42686.pdf>
- World Bank. (2017a). Climbing higher: Toward a middle-income Nepal. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/358501495199225866/pdf/115156-CEM-PUBLIC-SAREC-70p-Country-Economic-Memorandum-19-May-2017.pdf>
- World Bank. (2017b). Special economic zones: An operational review of their impacts. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29054/P154708-12-07-2017-1512640006382.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- World Bank. (2020). Doing business: Comparing business regulation in 190 economies. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/688761571934946384/pdf/Doing-Business-2020-Comparing-Business-Regulation-in-190-Economies.pdf>
- World Bank (2021). Nepal-Overview, Economic Indicator. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. <https://data.worldbank.org/country/nepal?view=chart>
- World Bank Development Indicators (2021a). Nepal-Overview, Economic Indicator. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. <https://data.worldbank.org/country/nepal?view=chart>
- World Bank (2021b). Data: Exports of goods and services (% of GDP) – Nepal. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?locations=NP>
- World Bank (2021c). Data: Imports of goods and services (% of GDP) – Nepal. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.ZS?locations=NP>

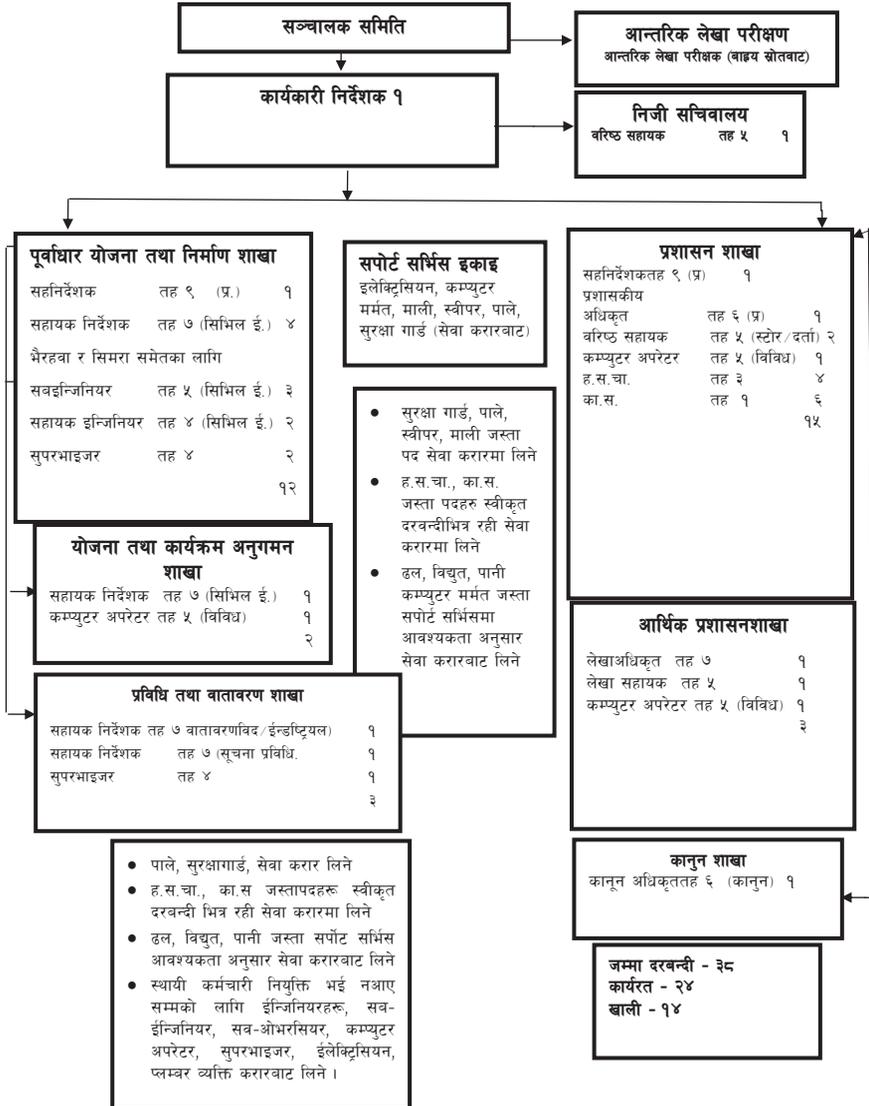
- World Bank (2021d). Data: Imports of goods and services (current US\$) – Nepal. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.IMP.GNFS.CD?locations=NP>
- World Bank (2021e). Data: Exports of goods and services (% of GDP) – Nepal. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD?locations=NP>
- World Bank elevates Nepal to lower middle income economy. (2020, July 04). The Himalayan Times. <https://thehimalayantimes.com/business/world-bank-elevates-nepal-to-lower-middle-income-economy>
- Zeng, D. Z. (2010). Building engines for growth and competitiveness in China: Experience with special economic zones & industrial clusters. Washington, DC: World Bank
- Zeng, D. Z. (2015). Global experiences with special economic zones: With a focus on China and Africa. *The World Bank*. <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Event/Africa/Investing%20in%20Africa%20Forum/2015/investing-in-africa-forum-global-experiences-with-special-economic-zones-with-a-focus-on-china-and-africa.pdf>.
- Zeng, D. Z. (2016). Special economic zones: Lessons from the global experience. (PEDL synthesis paper series no. 1). Private Enterprise Development in Low Income Countries. https://pedl.cepr.org/sites/default/files/PEDL_Synthesis_Paper_Piece_No_1_0.pdf

अनुसूचीहरू

अनुसूची १: विशेष आर्थिक क्षेत्र भएका अर्थतन्त्रहरूको विवरण

क्षेत्र	महादेश/देश	सेजको सङ्ख्या	निर्माणाधिन	योजना प्रक्रियामा रहेका
विश्व		५,३८३	४७४	५०७
विकसित अर्थतन्त्र		३७४	५	
	युरोप	१०५	५	
	उत्तर अमेरिका	२६२		
विकासशील अर्थतन्त्र		४,७७२	४५१	५०२
एसिया		४,०४६	३७१	४१९
	पूर्वी एसिया	२,६४५	१३	
	चीन	२,५४३	१३	
	दक्षिण पूर्वी एसिया	७३७	१६७	२३५
	दक्षिण एसिया	४५६	१६७	१८४
	भारत	३७३	१४२	६१
	पश्चिम एसिया	२०८	२४	
अफ्रिका		२३७	५१	५३
ल्याटिन अमेरिका र क्यारेबियन		४८६	२८	२४
सङ्क्रमणकालीन र अन्य अर्थतन्त्र		२३७	१८	५
	LDCs	१७३	५४	१४०
	LLDCs	१४६	२२	३७
	SIDs	३३	८	१०

अनुसूची २: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको सङ्गठन संरचना र दरबन्दी तेरिज

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, २०७८

अनुसूची ३: नेपाल सरकारले सेज प्राधिकरणलाई हालसम्म गरेको विनियोजित बजेट तथा खर्च

आर्थिक वर्ष	विनियोजन (रु.करोड)			खर्च (रु.करोड)			खर्च (प्रतिशत)
	पूँजीगत	चालु	कुल	पूँजीगत	चालु	कुल खर्च	
२०६४/६५ सम्मको	-	-	-	२२०७	-	२२०७	-
२०६५/६६	५०६०	उपलब्ध नभएको	५०६०	१२३३	-	१२३३	२४.३७
२०६६/६७	३१७५	उपलब्ध नभएको	३१७५	१०२८	-	१०२८	३२.३८
२०६७/६८	२२०६	उपलब्ध नभएको	२२०६	१४८४	-	१४८४	६७.२६
२०६८/६९	१४६९	उपलब्ध नभएको	१४६९	४४४	-	४४४	३०.२२
२०६९/७०	३१३	उपलब्ध नभएको	३१३	२५०	-	२५०	७९.९१
२०७०/७१	१७८४	उपलब्ध नभएको	१७८४	६३०	-	६३०	३५.३१
२०७१/७२	११५५	उपलब्ध नभएको	११५५	३४७	-	३४७	३०.०५
२०७२/७३	१५५४	उपलब्ध नभएको	१५५४	१०६५	-	१०६५	६८.५४
२०७३/७४	८२४७	उपलब्ध नभएको	८२४७	२३३९	-	२३३९	२८.३६
२०७४/७५	१४१६९	उपलब्ध नभएको	१४१६९	८९७७	-	८९७७	६३.३५
२०७५/७६	१२०३०	उपलब्ध नभएको	१२०३०	७४०८	-	७४०८	६१.५८
२०७६/७७	८०२५	२३६	८२६१	१५५५	१९७	१७५२	२१.२१
२०७७/७८	४७८८	२७४	५०६२	२९६३	१७३	३१३६	६१.९५
जम्मा	६३९७५	५१०	६४४८५	३१९३१	३७०	३२३०१	५०.०९
२०६४/६५ सम्मको पूँजीगत खर्च			६६१८२	औसत पूँजीगत खर्च (%)			४९.९१
कुल खर्च (%)							५०.१%

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, २०७८

अनुसूची ४: भैरहवा विशेष आर्थिक क्षेत्र विवरण

४.१ विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवाका प्लटहरूको विवरण

क्र.स	प्लट कोड	क्षेत्रफल (वर्ग मि.)	क्र.स	प्लट कोड	क्षेत्रफल (वर्ग मि.)
1	A1	3737.0	36	F9	2269.3
2	A2	2725.8	37	F10	1759.3
3	A3	2409	38	G1	2334.5
4	A4	2409	39	G2	2334.5
5	A5	2535	40	G3	2334.5
6	B1	2804.2	41	G4	2334.5
7	B2	2804.2	42	G5	2334.5
8	B3	2401.3	43	G6	2169.8
9	B4	2564.9	44	G7	2334.5
10	C1	2919.3	45	G8	2334.5
11	C2	2919.3	46	G9	2334.5
12	C3	2795.4	47	G10	2334.5
13	C4	2935.5	48	G11	2334.5
14	D1	3417.7	49	G12	2448.1
15	D2	2268.2	50	H1	2006.2
16	E1	2208.5	51	H2	1961.9
17	E2	2208.5	52	H3	2364.3
18	E3	2208.5	53	H4	2632.6
19	E4	2208.5	54	I1	2437.5
20	E5	1615.4	55	I2	2236.5
21	E6	1468.2	56	I3	2364.3
22	E7	2208.5	57	I4	2364.3
23	E8	2208.5	58	J1	2870.4
24	E9	2208.5	59	J2	2677.4
25	E10	2208.5	60	J3	2364.3
26	E11	1615.4	61	J4	2364.3
27	E12	1722.4	62	K1	2439.0
28	F1	2269.3	63	K2	2439.0
29	F2	2269.3	64	K3	2439.0

क्र.स	प्लट कोड	क्षेत्रफल (वर्ग मि.)	क्र.स	प्लट कोड	क्षेत्रफल (वर्ग मि.)
30	F3	2269.3	65	K4	2439.0
31	F4	2269.3	66	L1	2262.3
32	F5	1493.3	67	L2	2417.5
33	F6	2269.3	68	L3	2899.0
34	F7	2269.3	69	L4	2417.5
35	F8	2269.3	Total	69	163501.4

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, २०७८

४.२ विशेष आर्थिक क्षेत्र भैरहवाका खाली प्लटहरूको विवरण

क्र.स	प्लट कोड	क्षेत्रफल (वर्ग मि.)	क्र.स	प्लट कोड	क्षेत्रफल (वर्ग मि.)
1	A4	2409.0	16	F8	2269
2	A5	2535.0	17	F9	2269
3	B3	2401.3	18	F10	1759
4	B4	2564.9	19	G7	2335
5	C3	2795.4	20	G8	2335
6	C4	2935.5	21	G9	2335
7	D1	3417.7	22	G10	2335
8	D2	2268.2	23	G11	2335
9	E1	2208.5	24	G12	2448
10	E2	2208.5	25	K2	2439.0
11	E7	2208.5	26	L3	2899.0
12	E8	2208.5	27	L4	2417.5
13	E9	2208.5	-	कुल खाली प्लट	27.0
14	F6	2269.3	-	क्षेत्रफल (वर्ग मि.)	65082
15	F7	2269.3	-	-	-

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण, २०७८

अनुसूची ५: विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ र आयकर ऐन २०५८ मा रहेका कर छुट र सुविधाका तुलनात्मक प्रावधानहरू

दफा	विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३	दफा	आयक/ ऐन २०५८
२४	विशेष व्यवहार गरिने: विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापना भएको उद्योगबाट गरिने व्यापारिक कारोबार, सो क्षेत्रमा उत्पादित वस्तु वा सेवामा लाग्ने महसुल, शुल्क वा कर प्रयोजनको लागि त्यस्तो क्षेत्रलाई करको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर रहेको इलाका मानी विशेष व्यवहार गरिनेछ ।	-	-
२७)	आयकरमा छुट: (१) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगको आयमा लाग्ने आयकर र त्यस्ता उद्योगले वितरण गर्ने लाभांशमा लाग्ने करमा देहाय बमोजिम छुट हुनेछ:-	११)	(३क) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योग को आयमा लाग्ने आयकर र त्यस्ता उद्योग ले वितरण गर्ने लाभांशमा लाग्ने करमा देहाय बमोजिम छुट हुनेछ:-
क)	हिमाली जिल्ला र नेपाल सरकारले तोकेको पहाडी जिल्लामा रहेको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले कारोबार सुरु गरेको मितिले १० वर्षसम्म लाग्ने आयकरको शतप्रतिशत र त्यसपछिका आय वर्षमा लाग्ने आयकरको ५० प्रतिशत,	क)	हिमाली जिल्ला र नेपाल सरकारले तोकेको पहाडी जिल्लामा रहेको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले कारोबार सुरु गरेको मितिले १० वर्षसम्म लाग्ने आयकरको शतप्रतिशत र त्यसपछिका आय वर्षमा लाग्ने आयकरको ५० प्रतिशत,
ख)	खण्ड (क) मा उल्लिखित क्षेत्र बाहेकको अन्य क्षेत्रमा रहेको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योग ले कारोबार सुरु गरेको मितिले पाँच वर्षसम्म लाग्ने आयकरको शतप्रतिशत र त्यसपछिका आय वर्षमा लाग्ने आयकरको ५० प्रतिशत,	२७) ख)	खण्ड (क) मा उल्लिखित क्षेत्र बाहेकको अन्य क्षेत्रमा रहेको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योग ले कारोबार सुरु गरेको मितिले पाँच वर्षसम्म लाग्ने आयकरको शतप्रतिशत र त्यसपछिका आय वर्षमा लाग्ने आयकरको ५० प्रतिशत,
ग)	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले वितरण गरेको लाभांशमा लाग्ने करको कारोबार सुरु गरेको मितिले पाँच वर्षसम्म शतप्रतिशत र त्यसपछिको तीन वर्षसम्म ५० प्रतिशत	ग)	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले वितरण गरेको लाभांशमा लाग्ने करको कारोबार सुरु गरेको मितिले पाँच वर्षसम्म शतप्रतिशत र त्यसपछिको तीन वर्षसम्म ५० प्रतिशत

दफा	विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३	दफा	आयक/ ऐन २०५८
घ)	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगका विदेशी लगानीकर्ताले विदेशी प्रविधि वा व्यवस्थापन सेवाशुल्क तथा रोयल्टीबाट आर्जन गरेको आयमा लाग्ने आयकरको ५० प्रतिशत	घ)	विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगका विदेशी लगानीकर्ताले विदेशी प्रविधि वा व्यवस्थापन सेवाशुल्क तथा रोयल्टीबाट आर्जन गरेको आयमा लाग्ने आयकरको ५० प्रतिशत

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐन र करसम्बन्धी ऐनहरूमा भएका कर छुट तथा सुविधाहरूको मिलानसम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७८

अनुसूची ६: विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ र मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन २०५२ मा रहेका कर छुट र सुविधाका प्रावधानहरू

	दफा	विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३	दफा	मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन २०५२
१	२८)	मूल्य अभिवृद्धि कर नलाग्ने विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र सञ्चालन भएको उद्योगले नेपालबाहिर निर्यात गरेको वस्तु वा सेवा तथा विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालन भएको उद्योगलाई बिक्री गरिने कच्चा पदार्थ तथा उत्पादित सामानलाई शून्य दरमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागू हुनेछ। तर निर्यात नभएमा यो सुविधा प्राप्त हुने छैन।	१)	मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन २०५२ को अनुसूची २ को दफा (१) निर्यात हुने वस्तु तथा दफा (२) नेपाल बाहिरको व्यक्तिलाई आपूर्ति हुने सेवामा शून्य दरमा मू.अ.कर लाग्ने तथा उक्त अनुसूचीको दफा ५ अनुसार प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको विशेष आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालन भएको उद्योगलाई बिक्री गरिने कच्चा पदार्थ तथा उत्पादित सामानमा समेत शून्य दरमा मू.अ.कर लाग्ने।

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐन र करसम्बन्धी ऐनहरूमा भएका कर छुट तथा सुविधाहरूको मिलानसम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७८

अनुसूची ७: विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३ र भन्सार ऐन, २०६४ मा रहेका कर छुट र सुबिधाका प्रावधानहरू

क्र.सं.	दफा	विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३	दफा	भन्सार ऐन, २०६४
१	२९	<p>(१) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योग ले पैठारी गर्ने मालवस्तुमा प्राधिकरणको सिफारिसमा देहाय बमोजिम भन्सार महसुल तथा अन्य सुविधा प्रदान गरिनेछः-</p> <p>क) निकासी गर्ने वा परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा स्वदेशमा नै बिक्री गर्ने भएमा त्यस्तो मालवस्तु उत्पादन गर्न आवश्यक कच्चा पदार्थ तथा सहायक कच्चा पदार्थ (प्याकिङ सामग्री समेत) पैठारी गर्दा लाग्ने भन्सार महसुल र अन्य महसुल बापत बैंक जमानत लिई पैठारी गर्न,</p> <p>(ख) उद्योगलाई आवश्यक पर्ने प्लान्ट, मेशिनरी यन्त्र उपकरण तथा पार्टपूजा पैठारी गर्दा लाग्ने महसुल बैंक जमानत लिई पैठारी गर्न,</p> <p>(ग) खण्ड (ख) बमोजिम पैठारी गरिएका प्लान्ट, मेशिनरी यन्त्र उपकरण तथा पार्टपूजा सम्बन्धित उद्योगमा जडान भएको व्यहोरा प्राधिकरणबाट प्रमाणित भई आएका खण्ड (ख) बमोजिम लिएको बैंक जमानत फुकुवा दिने,</p>	१२	<p>विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले पैठारी गर्ने मालवस्तुमा नेपाल सरकारले भन्सार महसुल छुट तथा अन्य सुविधा दिने:</p> <p>(१) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले पैठारी गर्ने माल वस्तुमा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरणको सिफारिसमा देहाय बमोजिमको सुविधा प्रदान गरिने छ,</p> <p>ख) निकासी गर्ने वा परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा स्वदेशमा बिक्री गरिने मालवस्तु उत्पादन गर्न आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ तथा सहायक कच्चा पदार्थ (प्याकिङ सामग्री समेत) पैठारी गर्दा लाग्ने भन्सार महसुल र अन्य महसुल बापतको रकमको सट्टा सो बराबरको बैंक जमानत लिई पैठारी गर्ने,</p> <p>ग) उद्योगलाई आवश्यक पर्ने प्लान्ट, मेशिनरी यन्त्र उपकरण तथा पार्टपूजा पैठारी गर्दा लाग्ने महसुल बापतको रकमको सट्टा सो बराबरको बैंक जमानत लिई पैठारी गर्ने,</p> <p>(१क) उपदफा (१) को खण्ड (ख) वा (ग) बमोजिम लिएको बैंक जमानत जुन प्रयोजनको लागि लिएको हो सो बमोजिमको काम सम्पन्न भएको</p>

क्र.सं.	दफा	विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३	दफा	भन्सार ऐन, २०६४
		(घ) उद्योगले आफ्ना मजदुर तथा कर्मचारी ओसार्नका लागि प्रयोग गर्न पैठारी गर्ने एक थान सवारी साधन र मालवस्तु ढुवानी गर्ने ढुवानी साधनमा एक प्रतिशत भन्सार महसुल लाग्ने।		बेहोरा विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण बाट सिफारिससहित लेखी आएमा भन्सार कार्यालयले त्यस्तो जमानत फुकुवा गरी दिनुपर्ने छ। (क) उद्योगले आफ्ना मजदुर तथा कर्मचारी ओसार्नको लागि प्रयोग गर्न पैठारी गर्ने एक थान बस र माल वस्तु ढुवानी गर्ने दुई थान ढुवानी साधनमा एक पटकको लागि एक प्रतिशत मात्र भन्सार महसुल लाग्ने गरी भन्सार महसुलमा छुट दिने।
२	२९)	(२) कुनै पैठारीकर्ताले पैठारी गरेको मालवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रमा अवस्थित उद्योगलाई तोकिए बमोजिम बिक्री गरेमा निजले त्यस्तो मालवस्तु पैठारी गर्दा भन्सार महसुल तिरेको रहेछ भने भन्सार कार्यालयले निजलाई त्यस्तो भन्सार महसुल तोकिए बमोजिम फिर्ता दिइनेछ।	१२)	(२) कुनै पैठारीकर्ताले पैठारी गरेको मालवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगलाई तोकिए बमोजिम बिक्री गरेमा निजले त्यस्तो मालवस्तु पैठारी गर्दा भन्सार महसुल तिरेको रहेछ भने भन्सार कार्यालयले निजलाई त्यस्तो भन्सार महसुल तोकिए बमोजिम फिर्ता दिइनेछ।
३	२९)	(३) विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिर रहेको कुनै उद्योगले उत्पादन गरेको तयारी मालवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र अवस्थित उद्योग लाई बिक्री गरेमा सो बिक्रीलाई निर्यात गरेसरह मानी निर्यात गर्दा पाएसरहको भन्सार महसुल तथा अन्य सुविधा प्रदान गरिनेछ।	१२)	(३) विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिर रहेको कुनै उद्योगले उत्पादन गरेको तयारी मालवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र स्थापित उद्योगलाई बिक्री गरेमा सो बिक्रीलाई निकासी गरेसरह मानी निकासी गर्दा पाएसरहको भन्सार महसुल तथा अन्य सुविधा प्रदान गरिनेछ।

क्र.सं.	दफा	विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७३	दफा	भन्सार ऐन, २०६४
४	२९)	(४) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगले भन्सार महसुल छुटमा पैठारी भएका कच्चा पदार्थबाट तयार भएका मालवस्तु सम्बन्धित उद्योग ले नेपालमा खपत गर्ने गरी बिक्री गरेमा त्यस्तो मालवस्तुमा प्रयोग भएको कच्चा पदार्थमा लाने महसुल बुझाएपछि मात्र त्यस्तो मालवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिर लैजान दिईनेछ ।	१२)	(४) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योग ले भन्सार महसुल छुटमा पैठारी भएका कच्चा पदार्थबाट तयार भएका मालवस्तु सम्बन्धित उद्योगले नेपालमा खपत गर्ने गरी बिक्री गरेमा त्यस्तो मालवस्तुमा प्रयोग भएको कच्चा पदार्थमा लाने महसुल बुझाएपछि मात्र त्यस्तो मालवस्तु विशेष आर्थिक क्षेत्रबाहिर लैजान दिइने छ ।
५	२९)	(५) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा रहेको उद्योगले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र वा बाहिर कसैलाई महसुल छुटमा आयात गरेको मालवस्तुको स्वामित्व हस्तान्तरण गर्ने सम्बन्धमा प्रक्रिया तोकी नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी आदेश जारी गर्न सक्नेछ । त्यस्तो आदेशको पालना गर्नु सम्बन्धित उद्योगको कर्तव्य हुनेछ ।	१२)	(५) विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योग ले विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र वा बाहिर कसैलाई महसुल छुटमा आयात गरेको मालवस्तुको स्वामित्व हस्तान्तरण गर्ने सम्बन्धमा प्रक्रिया तोकी नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी आदेश जारी गर्न सक्नेछ । त्यस्तो आदेशको पालना गर्नु सम्बन्धित उद्योग को कर्तव्य हुनेछ ।

स्रोत: विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, औद्योगिक व्यवसाय ऐन र करसम्बन्धी ऐनहरूमा भएका कर छुट तथा सुविधाहरूको मिलानसम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७८

अनुसूची ८: औद्योगिक क्षेत्रहरूमा उत्पादनमूलक उद्योगका लागि बहाल दर (मिति २०७२/०४/२९ मा स्वीकृत)

क्र.सं.	औद्योगिक क्षेत्र	रु प्रति रोपनी वार्षिक (२०७२ सालको दर)	रु प्रति रोपनी वार्षिक (हरेक २ वर्षमा १५ प्रतिशतले वृद्धि गर्ने प्रावधानअनुरूप वर्तमान दर)
१.	बालाजु	१२५२०	१६५५७७०
२.	पाटन	८३००	१०९७६.७५
३.	हेटौँडा	६३००	८३३१.७५
४.	धरान	६३००	८३३१.७५
५.	नेपालगन्ज	६३००	८३३१.७५
६.	पोखरा	६३००	८३३१.७५
७.	बुटवल	६३००	८३३१.७५
८.	भक्तपुर	८३००	१०९७६.७५
९.	वीरेन्द्रनगर	५०००	६६१२.५०
१०.	राजविराज	५०००	६६१२.५०

स्रोत: औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेडबाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा लेखकबाट गणना तथा तर्जुमा गरेको, २०७८

अनुसूची ९: बङ्गलादेशमा विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासकर्तालाई दिइएको प्रोत्साहन

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
1	Income Tax exemption of varying degree for 12 years including 100% exemption for 1st 10 Years.	1st 10 years – 100% 11th year – 70% 12th year – 30%	SRO No 227-Law/Income Tax/2015 Date: 08 July, 2015 of Internal Resources Division
2	Income tax exemption on dividend for 10 years	100% Exemption	SRO No 299/Law/Income Tax/2105 Date: 8 Oct, 2015 of Internal Resources Division
3	Income tax exemption on capital gains from transfer of shares for 10 years	100% Exemption	
4	Income tax exemption on royalties, technical know-how and technical assistance fees etc for 10 years	100% Exemption	
5	Duty free import of goods to be used for the development of Zones (except for MS Rod/Bar, Cement, Pre-fabricated Building, Iron/Steel Sheet)	100% Exemption	SRO No 208-Law/2015/45/Customs Date: 1 July, 2015 of Internal Resources Division
6	Land development tax exemption	100% Exemption	SRO No. 05-Law/2016 Date: 11 Jan,2016 of Ministry of Land
7	Exemption from tax sub tax, rate, toll, fees etc imposed under section 65 of Local Government (Union Parishad) Act, 2009	100% Exemption	SRO No. 333-Law/2015 Date: 12 Nov, 2015 of Local Government Division
8	Exemption from tax on transferring immovable property imposed under section 44 of Upazilla Parishad Act, 1998	100% Exemption	SRO No. 328-Law/2018 Date: 11 Nov, 2018 of Local Government Division

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
9	Exemption of Stamp Duty on registration of loan document with Scheduled Bank	100% Exemption	SRO No. 7-lw/2016 Date: 12 January, 2016 of Internal Resources Division
10	Stamp duty is exempted at the time of transferring land in favor of the Consortium, Joint Venture (Private EZ developers) formed for the purpose of setting up the zone.	100% Exemption	SRO No. 287- Law/2017/08.00.0000.040.22.005.15 Date: 21 Sep, 2017 of Internal Resources Division
11	Income Tax deducted at source (under section 53H of the Income Tax Ordinance 1984) is exempted at the time of transferring land in favor of the Consortium, Joint Venture (Private EZ developers) formed for the purpose of setting up the zone.	100% Exemption	SRO No. 120-Law/Income Tax/2018 Date: 26 Apr, 2018 of Internal Resources Division
12	Registration fees (Registration Act 1908) is exempted at the time of transferring land in favor of the Consortium, Joint Venture (Private EZ developers) formed for the purpose of setting up the zone.	100% Exemption	Circular No. R-6/1M-11/2017-269 Date: 19 Sep, 2017
13	Exemption of stamp duty on the land lease agreement between BEZA & Developers	100% Exemption	SRO No. 08-Law/2016 Date: 12 Jan, 2016 of Internal Resources Division
14	Exemption of stamp duty on lease registration	50% Exemption	SRO No. 06-Law/2016 Date: 12 Jan, 2016 of Internal Resources Division

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
15	EZ investors are waived from Board of Investment Act, 1989	Completely Exempted	SRO No. 108-Law/2016 Date: 21 April, 2016 of Prime Minister's Office

Incentives for Unit Investors

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
1	Income Tax exemption of for 10 years (except edible oil, sugar, flour, cement, iron and iron related products)	Extent -100% (for 1st, 2nd , 3rd year) 4th year – 80% 5th year – 70% 6th year – 60% 7th year – 50% 8th year – 40% 9th year – 30% 10th year – 20%	SRO No 104-Law/Income Tax/2020 Date: 25 March, 2020 of Internal Resources Division
2	Income tax exemption on dividend for 10 years	100% Exemption	SRO No 299/Law/Income Tax/2105 Date: 8 Oct, 2015 of Internal Resources Division
3	Income tax exemption on capital gains from transfer of shares for 10 years	100% Exemption	
4	Income tax exemption on royalties, technical know-how and technical assistance fees etc for 10 years	100% Exemption	
5	Exemption from Income Tax on the income of expatriate for 3 years	50% Exemption	SRO No. 298- Law/Income Tax/2015 Date: 8 Oct, 2015 of Internal Resources Division
6	Exemption from double taxation subject to the existence of double taxation agreement	subject to the double taxation agreement	NBR

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
7	Duty free import of capital machinery and construction material (except for MS Rod/Bar, Cement, Pre-fabricated Building, Iron/Steel Sheet)	100% Exemption	SRO No 209- Law/2015/46/ Customs Date:1 July, 2015 of Internal Resources Division List of capital machineries SRO No. 121- Law/2020/72/ Customs Date:11 June, 2020 of Internal Resources Division
8	Warehousing Station	Entire EZ has been declared as warehousing station.	SRO No 211/Law/2015/48/ Customs Date:1 July, 2015 of Internal Resources Division Amendment: SRO No 304/ Law/2017/77/Customs Date: 22 Oct, 2017 of Internal Resources Division
9	Home Consumption & Other Bond Facilities, Warehouse Operator	All the unit investors in EZs are entitled to this facility	1. SRO No 211/Law/2015/48/ Customs Date: 1 July, 2015 of Internal Resources Division Amendment: SRO No 304/ Law/2017/77/Customs Date: 22 Oct, 2017 of Internal Resources Division 2. SRO No 181/Law/2008/2209/ Customs Date: 26 June, 2008 of National Board of Revenue Amendment: SRO No. 203- Law/2017/48/Customs Date: 20June,2017 of National Board of Revenue Amendment: SRO No. 136- Law/2020/87/Customs Date: 03 June,2020 of National Board of Revenue Amendment: SRO No. 194- Law/2020/104/Customs Date: 30 June,2020 of National Board of Revenue

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
			<p>3. Notification No. 42/2017/ Customs/199</p> <p>Date: 2 May, 2017 of National Board of Revenue Amendment: 288/2017/Customs/529</p> <p>Date: 21 Dec, 2017 of National Board of Revenue Amendment: 195/2018/Customs/197</p> <p>Date: 6 May, 2018 of National Board of Revenue</p>
10	Dedicated Customs Procedure (Economic Zone)	All the industries in EZs are eligible	<p>Notification No. 42/2017/ Customs/199 Date: 2 May, 2017 of National Board of Revenue Amendment: 288/2017/ Customs/529 Date: 21 Dec, 2017 of National Board of Revenue Amendment: 195/2018/ Customs/197 Date: 6 May, 2018 of National Board of Revenue</p>
11	20% sale of finished product to Domestic Tariff Area (DTA)	20% of the export volume of last fiscal year	<p>Notification No. 42/2017/ Customs/199 Date: 2 May, 2017 of National Board of Revenue Amendment: 288/2017/ Customs/529</p>
12	Sub-contracting with DTA allowed	100% Allowed	<p>21 Date: Dec, 2017 of National Board of Revenue Amendment: 195/2018/ Customs/197 Date: 6 May, 2018 of National Board of Revenue</p>

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
13	Exemption of Customs Duty, Regulatory Duty, VAT, Supplementary Duty for import of vehicles (up to 2000 cc, one sedan car and one microbus/pick up van/ double cabin pick up)	100% Exemption	SRO No. 210- Law/2015/47/ Customs Date: 1 July, 2015 of Internal Resources Division Amendment: SRO No. 312- Law/2015/57/Customs Date: 28 Oct, 2015 of Internal Resources Division
14	Duty exemption on export	100% Exemption	1st Schedule of The Customs Act,1969
15	Exemption from VAT on Utility services related to production of goods	100% Exemption	SRO No. 190-Law/2019/47-VAT Date: 13 June, 2019 of Internal Resources division
16	Land development tax exemption	100% Exemption	SRO No. 05-Law/2016 Date: 11 Jan, 2016 of Ministry of Land
17	Exemption of stamp duty on lease registration	50% Exemption	SRO No. 06-Law/2016 Date: 12 Jan, 2016 of Internal Resources division
18	Exemption from tax sub tax, rate, toll, fees etc imposed under section 65 of Local Government (Union Parishad) Act, 2009	100% Exemption	SRO No. 333-Law/2015 Date: 12 Nov, 2015 of Local Government Division
19	Exemption from tax on transferring immovable property imposed under section 44 of Upazilla Parishad Act, 1998	100% Exemption	SRO No. 328-Law/2018 Date: 11 Nov, 2018 of Local Government Division
20	EZ investors are waived from Board of Investment Act, 1989	Completely	SRO No. 108-Law/2016 Date: 21 April, 2016 of Prime Minister's Office

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
21	Regulatory framework of foreign exchange transactions of enterprises operating in EZs.	Completely	FE Circular No. 21 of 11 May 2017 incorporated at chapter 20 of the Guidelines for Foreign Exchange Transactions-2018 (GFET), Vol-1 of Bangladesh Bank
22	Foreign investment in Bangladesh including EZs	No restrictions except few sectors	As per appendix-4 of Industrial Policy-2016
23	Ceiling of FDI	No ceiling of foreign contents	Industrial Policy- 2016 of Ministry of Industries FE Circular No. 21/2017 of Bangladesh Bank
24	Repatriation of dividend earned against the investment	100%	No permission from Bangladesh Bank (paragraph 31, chapter 10 of GFET, paragraph 9 of FE Circular No. 21/2017 and paragraph 9, chapter 20 of GFET by Bangladesh Bank) Dividend can be credited in foreign currency accounts maintained by foreign investors in Bangladesh (FE Circular No. 26 of 7 July 2020 of Bangladesh Bank)
25	Repatriation of sales proceeds of investment	100%	Detailed instructions outlined at FEID Circular No. 01 of 6 May 2018 of Bangladesh Bank Relaxation vide FEID Circular Letter 01 of 18 June 2020 of Bangladesh Bank in the following counts: No permission from Bangladesh Bank is required for remittance of sales proceeds of shares regardless of amount provided that fair value is determined

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
			<p>through net asset value approach on the basis of latest audited financial statements, and the financial statements contain no revalued assets.</p> <p>No permission from Bangladesh Bank is required to repatriate sales proceeds of shares up to Tk 10.00 million without valuation reports.</p> <p>Sales proceeds exceeding Tk 10 million upto Tk 100 million may be remitted abroad based on the fair value determined on the basis of appropriate valuation methods.</p>
26	Loan from external sources	100%	Paragraph 8 of FE Circular No. 21/2017 and paragraph 8, chapter 20 of GFET of Bangladesh Bank
27	Repatriation of Royalty, Technical Know-how & Technical Assistance Fees	<p>For new project, not exceeding 6% of the cost of the imported machinery</p> <p>For ongoing concerns, not exceeding 6% of the previous year's sales as declared in the income tax return</p>	Paragraph 11 of FE Circular No. 21/2017 and paragraph 11, chapter 20 of GFET of Bangladesh Bank
28	Telephonic Transfer (TT)	No limit	Paragraph 7 of FE Circular No. 21/2017 of Bangladesh Bank
29	FC Accounts for EZ enterprises	Extent – Full	Paragraph 4 of FE Circular No. 21/2017 and paragraph 4, chapter 20 of GFET of Bangladesh Bank

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
30	FC Accounts for foreign nationals working in EZ enterprises	Extent – Full	Paragraph 1, chapter 13 of GFET of Bangladesh Bank
31	Remitting income of foreign nationals working in EZs	75 % of current income	Paragraph 12 of FE Circular No. 21/2017 and paragraph 12, chapter 20 of GFET of Bangladesh Bank FE Circular No. 24 of 23 June 2020 of Bangladesh Bank
32	Industries operating in Domestic Processing Area (DPA) of EZs can meet their foreign payment obligation on account of Royalty, Technical Know-how & Technical Assistance Fees from their Taka Account	-	FE Circular No. 41 of 04 October, 2020
33	Market exploration assistance for Type C industries operating in EZs against export of Sandals and bags made of synthetic & fabrics Agro processing goods	4% Cash Incentive on the condition of a minimum value addition of 30%	Paragraph 9 of FE Circular No. 35, dated 22 September 2019 of Bangladesh Bank
34	Backward Linkages of raw materials to sell for export-oriented industries	100%	Paragraph 06 of FE Circular No. 21/2017 of Bangladesh Bank
35	Formation of Joint Venture Industries	-	FE Circular No. 21/2017 of Bangladesh Bank

S.N	Incentives	Explanation	Gazettes
36	Special cash incentives against export of textile goods including ready-made garments	-	FE Circular No. 01, dated 07 January 2020 of Bangladesh Bank
37	Issuance of work permit to foreigners is allowed	Up to 5% of total officers/employees of an industrial unit	Notification No. 03.068.004.09.00.00.016.2018-664 (7 Nov, 2018)
38	Resident visa	For investment of US\$75000 or above	Industrial Policy- 2016 of Ministry of Industries
39	Citizenship	For investment of US\$ 1,000,000 or above	Industrial Policy- 2016 of Ministry of Industries

स्रोत: <https://www.beza.gov.bd/investing-in-zones/incentive-package/>

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान नेपाल सरकारको नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान विकास समिति (गठन) आदेश २०७५ बमोजिम आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक, विकास, निर्माण, सुरक्षा, परराष्ट्र सम्बन्ध तथा शासकीय सुधारलगायत विभिन्न क्षेत्रका विविध पक्षमा नेपाल सरकारले अपनाउने वा अपनाएको नीतिको अध्ययन, विश्लेषण र अनुसन्धान गरी गर्नुपर्ने सुधारको सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न गठन गरिएको विशिष्ट प्रकृतिको विज्ञ संस्था हो ।

नीतिसम्बन्धी अनुसन्धान गरी नेपाल सरकारलाई सुझाव दिनु प्रतिष्ठानको कार्यादेश हो । यसले विश्वविद्यालय र अनुसन्धान गर्ने सङ्घसंस्थालगायत परामर्शदाता र प्रतिष्ठानको आफ्नै अनुसन्धान समूहको माध्यमबाट काम गर्दछ र प्राप्त नतिजाहरू नेपाल सरकार र अन्य सम्बन्धित सरोकारवालाहरू समक्ष प्रस्तुत गर्दछ । गुणस्तरीयता, वस्तुपरकता, सत्यनिष्ठा, विविधता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता प्रतिष्ठानका मूल मान्यताहरू हुन् । प्रतिष्ठानले विधागत पाँच क्षेत्रका १८ उपक्षेत्रमा तय गरेको नीति अनुसन्धान चक्र, प्रक्रिया र मानकबाट निर्देशित भई नीति अनुसन्धान गर्दैआएको छ ।

ज्ञान व्यवस्थापन नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष रहदै आएको छ, जस अन्तर्गत नीति अनुसन्धानसम्बन्धी विषयमा छलफल तथा सिकाइको आदान प्रदान गर्ने संयन्त्र - सार्वजनिक नीति संवाद - सञ्चालन हुँदै आएको छ । नीति निर्माणका सन्दर्भमा तीन किसिमका ज्ञान - क) अनुसन्धान र विश्लेषणमार्फत प्राप्त वैज्ञानिक ज्ञान, ख) निजामती सेवाको अनुभवबाट प्राप्त प्रशासनिक ज्ञान र ग) आमजनताका अनुभव र सञ्चारमाध्यमलगायत सामाजिक तथा राजनीतिक प्रक्रियाबाट प्राप्त सामुदायिक ज्ञान - आवश्यक हुन्छ, भन्ने विश्वासमा आधारित भई प्रतिष्ठानले नीति अनुसन्धान गर्दैआएको छ ।

